

249229

Т. LXXXIII.

Р. 1908 кн. III.

Рік XVII.

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,
ПРИСЬВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬБОЛЬОПІ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE.

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

В. ЪXXXIII.

1908, III В.

XVII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під вардом К. Беднарского.

—*—*— Вийшло 8471 с. с. —*—*—

Т. LXXXIII.

Р. 1908 кн. III.

Рік XVII.

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЇ, ФІЛЬОЛЬОПІЇ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE.

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

B. LXXXIII.

1908, III B.

XVII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під варядом К. Беднарського.

—••••• Вийшло 30/VI с. с. —•••••

НЕ ПНУС

249229

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного Інституту
Інв. 249 229

Зміст LXXXIII тому.

---

1. Зміст тому . . . . . с. 3—4
2. Студії над українськими народніми піснями, подає Іван Франко . . . . . с. 5—30
3. Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія, написав Михайло Возняк . . . . . с. 31—88
4. Угорщина і Польща на початку XVIII в., написав Стефан Томашівський . . . . . с. 89—133
5. Причинки до історії Коліївщини, V: Тринітарський мемуар про Коліївщину, подав Іван Шпитковський . . . . . с. 134—157
6. З сорокових років, студії Олександра Грушевського: »Повѣсть объ украинскомъ народѣ« Куліша с. 158—168
7. Miscellanea: а) Дві замітки до тексту найдавнішої літописи, под. І. Франко; б) З сільського архіва, под. І. Франко; в) Україніса в альбомі Н. Гербеля, под. В. Доманицький . . . . . с. 169—184
8. Наукова хроніка: Антропольогічні й археольогічні часописи за 1906 р., огляд Зенона Кузелі (кінець) . с. 185—198
9. Бібліографія (рецензії й спразоздання, зміст на с. 237) с. 199—238
10. Оголошення . . . . . с. 239—240

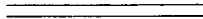
Inhalt des LXXXIII Bandes.

---

1. Inhalt des Bandes . . . . . S. 3—4
2. Studien über die ukrainischen Volkslieder, XXIII—XXVI, von Ivan Franko . . . . . S. 5—30

3. Beiträge zum Studium über die Werke des Laurentius
Zyzanij, von Michael Voznjak . . . . . S. 31—88
4. Ungarn und Polen im Anfange des XVIII Jhrh., von
Stephan Tomašivskýj . . . . . S. 89—133
5. Beiträge zur Geschichte der Volksbewegung im J.
1768, V: Eine Trinitarier-Denkschrift über die „Ko-
lijivščyna“, von Ivan Špytkovskýj . . . . S. 134—157
6. Aus vierziger Jahren, Studien von Alexander
Hruševskýj . . . . . S. 158—168
7. Miscellanea, von I. Franko, B. Domanyčkyj . S. 169—184
8. Wissenschaftliche Chronik: Anthropologische u. archä-
ologische Zeitschriften im J. 1906, von Zeno Ku-
zela (Schluss) . . . . . S. 185—198
9. Bibliographie (Register siehe S. 237) . . . . S. 199—238
10. Annoncen . . . . . S. 239—240

Inhalt voriger Bände siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає др. Іван Франко.

XXII. Проба систематики укр. пісень XVII в.

Крім пісень про поодинокі чи то історичні, чи історично-побутові події в роді тих, які розібрали ми доси і яких довгий ряд лишив нам XVIII вік, маємо в скрабівці української людової поезії ще величезний засіб пісень імперсональних, типових, не звязаних, здавалось би, ні з яким місцем ані часом. У деяких із тих пісень лишилися одначе замітні й доси признаки часу їх повстання; иньші не мають таких признаків, і дослідник беручи їх на увагу одну за одною не знає, куди їх приткнути. Сказати по правді, над тими піснями, о скільки вони ані виразно історичні, ані виразно баладові, у нас доси майже не було спеціальних дослідів, головню мабуть задля хаотичности матеріалу.

Бажаючи розібрати ся в тім хаосі і протерти стежки в тім пралісі нашої народної творчости, я держу ся індуктивної методи. Доси ми бачили пісні з XVI—XVII в. з більш або менше безсумнівними слідами їх часу повстання або часу їх записання. Звертаючи увагу на зверхню форму тих пісень бачимо перевагу або навіть панованє (о скільки можна судити з малого числа розібраних доси пісень) трьох ритмічних типів: пісень 12-складових (Пісня про Штефана воеводу), пісень 10-складових (Колядка) і пісень 8-складових (найбільша часть розібраних доси пісень про турецько-татарські відносини). Зовсім натурально буде думати, що і в XVII в. наша народня пісенна творчість, не виключаючи, розумієть ся, й иньших форм (див. строфічну

будову пісень про Кулину, про Кочубая і т. п.), розвивала ся головню в сих трьох ритмічних формах. І справді, перебравши всі пісні наших найбогатших збірок пісень, головню Вацлава з Олеська, Жеґоти Паулі, Цертелева, Максимовича, Метлинського, Головацького, Чубінського, Кольберта та Грінченка, а надто беручи до помочи досить значну збірку рукописних збірників з різних літ, яка була мені доступна, я зробив інвентар пісень сих трьох ритмічних типів і подаю тут його головні здобутки.

Вже д. Ф. Колесса в своїй цінній праці „Ритміка укр. нар. пісень“ (Зап. Наук. тов. ім. Шевч. т. LXXIII, стор. 92—95) в увагах про „дванадцатоскладовий стих-період“ підносячи велике розповсюджене пісень-сеї форми в укр. нар. поезії, зазначає в рамках 12-ти складів два ритмічні типи, залежні від цезури, отже тип, що можна виразити формулою $6 + 6$ і другий тип, що відповідає формулі $5 + 7$ або $5 + 5 + 7$ (з повторенем першої половини, залежним головню від мелодії). Пісні з иньшими ритмічними групами належні до сего самого розміру, як ось $4 + 4 + 4$ або $7 + 5$, повстали пізнійше.

Розміром $6 + 6$ з його модифікаціями $4 + 2 | 4 + 2$ або $2 + 2 + 2 | 4 + 2$, або $3 + 3 | 2 + 2 + 2$ і т. д. „уложена велика часть лірницьких пісень, балад і взагалі пісень мандрівних, що вказувало б на чуже походжене сеї форми; стих $6 + 6$ улюблений особливо в народній поезії західних Славян“. Побачимо зараз, що ся думка д. Колесси хибна, бо власне найдавніша наша пісня про Штефана воеводу уложена вже сим розміром, а XVII в. дав нам подібних пісень дуже значне число; власне лірницькі пісні і балади зложені сим розміром — найзівнійші і сягають своїм початком не далі XVIII в.

Варто звернути увагу на ритміку пісні про Штефана воеводу як найстаршу відому нам укр. пісню сего розміру. Отже з 18 рядків сеї пісні всі без виемка мають головню цезуру по шестім складі, але обі половини дуже ріжнородні що до ритміки. Маємо тут такі комбінації: рядок 1: $3 + 3 | 2 + 2 + 2$, р. 5, 9, 10, 11: $3 + 3 | 3 + 3$, ряд. 12: $4 + 2 | 4 + 1$, р. 13: $4 + 2 | 3 + 3$, р. 14 і 15: $2 + 2 + 2 | 2 + 2 + 2$, р. 16: $3 + 3 | 2 + 4$; р. 17: $2 + 4 | 3 + 3$; р. 18: $3 + 3 | 4 + 2$. Як бачимо, ритмічна будова її при основній правильности має ще повну свободу в деталях, що позволяє їй також на натуральність і плястичність у висловах.

Що до пісень другого ритмічного типу $5 + 7$, то найстарший відомий нам її зразок сягає половини XVII в. В віднай-

деній недавно Петровим вірші про битву під Берестечком, уложеній десь незабаром по тім факті (1651) і під сьвіжим його вражінем, читаємо на початку ремарку: *Na tę nutę: Eu postyłał ja sım ponedilkiw, osmuju nedilęńku*. Пісня з сим початком живе й доси в устах українського народа (див. Чубинський й, Труды V, 1202). Значить, у часі, коли укладано віршу про битву під Берестечком, пісня „Ой постилаб я сїм понедїлків“ була не тільки відома, але мусїла бути дуже популярна і її мелодія загально розповсюджена, коли автор вірші про битву по просту відсилає до неї як до загально відомої.

До тогож часу належить прегарна пісня про Перебийноса, один із немногих продуктів людової музи про Хмельницину, уложена тим самим розміром, що й вірша „Ой постилаб я сїм понедїлків“, розміром в основі 12-складовим з цезурою по пятім складї, але з повторенем першої части. Значить, коли така розширена форма була популярна вже в половині XVII в., можемо сьміло допустити, що прїмітивнїйша, первїсна, чисто 12-складова була далеко давнїйшою. Чи і який звязок має ся друга ритмічна форма з першим типом 6 + 6, не беру ся рїшати. Обсервація наличного скарбу пісень обох типів показує одначе, що пісні типу 6 + 6 — переважно мужеські, а пісні типу 5 + 7 — жіночі. Коли додати надто, що пісні обох типів звичайно дуже гарні і мають високу артистичну вартість, а особливо пісні другого, назвїм його жіночого типу визначають ся незвичайною ніжністю чутя і добірною та мелодійною мовою, то будемо мати найважнїйші загальні уваги про сї пісні.

Дванацятискладових пісень обох типів маємо в наших друкованих і рукописних збірках коло 200 нумерів, але записи дуже рїдко дають повні варїанти; декуди заціїли лише поодинокі строфи або довші уривки, що тільки при порівнаню з текстами иньших збірок складають ся в ширші поетичні малюнки. Коли полишити на боцї балади уложені сим розміром, як пісні мандрованого походження, то одержимо коло 40 основних мотивів, до яких належать варїанти всїх тих пісень. Зведемо тут насамперед баладові пісні, про які у нас буде мова пізнїйше:

1. Дївчина Марія спалена розбїйниками (Гол. III, 66, Чуб. V, 393, ч. 763, Кїевская Старина, де їх охрещено назвою „Волынская злополучница“, моя Жїноча неволя і т. д.).

2. Невїстка тополя (Гол. III, 170, Метл. 286, Чуб. V, 704—711).

3. Дочка-вазуля (Гол. III, 256—258, Чуб. V, 748—751, 757; Грінч. III, 392).

4. Свекруха шле невістку в поле з дитиною (Чуб. V, 720—722).

5. Сирітка (Грінч. III, 411; Kolb. II, 193—196; Гнат. IX, 147).

6. Мати отрійниця (Гол. I, 81, Чуб. 711—718).

7. Вдова і поручник, її непізнаний спн (мотив близький до пісень про кровосумішку, Гол. III, 156).

Найчисленніші мотиви між піснями сего розміру дотикають козаків і їх ріжнородних відносин до сім'ї, до дівчат і жінок. Ось головніші і групи і мотиви пісень на сю тему:

1. Козак уводить дівчину (Гол. I, 72).

2. Отаман братовбійця (Гол. I, 92).

3. Козак женить ся з дівчиною по довшій розлуці (Гол. I, 104; II, 91; Чуб. V, 353).

4. Козак умирає, дівчина виходить заміж (Гол. I, 105; Чуб. V, 372, 409; Грінч. III, 251).

5. Козак убиває Ляха, мужа любленої ним дівчини (Гол. I, 124; Чуб. V, 131; Етн. Зб. XI, 214).

6. Козак п'янця і його кінь (Гол. I, 111; III, 311; Ž. Рау. II, 81; Чуб. V, 478).

7. Дівчина тоне, щоб не бути жінкою козака (Гол. I, 184; III, 134; Метл. 101).

8. Козак топить дівчину (Грінч. III, 261).

9. Козак убитий, над ним плачуть (Гол. I, 192).

10. Козак виїжджає, дівчина вмирає (Гол. I, 124; Грінч. III, 245).

11. Козак видає сестру заміж (Гол. I, 190; III, 147; Чуб. V, 764).

12. Два козаки питають у дівчини дороги (Гол. I, 184; III, 155, 270).

13. Два козаки б'ють ся за одну дівчину, один із них гине (Гол. I, 60; Чуб. V, 835, 1078, Етн. Зб. XI).

14. Козак хоче звести дівчину (Грінч. III, 258).

15. Дівчина вмирає з туги за козаком (Чуб. V, 766).

16. Козак без дівчини (Чуб. V, 869—872).

Отеї пісні на мою думку всі походять із XVII віку і за-слуговують на спеціальний розбір, який буде даний далі. Зазначу тут ще другу ігрупу пісень сього розміру, що повстали може

рівночасно з сею першою, але мабуть ширше розвили ся аж у XVIII в., де козаки відступають на задній плян, а на перед висувають ся проблеми семейного життя:

1. Дівчина вагаєть ся, чи йти за муж, чи остати ся дівкою (Гол. I, 270).
2. Чужа мати (Гол. III, 145; Чуб. V, 698).
3. Дівчина за старим мужем (Гол. III, 144; Грінч. III, 358).
4. Силуваний шлюб дівчини (Гол. I, 285; III, 169; Чуб. V, 616).
5. Муж покидає молоду жінку (Гол. I, 323).
6. Дівчина і сім'я мужа (Гол. I, 232; Чуб. V, 927).
7. Дівчина сирота, маса варіантів (Гол. I, 238; III, 312, 343; Метл. 26, 48, 244—245, 264; Чуб. V, 448, 631; Грінч. III, 409, 415; Етн. Зб. XI, 245).
8. Жінка розлучена з мужем (Гол. I, 246; Чуб. V, 201, 619—621).
9. Вдовина доля (Гол. I, 271—2; Чуб. V, 811, 144, 858—864).
10. Житє жінки з мужем (Чуб. V, 643—5; Грінч. III, 325).
11. Немилий муж (Чуб. V, 572, 574, 643—645).
12. Міщанка за селянином (Чуб. V, 1075).
13. Свекруха (Чуб. V, 726).

І сі пісні, незвичайно цікаві для характеристики нашої людової творчости, будуть розібрані далі в усіх многочисленних варіантах. Нарешті стрічаємо в тій групі деякі пісні загальнішого змісту, як ось:

1. Побратав ся сокіл з орлом (Чуб. V, 851).
2. Туга за веселістю (Гол. II, 703; Етн. Зб. IX, 137).
3. Мандрівка (Надійшла весна).

Отсе була б перша група пісень, яких початків, а може тільки значнішого розвою треба шукати в XVII віці, і то переважно в першій його половині, в тій добі рідкій у нашій історії, коли всі сили нашого народу виявили значне розбуженє, пориви до організації і проби критичного відношеня до старих традицій.

Пісні в десятискладовім розмірі менше численні від пісень 12-складових, в них переважають мотиви семейного життя, історична закраска значно слабша, ніж у піснях попередньої групи. Про те й тут маємо пісні дуже давнього часу, може ще XVI,

в усякім разі не пізнійше XVII в. Найінтересніші для нас і тут пісні, де містять ся згадки про козаків, а власне:

1. Брат убиває брата за дівчину (Грінч. III, 405).
2. Тройзіля (дівчина дурить козака, що вона хора і посилає його за тройзілем, а сама тимчасом бере шлюб з иньшим; козак вернувши з тройзілем стинає їй голову — див. Грінч. III, 234—241; Метл. 104; Чуб. V, 112, 167, 386).
3. Поставлю я коня у огряді, прощанє козака з родиною (Метл. 238—9; Чуб. V, 502—504).
4. Козак ловить вінок і тоне, пісня мандрована (Грінч. III, 279; Метл. 19).
5. Ой там в полі береза стояла, згаданий уже уривок пісні про татарський напад.
6. Рейментар (Ž. Pauli I, 163, Гол. I, 29).
7. Дівчина втікає з козаком (Гол. I, 77; III, 17).
8. Козак убиває жінку (Гол. I, 119).
9. Проводи козака на війну (Гол. I, 24).

З пізніших пісень XVIII та початку XIX в. сим розміром вложені загально відомі Петрусь та Кармелюк, про які у нас буде мова далі.

Щож до пісень осьмискладового розміру, то в них також на мало історичних слідів. Крім пісень і уривків розібраних висше вложені сим розміром ось які пісні зі згадками про козаків:

1. Козаки намовляють дівчину з собою (Гол. I, 85, 116—118).
2. Убитий козак на степу (Гол. I, 95, 97—101).
3. Мати прогонює сина до Турків і Татар (Чуб. V, 890).

Надто маємо сим розміром вложені деякі мандровані балади, як ось:

1. Настя вбита ваздрісною панею (Гол. I, 70).
2. Роман убитий жінчиними братами (Гол. I, 87).
3. Сербин (сестра троїть брата: Гол. I, 206—7, Чуб. V, 915).

4. Жінка вбиває мужа (Чуб. V, 839).

Нарешті се був у XVIII в. улюблений розмір для складаних тоді пісень про розбійників і опришків, отже прим.:

1. Довбуш (Гол. I, 152).
2. Роман розбійник (Гол. I, 158).
3. Три вязні (Гол. I, 167).

4. Безіменний розбійник (Гол. I, 173).

Сим розміром уложені також деякі новочасні пісні соціального характеру, прим. прегарна пісня „Бурлак“ (Гол. I, 180). Отсей схематичний перегляд не має претензії ані на повноту мотивів, ані на повний виказ відомих доси варіантів; усе се, повинен дати і узгляднити детальний розслід. Та вже й в тої схеми видно стежку, якою повинен іти розслід у масі тих напів історичних пісень, щоб дійти до здобутків відповідних до наукових вимогів.

XXIII. Брат брата вбив за дівчину.

Свій розбір отих пісень почнемо з десятискладової пісні про братовбійство, якої маємо три варіанти в збірці д. Грінченка (стор. 405—407). Усі три варіанти з лівого боку Дніпра, в Острогозького, Остерського та Чернігівського пов. і всі три представляють ся як далекі відгуки пісні про Штефана воеводу, розуміють ся, зі значними змінами в змісті.

- Горою туман і низом туман,
 В тому тумані три війська стоять :
 В одному війську коні вороні,
 В другому війську шаблі золоті,
 5. В третьому війську вийшла новина,
 Вийшла новина, що брат брата вбив,
 Що брат брата вбив, голівку врубав,
 Голівку врубав і кудра вчесав,
 І кудра вчесав, на воду пускав.
 10. „Ой пливить, кудра, ой пливить руса
 До мого роду, Новогороду“.¹⁾
 Ой вишла мати води набрати,
 [Кудру пізнала], стала питати:
 „Ой ти сину шій, де ти брата дів?
 15. Чи в поход послав, чи у плін зайняв?“
 „Я в поход не слав, а й у плін не гнав,
 Тільки й усього — голівку врубав,
 Головку врубав і кудра вчесав,
 І кудра вчесав, до тебе послав“.

1) У Грінч. К новому городу.

У другім варіанті „в першому війську коні заржали, в другому війську шаблі завали¹⁾, а в третьому війську брат брата вбив“. У третім варіанті „на дужку, на жовтім піску стоять три доми, а в них три полки“. Експозиція, як бачимо, вповні відповідає експозиції пісні про Штефана воеводу з її трьома ротами.

Кінцева розмова сина з матір'ю через волосе вбитого брата, се попсований стародавній пісенний мотив про силу волосся, що виступає вже в старогипетській казці про двох братів²⁾. Та тут сей мотив затемнений і не дає ніякого мотивовани брато-вбійства. Два иньші варіанти лишають на боці мотив з волосем і повернули на реальніший спосіб повідомлення.

20. Напишу я лист аж до матінки :
 Прибудь, матінко, сина хоронить !
 Старшого брата будемо ховать,
 Меншого брата будемо карать,
 На руки й поги заліво кувать.
25. Служилиж бо ми у однім полку,
 Любилиж бо ми дівочку одну ;
 Та стріли ся ми в тісній вулиці.
 Дак яж то йому добридень сказав,
 А він же мені правди не 'дкавав,
30. Дак яж то йому з пліч головку зняв.
 Котила ся головонька як маківочка,
 Вискочила душечка, як ластівочка.

В третім варіанті сказано лише :

Шабелька схитнула ся, головку стяла.

Вже з самого розміру, значно попсованого у всіх трьох варіантах³⁾, можемо догадувати ся, що пісня належить до дуже давніх творів людової музи і перебувала ріжні переходи. Можливо, що на зміну ритмічної форми вплинула, як се дуже часто

¹⁾ Старинна форма від кореня знь, староч. znit, відки звук, звін і т. п.

²⁾ Див. мій переклад сеї казки в книжці В. А. Клоустон, Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни, Львів 1896, стор. 111—125.

³⁾ Реконструуючи в висше поданім тексті пісню з трьох варіантів, я рівночасно, пропускаючи зайві слова в кождім рядку, спробував, крім двох остатніх рядків, реконструувати також первісний розмір.

бачимо, зміна мелодії старої та примітивної на нову, модну в даній хвилі.

Атмосфера, якою надихана пісня — давня, воєнна, для якої людське жите нічого не стобіть. Рядки про кару на братовбивця, які тут вставлено в уста чи в лист самого братовбивця, се очевидно пізнійший додаток. В ту саму атмосферу веде нас і друга пісня про братовбивство, якої героєм виступає козацький атаман чи навіть гетьман. Ця пісня записана була уперше в 30-х роках у Галичині і надрукована в Русалці Дністровій стор. 30—31, відси передрукована Жеґотою Паулі (Pieśni ludu ruskiego, t. II, стор. 6—7) з деякими самовільними змінами, а нарешті в просторійшим варіанті поміщена в збірці Головацького, т. I, стор. 92—93. Ще один варіант сеї пісні записав Кольберті у Чортівці снятинського пов. (Рокисіе II), а один записаний мною з уст Кароля Батовського з Ценева, коломийського пов. Пісня зложена 12-складовим розміром. Подаю її тут у тексті реконструованім із усіх сих варіантів.

Ой там при долині, ой там при потоці

Пють мед і горівку козаки молодці.

Між ними атаман¹⁾ склонив головоньку,

Склонив головоньку коню на гривоньку.

5. Ой він не їсть, не пє, лиш думку думає;

Питають ся други, що за журу має? ²⁾

„Чому, пане, не пєш, чому не гуляєш?

Відай ти на серцю тяжку тугу маєш“.

„Ой маюж я тугу в зеленого луґу:

10. Не їсть ся, не пєть ся і сон не береть ся,

Коло мого серця як гадина вєть ся.³⁾

Відай бо⁴⁾ я забив свого близенького,

Свого близенького, брата рідненького.

Не дивуйте, брата, що я брата забив:

¹⁾ Так у ценівськїм варіанті; в Рус. Дн. і у Гол. меже ними гетьман, у Ж. П. і Кольберґа Jeden меже пуму.

²⁾ Сї два рядки лиш у Кольб.

³⁾ Так цен. вар., у Кольб. патомісь:

„Шож ти не їш, не пєш, лиш думку думаєш?

Лиш думку думаєш, тай гадку гадаєш?“

„Братїж мої, брата, щось менї тяженько,

[Щось менї тяженько], па серці нудненько.

⁴⁾ Так цен. вар., Кольб. Oj widaj mu wbyłu; Рус. Дн. і Гол. Либонь бо я.

15. За димом не видно, за стрільбов не вчув.¹⁾
 Витачайте, братя, вози кованії,
 Виводіте, братя, конї воронії,
 Запрігайте в шлії, шлії реміннії!
 Повеземо брата долом долиною²⁾
20. На три дороженьки, на битий гостинець.³⁾
 Викопемо йому глибокою яму,⁴⁾
 Висиплемо над ним високу могилу,
 Посадимо на ній трояков зіле:
 Ой одно зіленько — хрещачий барвінок,
25. А друге зіленько — рутка дрібнесенька,
 А трете зіленько — пахучий васильок.
 Буде тут військо йти, буде зіле рвати
 І мойого брата буде споминати:
 „Ой не той тут лежить, що панщину робив,
30. Але той тут лежить, що у війську служив.
 Ой не той тут лежить, що Ляхам слугував,
 Але той тут лежить, що Турка воював“.

Закінчене пісні комбіную з ріжних варіантів. У Рус. Дн. і Ж. П. на гробі брата садять барвінок, васильок і руту; у Гол.

Першое зіленько пахнючая мятка,
 Щоби поминала його рідна matka;
 Другое зіленько хрещачий барвінок,
 Щоби поминав го увесь його рідок;
 Третое зіленько рута дрібнесенька,
 Щоби поминала його милесенька.

Щось воно та символіка виглядає на штучну тай форма рідок як би умисне уклепана для кепського риму з „барвінок“. У Кольб. замість того читаємо:

Посадим на браті дві-три деревині:
 Одна деревина — червона калина,
 Друга деревина хрещачий барвінок,
 Трета деревина пахнуций васильок.

¹⁾ Тих двох рядків у Цен. і Кольб. нема; так у Рус. Дн. і Ж. П., у Гол. не видів... не чувем.

²⁾ Так цен., Рус. Дн., Ж. П. і Гол. межі три дорозі.

³⁾ Так цен., Кольб. вас, Рус. Дн. і Гол. биті гостинці.

⁴⁾ Так цен., давнійші вар. глибоку долину.

Усі варіанти крім Кольбертового вставляють сюди слова, що нарушують розмір і взяті з иньшої пісні:

Будут дівки прихожати, тее зіля рвати,—

лише Кольб. має вірно, як і Цен.: буде тут військо йти. Так само у всіх варіантах крім ценівського остатні слова остатніх рядків покладені в часі теперішнім: робить, служить, господарює, воює; цен. вірнійше кладе їх у минувшій часі.

Причина братовбійства, як бачимо, тут зовсім забула ся; зі слів старших варіантів можна б було догадувати ся, що се був якийсь випадок: „За димом не видно, за стрільбов не вчує“, отже певно в битві, де в сутолоці та куряві трапляють ся вистрілити до свого замість ворога. На се натякає також опис похорону з військовою парадою. Можливо одначе, що мотив і тут був з разу иньший і вбійство не було випадкове; за тим промовляв би й теперішній початок пісні — турбота отамана-братовбійця. Про якийсь ближший історичний підклад сеї пісні не важу ся робити ніяких комбінацій.

XXIV. Два козаки бють ся за дівчину.

Пісню про поєдинок двох товаришів-козаків, поповича і вдовиного сина, маємо в богатых варіантах із України й з Галичини. Найстарший варіант надрукований у Русалці Дністровій стор. 22—25 і у Жетоти Паулі, коротенький уривок у збірці Ів. Колеси (Етногр. Збірник т. XI, на самім кінці); просторі варіанти знаходимо у Головацького (т. I, стор. 60—62), у Кольберта (Рокисіє II, 83—84) і в Чубінського V, стор. 1078—9 (три варіанти). Надто є в мене один варіант-уривок записаний М. Павликом у Манастирську коло Косова. Всі ті варіанти виявляють один тип і роблять досить легкою реконструкцію первозвору.

Ой війшли, війшли два місяченьки ясні,

Ой мандрували два козаченьки красні;

Ой мандрували, так собі говорили:

„Яку б ми собі дівчину намовили?¹⁾“

5. Ой нема в селі, іно една вдовонька,

Та є у неї найкращая дівонька.²⁾

¹⁾ Сі 4 рядки лиш у Чуб. ²⁾ Сі два рядки лише в Гол. і Кольб. Пропускаю тут 4 рядки Гол. і Кольб.:

- Ой ідуть вони без вдовине подвіре,
 Вдовина дочка замітає підсіпе.¹⁾
 Попович каже: „Дівчина моя буде!“
10. Вдовин син каже: „Хиба мене не буде!“
 Попович каже: „Ходім ся пробувати,
 Котрий маємо тую дівчину взяти“.²⁾
 В зеленім гаю два явороньки гнуть ся;
 Ой за дівчину два козаченьки бють ся.
15. Вдовин син мовить: „Та вже ся погодімо,
 Так, товаришу, той побоец устріймо:
 Ой ходім же ми та на долину рівну,
 Один другому право в серденько мірмо.
 А як вийдемо на шпроку долину,
20. Покажем собі хорошую дівчину;
 А як вийдемо на широкее поле,
 Один другого пай копієньков коле“.³⁾
 Попович став си на високій могилі,
 Вдовин син став си на широкій долині.
25. Попович стрілив, долину перестрілив,
 Вдовин син стрілив, в саме серденько вцілив.
 „От, поповичу, та хорошая дівка!
 В твоім серденьку калиновая стрілка!“
 Бодай калина ніколи не родила,
30. Що поповича марне з сьвіта згубила!⁴⁾
 За поповичом дзвони ся розщобають,
 А вдовин-сина вже тратити гадають.
 За поповичом тай у всі дзвони дзвонять,
 А вдовин-сина вже тратити виводять.
35. Над поповичем отець та мати плаче,

Ой годьмо ся, товаришеньку, годьмо,
 Та до тої дівчиноньки на зальоти ходьмо.
 Взяли до неї оба парубки ходити,
 Взяли ся за ню оба товаришеньки сварити.

Се очевидно пізнійша вставка, взята вже з звичайних сільських обставин.

¹⁾ Сі два рядки лиш у Чуб. ²⁾ Сі два рядки лиш у Гол. і Кольб.

³⁾ Сих 10 рядків у Чуб. нема.

⁴⁾ Сих двох рядків у Чуб. нема, та в варіанті Б. додано:

„Ой вдовин сину, дарую тобі дівку,
 Вийми з серденька калинову стрілку“.
 „Ой як тяжко каміня відоймати,
 Тяжче калинову стрілу виймати“.

Вже попсований розмір показує, що се пізнійша, зайва вставка.

- Над вдовин-сином лиш чорпий орел криче.
 Вже поповича та до гробу проводять,
 На вдовин-сина шибеницю лагодять.
 „Стійте, панове, ще мене не губіте,
 40. Пишіть листоньки, до братчика пошліте!“
 Братчик читає тай назад відсилає:
 „Як брат наробив, так нехай відбуває“.
 „Стійте, панове, ще мене не губіте,
 Пишіть листоньки, до сестроньки пошліте!“
 45. Сестра читає тай назад відсилає:
 „Як брат наробив, нехай так відбуває!“
 „Стійте, панове, ще мене не губіте,
 Пишіть листоньки, до матінки пошліте!“
 Мати читає, ще борше відсилає:
 50. „Най ми панове годинку зачекають“.
 Матінка їде, хусточкою махає,
 Свого сина червінцями обспнає.¹⁾

В варіанті Головацького ще додано 14 рядків, а власне повторено в 6 рядках ще раз, хоч у пильшій формі, контраст між поповичем і вдовиним сином з увагою, що вдовин син бере шлюб з дівчиною, а далі в 8 рядках оповідає, що вдовин син вийшовши орати під могилу згадує свого товариша і омліває з жалю за ним. Сей остатній уступ є також у Кольб., та мені оба сі уступи видають ся зайвими, пізнішими додатками, коли явило ся змагане пересаджувати старші пісні в козацького мандрівного стану на хліборобський. Пісня характеризує так само як і попередня жорстокий час ненастанних війн, і в тім часі людий скорих на імпульси, з сильною волею, у яких між наміром і ділом майже нема різниці часу. Так само важне для характеристики того часу, що кару смерти за вбійство між вояками можна було відкупити грішми. Нарешті важне й те, що поєдинок відбуваєть ся через стріляне з луків, яких уживали козаки ще лиш десь у першій четвертині XVII в. Все те дозволяє нам дату зложеня сеї пісні покласти не пізнійше, як на першу половину XVII віку.

¹⁾ У варіанті Чуб. викупляє вдовиного сина його мила, коли брат і сестра не захотіли, у вар. В. нема мови про викуп і кінчить ся:

Що поповича да й у яму пускають,
 А вдовиченка на три часті рубають.

Се закінчене можливе і в першовзорі.

XXV. Т р о й з і л е.

Кожному повнайомленому з українською літературою відома талановита поемка Т. Шевченка, що починаєть ся словами: „У тієї Катерини хата на помості“, поемка спопуляризована ще надто прегарною Лисенковою музикою. Та може не кожному відомо, що Шевченко для уложеня сеї своєї поемки, в якій схотів схарактеризувати і глибину козацького почутя, і козацьке завзяте для осягнення взятої на себе мети і нарешті козацьку гордість, що не терпить ані тіни брехні, покористував ся народною українською піснею, одною з найпопулярніших пісень укр. народа, відомою дослідникам піснею про „Тройзіле“. Маємо її варіанти у Вацлава з Олеська (стор. 402), Головацького (Звід із шістьох записів I, 112, III, 43—45 і 216—218), у Чубінського (V, 112, 386), у Грінченка (III, 234—241 9 варіантів), у Метлинського (стор. 104), у Кольберґа (Рокусіє II, 80—81, два вар.), а надто майже в кожній рукописній збірці, яка попадеть ся до рук (у моїй збірці зал. Теодора Яціва, зап. І. Л., І. Стефанчука з Воскресінець, з Гусятина, Апіана з Вижниць і з Кропильник коло Рудок). Відмін у тих усіх текетах зглядно не багато; що найбільше перероблювано вислови, псовано розмір і завдяки тому надштуковувано текст пізнійшими вставками, або в народній пам'яті затрачували ся деякі частини пісні. Найповнійші варіанти Головацького I, 112—113 і Грінченка III, 234—235, записаний у Полтавській губернії, не відомо в яким селі та повіті. Комбінуючи сї два варіанти, з яких кождий має 50 рядків, та притягаючи декуди иньші, звичайно більше попсовані, можемо ось як відтворити текст пісні зближений до оригіналу.

Ой їхали козаки в обозу,
 Стали собі близько перевозу,
 Стали собі гадоньку гадати:
 „Деж ми будем нічку ночувати?“

5. Єден каже: „Ой темная нічка!“
 Другий каже: „Ой бистрая річка!“
 Третій каже: „Хоть ся коня збуду,
 А в дівчини на вечерю буду.“¹⁾

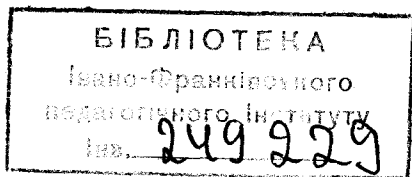
¹⁾ W. z Ol. Третій каже: ту почуймо і вдоровля сп не псуймо.
 У Кольберґа початок пісні відмінний:

Ой їхали три козаки з Венгер,
 Питали ся до Ганусі весь день:

- Приїхали тай стали на дворі, —
 10. Ще ся світить в Марусі в коморі.
 „Чи не вийде Марусина мама —
 Не так мама, як Маруся сама?“
 Ой не вийшла Марусенька з хати,
 Іно вийшла Марусина мати.
15. „Не почувте, козак, на дворі,
 Не збудіте Марусі в коморі.
 Бо Маруся недужа лежала,
 Чорним шовком головку звязала,
 Із ва моря віля забажала.
20. Котрий козак тройзіля дістане,
 Той в Марусев до шлюбоцьку стане“.
 Перший козак на те засміяв ся,
 Другий козак за голову взяв ся,
 А остатній отак обізвав ся:
25. „Ой є в мене три коні на стані,
 Єден коник як сокіл сивенький,
 Другий коник як лебідь біленький,
 Третій коник як ворон чорнецький.
 Ой тим сивим до моря доїду,
30. А тим білим море переїду,
 А тим чорним тройзіля дістану,
 З Марусеньков до шлюбоцьку стану“.
 Ой став козак тройзіля копати,
 Взяла над ним зазуля кувати:
35. „Тяжко тобі тройзіля вкопати,
 А ще тяжше до шлюбоцьку стати.
 Ой не копай, козаче, тройзіле,
 Бо в Марусі вже в иньшим весіле“.
 Таки козак тройзіле копає,
40. Наконавши на коня сідає.
 Ухватило його за серденько,
 Став на дворі в Марусі живенько.

Ой деж то та Ганусечка жие,
 Що хороше кошулечку шие?
 Оден каже: „Я Ганусю люблю“.
 Другий каже: „Я Ганусю возму“.
 Третий каже: „Я до слюбу стану“.

Се очевидно пізна вставка, взята в пісні про поповича і вдови-
 ного сина. Троха подібно в варіанті Чуб. V, 112.

- Прибіг козак, з коника зліває,
А Марусі вже й дожа немає.
45. Їде козак із дому з тройзілем,
А Маруся вже з церкви з весілем.
„Ти, Марисю, неправду сказала,
Свого слова тай не додержала“.
„Ой я тебе одного любила,
50. Стара мати усе наробила.
Булаб рада, козаченьку, ждати,
Не звеліла старенькая мати“.
„Ой заграйте, музики-органці,
Нехай піду в Марусею в танці“.
55. То не хмара-в-горі зашуміла,
То в козка шабля задзвеніла;
На городі маківка брешіла,
То Марусі головка злетіла.
„Отож тобі, Марусю, тройзіле,
60. Не зачинай без мене весіле!
І всім будє така заплата,
Котрі зводять вірного козака“.

Подаю тут огляд варіантів сього звідного тексту пісні. Отже українські варіанти загалом не мають вступного оповідання, що займає в Вацлава з Олеська і у Головацького перших 15 рядків. Се оповіданє зберегло ся лише в галицьких записах, відки я й узяв деякі поправки до тексту; Гол. і Вацл. з Ол. мають у розмові козаків таку форму:

Єден каже: „Ой бистрая річка!“

Другий каже: „Їдьмо, незеличка!“

Мені видав ся вірнішим варіант, який я записав від моєї мами ще при кінці 60-их років мпн. віку і де стоїть так, як висше в текстї. Так само з устної традиції беру звороти „до шлюбоньку стане“ (так має й запис Вацлава з Олеська і всі українські) замісь самовільної поправки Головацького „до вїнчання“. Кладу також скрізь укр. форми „Маруся“ зам. гал. „Марися“. Із варіанта Головацького пропускаю рядки 22—25, яких нема і в Вацл. з Ол., зайві в сьому місці:

Обібрав ся козак тройзіля дістати,

Взяла над ним зазудя кувати:

„Тяжко тобі тройзіля дістати,

А ще тяжше до вїнчання стати“.

Се вішуване не має тут ніякого значіння; на мою думку воно вставлене самим Головацьким як дублет пізнішого подібного вішування зазулі р. 33—38. Від рядка 37 йду за варіантом Грінченка, хоч у ньому дещо, прим. рядки 39—40, видасть ся новішою роботою. Традиції, що Маруся вимовляла ся наказом матері, в галицьких варіантах нема і в загалі в тих варіантах козак нічого не розмовляв з Марусею. Таксамо можливо, що й два остатні рядки нашого тексту, взяті мною з Головацького, пізніший додаток; вар. у Грінченка має тут також додаток із двох рядків:

Не схотіла, щоб у парі жити,
Тепер будеш в сирій землі гнити.

Як сказано, пісня про тройзіле розширена по всій Україні як мало яка друга. Що вона своїм повстанем належить до значної давнини, не пізнішої XVII в., про се свідчить не тільки її розповсюджене і багатство та при тім попсоване значної части варіантів (див. напр. варіант В. у Грінченка III, 236—238, ширший від усіх иньших, бо має 86 рядків, але без ніякої вартости для критики тексту, бо оповідач очевидно не співає, а рецитует, перетягаючи дещо на лад подібний до кобзарських дум, а дещо просто на прозу). З варіантів Чубінського інтересний хіба варіант Б. записаний Степаном Руданським десь на Поділю, що дає, хоч у попсованій формі, маленьке доповнене до тексту пісні. Почувши про Марусине жадане заморського тройзіля як ліку на її хворобу, „перший і другий козак за головку взяв ся, а послідний отак обізвав ся“. Перший рядок тут очевидно попсований із двох; я позволив собі тут уставити текст на основі сего варіанта, рядки 22—24.

Варто зазначити ще закінчене другого Кольбертового варіанта (Рокисіє II, 81), записаного в Тишківцях городенського пов. Почувши вішуване зазулі козак іде до дому.

Приїхав козак тими гороньками,
Ой заїхав аж до єї мами,
Вона сидить межи жіночками.
„Ой помагай біг, мосця панно,
Я давний коханий!“
Ой она ниц не казала, лише сплакала:
„Ой побий мя, милий Боже,
Щом ті не чекала“.

Польонізми в мові і сантиментальний концепт свідчать виразно, що се пізна, дворацька прищипка.

Та маємо ще один доказ давности сеї пісні, а власне дві її перерібки доконані в народніх устах, одна в Гуцульщині, а друга невідомо де і в невідомім часі. Гуцульська перерібка (Гол. III, 216—218), записана в 60-их роках минулого віку в гуцульськiм селі Криворівні від Гуцулки Марини Грицючки, переводить стару козацьку пісню на гуцульську обстанову і на коломийковий склад.

- Ішов легінь з похониин на нове подвіре,
 Та повернув до дівчини на єї задвіре.
 Ой повернув до дівчини та став си питати:
 „Ой ци можно, дівчинонько, старости прислати?“
5. „Ой а можна, легінику, старости прислати,
 Сли ми зможеш молоденький тройзіля дістати“.
 Ой пішов він молоденький коника сідлати,
 Тай поїхав межи гори тройзіля конати.
 Прилетіла зазуленька тай стала кувати:
10. „Ой лиш ти, легінику, тройзіле конати.
 Ой лиш ти, легінику, сесе трое-зіле,
 Бо в твоєї дівчиноньки грає вже весіле“.
 Ой класти би тай на коня нові сіделця,
 Та їхати до дівчини, до щірого серця.
15. Ой прийшов він на весіле, та став там стояти,
 Ой віносят йому братя горівочки з хати.
 „Ой не хочу я, братчіки, вашої горівки,
 Лиш я хочу ісказати дві слові до дівки.
 Бо я маю до дівчини шос заговорити:
20. Ци буде вна іще бірше в розуму зводити“.
 Правов ручков із коника тройзіле подає,
 А з лівого свого боку шабельку віймає.
 Ой кувала зазуленька на верху, на млині:
 „Най не буде, песій сину, ні тобі ні мині!“

Аж душа радуєть ся, читаючи таку перерібку високо-поетичної старої пісні на новий — Німець назвав би його „hausbackener“ — тон та на гуцульські норови. Автор перерібки видержав характер дуже добре, з виємком хиба тої шабельки, що була натуральним оружєм у козака, але у „бідної Гуцулїї“ зовсім не вживаєть ся. Краще вже було б вивести Гуцула по старому звичаю з пістолями за поясом, на подобу того, як

каже гуцульська співанка: З пістолета, бре, вістрілю, з карабіна гримну, А дівчини не покнну, хоч зараз погину. А то з шаблюю він у двое комічний.

Далеко глибше в річ сягає і краще характеризує перемену людських характерів ся перерібка пісні про тройзіле, яку я записав 1871 р. від моєї пок. матери, а якої нема в жадній відомій мені друкованій ані рукописній збірці укр. пісень, крім натяків на її закінчене в одній пісні Чубінського (V, 167—4), про яку скажу далі. Ся перерібка записана мною з уст моєї матери, а вона навчила ся її з уст якоїсь чужоїїльної жінки, з якою ще дівчиною провела одну ніч у млині дожидаючи свого млива; вона виглядає ось як:

Ой служив я у Риму Три літенька тай виму За хорошу дівчину. А вна поки не знала, 5. То во мнов розмовляла; А скоро ся дізнала, Тай зараз перестала; В тяжку недугу впала, Зіленька забажала. 10. Росте зіленько з краю При самому Дунаю, Дунаю глубокому, На камени білому. Став я си тай думаю, 15. Що чинитоньки маю? Сідлаю кониченка Тай їду до Дунаю: Росте зіленько з краю З Дунаю глубокого, 20. З під каменя білого. Став я си тай думаю, Що чинитоньки маю: Ци бів камінь лупати, Ци зіленько копати?	25. Бів камінь не лупав я, Зіленька накопав я Повную тоболоньку, Тай їду до домоньку. Приїхав на гороньку, 30. Поглянув в долиноньку: „Ци то дэвононьки дэвонят, Ци то музики грают? Ой як дэвононьки дэвонят, То дівчину хоронят; 35. А як музики грают, То дівчину вінчают“. Либонь музики грают — Мою милу вінчают! Коби ще хоць далеко, 40. А то туй у сусіди За сусідського сина! Через моє подвіре По водицю ходила: Що коновками дрэпнькие, 45. А в мні серденько меркне; Що фартушком злеліе, А в мні серденько мліе.

Як сказано, пісня доси невідома і недрукована. Та що вона колись була відома широкому колову укр. люду, се доказує мені той її невеличкий уривок, що зберіг ся нам у записі Куліша

і був надрукований у збірці Чубінського, т. V, стор. 167—8. Він виглядає ось як:

- Ой чого козак смутен невесел,
 Смутен, невесел і перадостен?
 „А якже мені веселому бути?
 Ще вчора із вечора дівчина була,
 5. А сьогодні нема, засватана!
 Не жаль би мені, коли б в стороні,¹⁾
 А то через двір, да й товариш мій!
 По воду іде, жалю завдає,
 Із водою йде, добри-день дає.
10. „Здоров, здоров був, несуджений друг!“
 „Здорова була, чужа не моя,
 Чужа не моя, товаришова,
 Товаришова варучена!
 Через двір не йди, жалю не роби,
15. Бо я з того жалю відерця побю!“
 „Ой милий чужий, відерця не бий,
 Мені молодій²⁾ слави не роби!“

Читаючи сю пісню думав би на перший погляд, що се якась перерібка з московського, такий неукраїнський її розмір (типовий московський) і подекуди й язик. Та коли зблизимо її з поданою вище піснею моєї матери, то побачимо значну близькість кінцевої сцени і Кулішевого запису. Можливо зрештою, що оригінал Кулішевої пісні справді московський, а зближене до нашої пісні закінчене або випадкове, або дійсна ремінісценція перерібки пісні про тройзіле.

Ся перерібка тим характерна, що малює нам дуже реальними рисами перехід козака в наймита. Він бідний як той біблійний Яков служить три роки у хазяїна, надіючись одержати його дочку за жінку; за той час він купує собі земельку і будує хату (певно не батьківська!), а коли вже мало сповнити ся його сердечне бажанє, дівчина для жарту завдає йому важку працю і лишає його самого. І він мовчить, не сміє сказати ані слова, тільки в тиxости „думає“ над своїм положенєм і „мліє“ при її появі на його подвірю. „Люди глибокого чутя і слабій волі“ — сказав би критик.

Вертаючи ще до Шевченкової перерібки сеї пісні завва-

¹⁾ В друку: в сторони. ²⁾ В друку: молоді.

жуємо поперед усього, що Шевченко перемінив основний мотив — добуване тройзіля — на иньшу задачу в щиро-козацькім дусі: Катерина загадує козакам увільнити її брата з татарської неволі. Два козаки накладають головою в тім небезпечнім ділі, третій увільняє полоняника, та їдучи з ним із Криму на Україну якимось дивом не запитує його, чи він справді брат Катерини. Аж коли стали в хаті Катерини і вона сама признала ся, що се не її брат, а мплий, обурений Ярошенко зрубав їй голову. Як бачимо, мотивоване сього вбійства умотивоване не краще від народньої пісні, хоча само перенесене мотива з тройзіля на визволене козака з неволі робить честь живому поетичному почуттю Шевченка.

XXVI. П о д о л я н ц я.

Між козаком, зглядно героєм пісні, і дівчиною заходить конфлікт, скоро їх обопільні відносини дійдуть до певної рішучої точки. Ми бачили вже такі конфлікти в наших найстарших піснях. У пісні про Штефана воеводу дівчина бачучи своє нестерпне положене скаче в Дунай, та не видержує характеру: Штефан ловить її і вона піддасть ся йому за любовку. Давні часи, давні й обичаї з підрядним, підневільним положенем жінки. В пісні про козака і Кулину бачимо анальоїчний конфлікт: переконавши ся про нуждарське жите козака і його цивічний егоїзм дівчина здобуваєт ся на характер і покидає козака нездібного до мирного, хозяйського жита. Вона перемагає своє чуте та впердує характер. Але се не у всіх варіянтах: ми бачили, що в варіянті, де козака застунив Іречин, він на питане дівчини, кудиж ми підемо, відповідає ляпідарним:

Я піду в мир, ти скочиш в вир,
Дівчино, дівчинонько.

Сей конфлікт між дівчиною, хозяйською дочкою і козаком-бурлакою, обробляє наша народня творчість у ріжних піснях на ріжні лади, з добрим і з тратічним закінченем. До пісень із тратічним закінченем, де дівчина волить у Дунаю втонути, ніж бути козаковою любаскою, належить, а властиво сю групу репрезентує досить розновсюджена пісня про Подолянку. На жаль, ся пісня, хоч відома в кількох варіянтах, доси не звернула на себе увагу головно задля того, що всі ті варіанти, особливо

українські (Метлинського ст. 105, Чубінського V, 367—369, п'ять варіантів) таї Головацького три варіанти (т. I, 183 і 184 і т. III, ст. 134) значно поплутані, неповні, з попсованим розміром, а реконструкцією первісного тексту, який би дав добре поняття про характер і красоту тої пісні, доси не займав ся ніхто.

Мені пощастило в р. 1877 у львівській тюрмі записати незвичайно гарний варіант сеї пісні враз із мелодією від рогатинського міщанина Францішкевича, інтересний тим, що крім повноти тексту подає майже бездоганно ритмічну форму пісні, майже у всіх інших варіантах значно попсовану. Надто в моїх рукописних збірках єсть іще один варіант „Подолянки“ записаний 1884 р. Антоніною Калнинович у Шишківцях, заліщицького повіту. Пробую з усіх тих варіантів реконструувати текст пісні, хоча мушу признати, що й вони не дають скрізь ясного і мотивованого тексту. Основою кладу рогатинський варіант.

- Ей вийшла, вийшла Подолянка по воду,
 Таї сподобала козаченька на вроду.
 По той бік Дунаю козак на дудку грає,
 По сеї бік Дунаю Подолянка гуляє.
5. Ой та перестань, козаче, в дудку грати,
 Таї перестане Подолянка гуляти.
 Ой та перестав козак на дудку грати,
 Таї перестала Подолянка гуляти.
 „Ой ти козаче, є зрада падомною,
- 10 Гей всьмиж мене я в той човен з собою!
 Ой приплинь, приплинь, козаченьку, до краю,
 Зараз з тобою я в той човен сідаю“.
 „Ей Подолянко, ти біленькая утко,
 Ей ступай, ступай та на той човен хутко!“
- 15 Ще Подолянка на човен не ступила,
 Вже Подолянку бистра вода піймила.
 „Ей ти козаче, та ратуй же мя, ратуй,
 Та будеш мати від матінки заплачу“.
 „Ой не хочуж я від матінки заплачу,
- 20 Тількож ты хочу за миленькую взяти“.
 „Ой волюж бо я в тім Дунаю втонути,
 Ніж козакови за миленькую бути.
 Я в Дунай втону, то на морі виплину,
 Як за козака піду, то па віки загину“.

- 25 Гей Подолянка та по Дунаю плавле,
А молодий козак білі рученьки ламле.
„Ой подайтеж ми хоть якую тичину,
Нехай ратую та хорошу дівчину!“
Ей, хлопці, хлопці, Подолянка втонула,
- 30 Гей, лиш червона китайочка сплинула.
Ей закидайте та дрібненькії сїтц,
Гей будем, будем Подолянки глядіти.
Вони гляділи штири дни і три почи —
Нема Подолянки, лиш чорненькії очи.
- 35 Гей, викопали на Подолянку яму,
Ой заплакав козак, як за ріднойов мамов.
Гей ізробили на Подолянку трумно,
Ей заплакав козак, аж усїм людям сумно.
„Наж тобі, дяче, мою сиву конину,
- 40 Тай прочитай ти Подолянці псавтиру!
Наж тобі, поне, мою сіру корову,
Тай запровадь ти Подолянку до гробу!“

Се в головному звід галицьких варіантів, на основі рогатинського. Другий варіант Головацького (I, 184) має початок неодоладний і взятий з інших пісень:

Ой коби я мав та орловії крила,
Полетів би я [там], де дівчина мила.
Полетів би я понад воротами,
Де дівчина з чорними бровами.
Ой поплину я по під воротима (!),
Вийде дівчина з чорними очима.

Вже сам попсований розмір та нечиста форма „воротима“, сфабрикована для риму, вказують, що се пізнійша прищїпка до старшого тексту пісні, спричинена може затемненням її первісного початку. Варіант пані Калинович починаєть ся словами: „Пішла Подолянка до Дунаю по воду“ — важна тут назва річки Дунаєм, та розмір промовляє против первісности сего варіанта. Рядки 3—6 малює тільки рогатинський текст; можливо, що се пізнійша вставка, для умотивованя того, що дієть ся далі. В другім варіанті Головацького Подолянка сподобавши собі ковака зараз і каже:

„Ой ти козаче, ти [мій] любий собою,
Возьми ти мене на Дунай із собою“.

В рогатинській варіанті по сцені танцю Подолянка говорить козакови, що „над нею зрада“ і се головний мотив того, що вона йде на човен, але що се за зрада, того не пояснено. Рядки 11—12, хоч по троха дублет попередніх двох рядків, вставляю в першого вар. Голов. (I, 183). Факт упадку Подолянки до води малюють різні варіанти не однаково. В варіанті з Шпиковець маємо таке:

Ой десь ся вв'яла наддністерська хвиля,
Вода човен вивернула, дівчину втопила.

І тут розмір показує нам пізну, коломийкову вставку; в старших варіантах човен не перевертаєть ся, Подолянка паде в воду при всіданю до човна. Так само недоладно говорить перший варіант Головацького :

Скоро дівчина в човен уступила,
Зараз ся вйшла вітровая хвиля.
Ой повна, повна, повна річка, повна,
Ой вищеховзла дівчинопька з човна.

Так само неясно і в другім варіанті:

Скоро дівчина на Дунай ступила,
Фаля повинула (?), човен затопила.

Детальнійше розвинено сю вставку в варіанті Метлинського (101), де цілу сцену втоплення дівчини (без назви Подолянки) перенесено на море. Ситуація тут така, що дівчина буцім то „поле да поле да все кукіль вибірає, Як заглядить да козаченька на море“ — щось зовсім недоладне. Ні з сього ні з того вона просить ся до нього на човен.

Тільки дівчина да у човен уступила,
Деся вв'яла ся да із моря синя хвиля,
Верне да верне всяку рибу із дна,
Вивернула да дівчинопьку з човна.

Щось зовсім поплутано, хоч можливо, що в основі лежить якийсь старий, забутий мотив.

Із п'ятих варіантів Чубінського (V, 368—369) остатній, записаний Кулішем, має інтересний другий куплет:

Ой ще дівчина води не набрала,
А вже з козаком у розмову стала —

та замість розмови йде її освідчене любови до козака: „Ой ти козаче, а ти мій собою“, як у Головацького. У першій варіанті, записанім невідомо де, дівчина набиваєть ся козакови сама:

Ой ти козаченьку, возьми мя з собою,
Я за рік, за два буду тобі слугою —

чому? по що? — невідомо. Третій вар. з Ушицького пов. замість козака має дяка і говорить про втоплене дівчини в Дністрі. Першому і третьому варіантови спільна ще одна подробиця. Дівчина тоне і заявляє козакови, що не хоче бути його любовою. На те перший вар. додає:

Ой крикнув козак на свою дружину:
„Подайте мені ще довгу тичину,
Най потручу на Дунай дівчину, —

а в третім козак велить своєму чурі:

Гей подай, хлопче, ясную оружину,
Нехай прострілю вражую дівчину.

Другий варіант приплітає до пісні закінчене з іншої пісні іншого розміру (правдоподібно з пісні: „Ой дівчина по гриби ходила) з ріжними не зовсім доладними додатками:

Воліла-б я горе покупати,
Як з тобою та до шлюбу стати;
Воліла-б я гіркий полинь їсти,
Як з тобою на посазі сісти.

А на се козак говорить до тонучої:

Ой випю я коновочку меду,
Таки я тебе з розуму звезду;
Ой випю дві коновоньки пива,
Таки ти будеш моя чорнобрива.

Розумієть ся, все те з текстом нашої пісні не мало первісно нічого спільного, так само як перших 6 рядків третього варіанта Чубінського, де знов, як у Головацького, починаєть ся від орлових крил, але виведено мотив ще недоладнійше:

Ой коли б я мав орлові крила,
Полетів би я, де дівчина мила.
Гей сяду, паду над воротами,

Вийшла дівчина в чорних бровами;
 Ой сяду, паду орлом на воротах,
 Вийшла дівчина краща від влата.

Остатні 4 рядки мого звісного тексту, про відчитуванє і похорон Подолянки коштом козака заховали ся лише в шиш-ковецькїм варіанті; та мусїло щось анальоґічне бути і в прото-типї, коли третїй варіант Чубїнського й самого героя піснї, козака, перемїнив на дяка.

Що можемо сказати про зміст і основну ідею сеї піснї? Не все в нїй ясне, особливо ж початок не дає ясної картини ситуації ані яєних мотивів для поступків дїєвих осіб. Що се за танці над річкою? Чого замануло ся дївчинї перевозити ся човном через річку? Що за роля козака, який плаває човном і очевидно не сповняє функції перевізника, бо в нещасливім випадку тратить голову і зовсім не вмїє ратувати потапаючої дївчини? Все се і значне число суперечних із собою і новїйших, ad hoc уложених варіантів початку піснї вказує на те, що пісня мусить бути давня і початок її попсований. Та її ідейна основа яєна для нас вповнї: дївчина волишь утонути, як бути козаковою любовницею, іграшкою його хвилевої похоти. Се характеристика часу, коли контраст між козацьким кочовим та военним житєм і хозяйським, хлїборобським побутом був іще так сильний, як його малює пісня про козака і Кулину. І се буде підстава для датованя сеї піснї коли не XVI віком, то в усякїм разї першою половиною XVII в.

Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія.¹⁾

Написав Михайло Возняк.

I.

В українськiм письменствi другої доби вдаряє в очи велика недостача життєписних даних майже в кожного письменника. А й ті дані, які є, дуже часто так помотані, так противорічні, що треба прямо дивувати ся нераз, як могли учені повторювати один за другим критично неперевірені здогади. Отсі слова можна вповнї приложити і до письменника, для якого творчості хочу подати декілька причинків в ціли нового освітлення її ієнези.

Лаврентій Зизаній був з роду Тустановських. Походженне Тустановських руське. Їх герб „Пилява“ вказував би навіть на шляхотство. Як Лаврентій, так і його брат не уживали того прізвища, хіба рідко денебудь у підписах, а називали себе Зизаніями. Здасть ся, що сей вираз — Зизаній прибраний, а радше, що се переклад на грецьку мову їх старого прізвища Куколь, як називають їх сучасні акти²⁾. Твердити певно, що Стефан і Лаврентій були шляхотського походження, не дозволяє виступ проти Стефана автора брошури: *Plewę Stephanka Zyzaniey Heretyka, z cerkwi Ruskiey wykłętego* (Вильна, 1596): „ліпше

---

¹⁾ Сі причинки читав я на літературних вправах Проф. Дра К. Студенського.

²⁾ *Encyklopedia powszechna*, XXV, Варшава, 1867, стор. 775. Указатель, дополненіе и примѣчанія къ VII тому Русской Исторической бібліотеки, стор. 209.

тобі, звертав ся він до Стефана, глядіти за горшками і кліщами, ніж як мужикови проповідувати“¹⁾, або такий факт, що Стефан не знав навіть, хто був його батько²⁾). Певне одначе, що Лаврентій Зизаній був родом із Галичини, де в янівськім деканаті в рр. 1758—1765 змінив свій грецький обряд на латинський *generosus Tustanowski, — in villa Nowosiołka*³⁾). Про Галичину як вітчину його свідчить сей факт, що він вертає від Соломирецьких до Львова „къ отечеству своему и родителемъ“⁴⁾). Вкінці маємо на се доказ у письмі монаха скитського монастиря о. Леонтія до львівського міщанина Николая Золоторуцького з 9 вересня 1633 р. Згадуючи про свій побут у Львові, висловляє він жалі з причини замічених ним у тамошнім братстві непорядків та дає різні ради, між иньшим і таку: „Ваша мил. потребує, же бы казнодей з наукою грецкою и латинскою и словенскою былъ и друкарни и тексту писма святаго вядомъ и Богословіи. вправде зышолъ бы ся его мил. отецъ Бережанскій але и тамъ не порожнуєть. Барзѣй бымъ раил вашимъ милостямъ до мѣстской церкви его мил. Господина отца Лаврентія Зизанія одискати. Поневажъ и отчичку вашого Лвова малжонку маєть, и самъ с тыхъ краевъ есть. пристало бы му своимъ послужыти, гдыжъ и киторки благочестивіи его змерли“⁵⁾).

Повисший документ цікавий для нас також із того погляду, що свідчить про ступень освіти Лаврентія Зизанія. Звідки виніс Лаврентій сю освіту? У львівській братській школі не міг учити ся, бо зберіг ся катальоґ сеї школи з літ 1586—1590, а в нім не находимо імени Лаврентія⁶⁾). Нема також ніяких даних, щоби відносити місце його освіти до острожської школи, де дехто вчить учити ся йому разом із братом і Кирилом Транквіліоном Ставровецьким. Чи не образував ся Лаврентій в ярославській єзуїтській колеґії, яку заложили Софія

¹⁾ К. Харламповичъ, Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, Казань, 1898, стор. 377.

²⁾ Кояловичъ М., Литовская церковная унія, т. II, Спб. 1861, стор. 34.

³⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. 4. Київ, 1871, СХІІ. Подрібний реєстр насильних способів, ужитих католицьким духовенством для обернення уніятів у латинство, стор. 545.

⁴⁾ Акты, относящіе ся къ исторіи Западной Россіи, т. IV, Спб. 1851, № 154, стор. 241.

⁵⁾ С. Голубевъ, Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, т. II. Київ, 1898, Приложенія, № 9, стор. 33.

⁶⁾ Харлампович, Западнорусскія школы, стор. 382.

зі Спрови Косткова та її дочка Анна княгиня Острожська?¹⁾ За тим здогадом, який можна би ствердити або заперечити тільки на основі таких матеріалів, як каталоги і т. п. в ярославських архівах, промовляла би ся обставина, що по повороті від князів Соломирецьких до Львова покликав його князь Олександр Острожський в Ярославі на домового учителя.

До 1592 р. був Зизаній учителем львівської братської школи. Задля переслідувань, які зносило львівське братство від єпископа Гедона Балабана, що 1 січня 1592 р. наслав на братську школу своїх кривняків зі слугами, які зачали лихословити дідакалів за їх суперечки з владикою і грозили виїкти їх шаблями, а в Кирида хотіли навіть висмикати бороду²⁾, було братство приневолене відіслати своїх учителів, між иньшими „Лаврентія въ градъ Берестейскій“³⁾. Одначе в 1595 р. тамошня „школа разорила ся черезъ самыхъ же профессоровъ школьныхъ, которые за лакомствомъ удавшись, до Вильні на сытныя пироги отбѣгли, а тутъ, къ большой ганьбѣ и жалю убогого хрестіянства, на уруганье противниковъ нашихъ все покинули безъ жадноѣ слушноѣ причины“⁴⁾. У Вильні заняв ся Зизаній науковою працею і видав два твори: *Наска къ читанію ѿ розвѣрченію писма словѣскаго: тѣ тыѣ ѿ стѣи трѣици, ѿ ѿ вѣчловеченіи гдѣни*. До сього букваря додав *Лѣксис, Сѣрѣчь Реченіа, Бѣквратѣцѣ сѣвранны. ѿ ѿз словѣскаго ѿзѣка на прѣбсты Рѣскій діалѣктѣ ѿстолкованы*. Л. З. Крім того в додатку поміщені отєї статейки його брата Стефана: 1) *ѿложеніе ѿ пракславной вѣрѣ, 2) Сѣ вѣчловеченіи Господни і 3) Сѣ знаменіи Крестномѣ*⁵⁾. Другим його твором, виданим у Вильні того сажого 1596 р. у місяці лютім, була *Грамматѣка Словенска Сѣвкершінна ѿскѣства ѿсми частїи слова, ѿ ѿныѣ нѣдныѣ*⁶⁾, про яку

1) Józef Łukaszewicz, *Historia szkół w koronie i w wielkiem księstwie litewskiem od najdawniejszych czasów do roku 1794*, tom pierwszy, Poznań, 1849, стор. 122.

2) *Monumenta confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis*, I, 1895, № 265.

3) *Акты З. Р. т. IV*, ор. cit. № 33, стор. 43.

4) *ibidem*, № 63, стор. 89. Посланіє Володимирського і Брестського єпископа Іпатія київському воеводі князеві Константиу Острожському.

5) *Сборникъ отд. рус. яз. и словесн. имп. акад. наукъ*, т. 34. И. Карагаевъ, *Описание славяно-русскихъ книгъ напечатанныхъ кирилловскими буквами, томъ первый съ 1491 по 1652 г.*, стор. 272.

6) *ibidem*, стор. 271.

приготовляю особну розвідку.

Букварі, невеличкі дитячі енциклопедії, крім вивчення читання мали також на цілі подати перші основи релігії. Буквар починав ся звичайно славянською азбукою (а, б, в, г, і т. д.), а потім ішли склади, поодинокі слова та речення для вправи в читанню, — причім у пізнійших букварях фрази для вивчення були приложені до того, щоби подати початкові знання о граматичних видах¹⁾. Потім ішли загально уживані молитви, символ віри і моральні виречення, передусім із притч Соломонових. При кінці містили ся розмірно більше просторі трактати. Велика заслуга Лаврентія ся, що він виданням своєї „Машки“ з острожської рукописи в друкарні виленського православного братства заініціював на Руси-Україні довгу й інтересну літературу букварів, які так і допрошують ся свого бібліографа й дослідника.

За азбукою і складами на оборотній стороні другої картки Лаврентієвого букваря є предсловіє. Мѣва до гѣ нѣшего Іс Хѣ. За молитвѣ стѣхъ ѿцѣ нашихъ, Гї. Іс, Хѣ Бѣ нашѣ, помѣлѣи наѣ, аминѣ. І зараз слїдує поясненне, яка думка містить ся у кождім слові сеї молитви, яка доїма, проти яких ересий. Так на третій картці в уступі Ѡб'яснѣннѣ читаємо: За молитвѣ стѣхъ ѿцѣ нашихъ. Тѣу прѣси Іс Хѣ вѣа нашего, ѡвѣ за причїною ѣ мѣтвою стѣхъ змѣлокаѣса наѣ нами, ѡ иѣ стѣхъ собѣ на помѣчѣ взыкаѣмо, тыѣ вѣ чѣсти не ѡумѣємо, кгдажѣ иѣхъ до нѣго ѡ причїнѣ ѡ егѣ ѡ змѣлованнѣ прѣсїмо.

И иѣ стѣи мѣлаѣса, пишеѣ іванѣ вѣслоѣ вѣ апокалиѣпсїсѣ вѣ главѣ 5. кгда ѡтворѣлѣ пѣтѣю печѣтѣ вѣдѣѣѣхъ поѣ ѡтѣреѣхъ, дѣшѣ повѣтыѣ за саѣво вѣжеѣ ѣ за свѣдѣѣство котѣрое мѣкли, ѣ кричѣли гѣлосоѣ великиѣ мѣвлѣчи, поѣки вѣлѣко стѣи ѣ иѣстинныѣ не сѣдишѣхъ, ѣ не мѣтїшѣхъ крѣве нашиѣ наѣ живѣчїми на зѣлї. ѣ данѣ каѣдой знѣ шѣтѣ вѣлѣын. ѣ заѣ вѣ ї глаѣ мѣвнѣ. ѣ вѣшоѣ дѣ кадѣлѣныѣ ко мѣтѣваѣ стѣхъ ѿ рѣкѣ ѡгѣелѣвы переѣ бѣ.

Тоуѣса авно ѡказѣе иѣ мѣлаѣса стѣ бѣсѣшїи.

Гї іс хѣ вѣ наѣ помѣлѣи наѣ. Кѣждѣе рѣченїе тогѣ слѣва напѣлнѣно ѣстѣ таѣмныѣ. Гї, значнѣ натѣрѣс вѣскѣсю вѣ сынѣ бѣжоѣ, а Іс члѣкѣю, а хѣ дѣкѣ натѣрѣкѣ вѣ єдиноѣ персѣнѣкѣ. и кгда мѣвнѣмо гї, тыѣ ѡрѣлѣ єретїкѣ потѣлѣмаѣѣхъ, котѣрыѣ хѣ прѣднѣвыѣ бѣгоѣ невѣзнаѣѣѣ. И кгда мѣвнѣмѣ Іс, євѣтїха ѣ дѣшѣкѣра попнѣ-

¹⁾ С. Голубевъ, Исторія Кїевской духовной Академіи, т. I. Кїив, 1886, стор. 193.

ра́е^х, котóрін не в'к'ра^х, а́бы в'к'ль х̑́ доскона́лы^х ч'к'к'ъ. а кгда́ за° м'овим° х̑́, Нестóрїа њ́ њ́ны^х гере́тикѡ^в до ко́нца пота́сма́лї-емо. к'т'орїн дво^х с'но^в в'бжи^х пов'к'д'їю^т. є́дино́го с'на в'жїго в'га, а др'вго́го с'на ма́рїнна х̑́ ч'їка пр'б'стого, а то́гд не в'к'даю вез'ш'ныи ж'е то́е реч'їне х̑́, то́ є́сть помаза́нецъ. знач'їть д'в'к' є́стест'їк в' є́дино́й в'п'остаси. Я́минь, за́пра́вды то́ та́къ є́сть¹⁾.

На оборотній сторонї третьої картки і на четв'ртей є мо-литви: Царю небесный, Пресв. Троице, Отче нашъ, В'к'р'ю²⁾, по-ч'їм знаходить ся така порада: Б'д'ь вес'лы^х, кгда́ на тебе ф'ра-с'б'нокъ пр'їде́тъ, споко́ны^х кгда́ ти ла́ска њ́ пр'їазнь Ѡ в'с'б'х'ъ в'д'е́тъ.

Як повисша виписка, так і поміщені на кінцевих картках від оборотної сторони 38 картки до 44 включно статейки Сте-фана Зиванія вказують недвозначно на се, що Лаврентієва „Навка“ була не тільки букварем в нинішнім розумінню того слова, але й початковим науковим підручником по предмету науки віри. Передусім треба се сказати про Изложеніє о пра-восла́вной в'к'р'ї Стефана. На шести картках в коротких пита-нях і відповідях для латк'к'шаго впрозв'м'к'на х'р'ї'ст'їански^х д'к-те^х, вяснює він головнійші точки православної догматики при помочи розмови межи страннымъ злов'к'рнымъ і правосла-внымъ благов'к'рнымъ, при чім особливу увагу звернено на на-уку про походженне св. Духа³⁾. В статейці о знаменїи крест-номъ говорить ся про те, як складати пальці до хрестного зна-мени. З другого боку буквар Лаврентія тісно звязаний з тодіш-ньою полемічною літературою. І поясненне молитов і статї ка-техитичного характеру викликали тодішні подїї в південно-за-хідній Русі, бо при кінці 16 в. почала ділати там католицька пропаганда й тому оба брати, Стефан і Лаврентій, як звісні противники папства, старали ся у своїм букварі виложити го-ловнійші догми православної церкви, які відрізняють її від

1) Подаючи отсеї цитат і зміст „Науки“, користував ся я випис-ками Проф. Дра К. Студинського, за що на сім місці складаю свою сер-дечну подяку. Сей цитат наводить також у примітці А. Криловський: Львовское ставропигиальное братство, Київ, 1904, стор. 244—245.

2) В символі віри в члені о св. Дусї нема додатку слова „исти-наго“, П. Пекарскій: Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Ве-ликомъ, т. I, введеніє въ исторію просв'щенія въ Россіи, стор. 167.

3) Се місце діяльогу передрукував проф. Голубев в Исторіи Киев. дух. Акад. стор. 196—198, а цілість Волинскія епарх. В'домости за р. 1887, стор. 551—559.

иньших християнських віроісповідань¹⁾.

З букваря Зизанія лишаєть ся ще його „Лексис“²⁾, поміщений на 33 $\frac{1}{2}$ листках, який за проф. Голубевим³⁾ хибно долучують до граматики з 1596 р. проф. Буліч⁴⁾, а за ним і д. Огієнко⁵⁾. Сей словник містить 1061 слів, розложених в азбучнім порядку. Укладчик пояснює майже виключно церковно-славянські слова простою українською мовою, яка нераз цілком тождня з теперішньою (парубок, зараз, лавня, пута і т. д.). Проф. Буліч здогадуєть ся, що Лаврентій укладав свій словник самостійно, черпаючи матеріал з книг св. Письма, богослужбених і творів отців церкви, прим. Кирила Єрусалимського⁶⁾. Жерела його незвісні, а хоч стрічаєть ся у нім декілька слів із новгородського словника 1431 р., „але звідси не можна зробити висновку, що Зизаній в числі других жерел користував ся і тим словником“⁷⁾. За ним повторив то саме й д. Огієнко⁸⁾. І дійсно, ні з першого новгородського словника, що має заголовок Рѣчь Жидовьскаго языка преложена на Рускоюю, неразумно на разоумъ, и въ Євангѣлнхъ, и въ Яплѣхъ, и въ Псалтири,

¹⁾ На се звернув увагу вже Пекарський, *op. cit.*, стор. 167 і 168.

²⁾ „Лексис“ Лаврентія передрукував дуже недбало Сахаров в „Сказаніяхъ русскаго народа“, т. II, кн. 5, Спб. 1849 я. в. Литовско-русскій словарь, составленный въ 1596 году Лаврентіемъ Зизаніемъ, стор. 119—134.

³⁾ Історія Київ. Дух. Ак. стор. 201, примітка 1.

⁴⁾ Очеркъ історіи языкознавія въ Россіи С. Буліча, Записки историко-филологическаго факультета императорскаго С.-Петербургскаго университета, часть LXXV. Спб. 1904, стор. 164.

⁵⁾ Огляд українського язиковнавіства, Записки Наук. тов. ім. Шевченка, т. 79, стор. 59. „Лексис“ Зизанія долучує до його граматики і проф. Порфірєв: Історія русскої словесности. Часть I. Казань, 1904, стор. 619. Що й Каратаєв не був введений в блуд примірником „Науки“ в Імпер. Публичної Бібліотеки, як твердить проф. Голубєв (Історія Київ. Академіи, стор. 201), доказом того примірник „Науки“, описаний дром Франком в Записках Наукового товариства імени Шевченка, т. XX (Miscellanea, стор. 5—6). Сей примірник продав львівський антиквар Ігель до якоїсь краківської бібліотеки і в нім саме знаходить ся „Лексис“ в тім самім місці „Науки“, що й у примірнику Імператорської Публичної Бібліотеки. Не можливо припустити, щоби в двох примірниках, однім у Львові, другім у Петербурзі, знайшла ся вшита в середину статя, що не була складовою частию „Науки“. Здаєть ся, що „Лексис“ вийшов також осбною відбиткою.

⁶⁾ Очеркъ історіи языкознавія, стор. 165.

⁷⁾ *ibidem*, стор. 185.

⁸⁾ Огляд укр. язиковнавіства, стор. 59.

и в Пармиѣ и въ прочнѣхъ книгахъ і містить майже самі жи- дівські імена й прізвища, ні з другого: Тлѣкованіє недокъ познаваемомъ въ писанѣхъ речемъ, понеже положены сѣть рѣчи въ книгахъ отъ началнѣхъ преводникъ ово Словенскы, и ино Срѣвскы, и дрѣгаа Болгарскы и Грѣчскы, нѣже недоложишася преложити на Рускый¹⁾, рішучо не користав Лаврентій Зизаній безпосередньо, як показуєть ся з докладного порівняннѣ „Лексису“ з тими слівниками. Але з другого боку голословне запереченнє Огієнка, що слівник Зизанія не має нічого спільного зі слівником, який надрукував архимандрит Амфілохій в Чтеніяхъ Имп. Общ. исторіи и древн. росс. при моск. унив. в II кн. за 1884 р.²⁾ В 1879 р. набув архимандрит Амфілохій Острожську Біблію з 1581 р. у торговця стародрукowanими й рукописними книжками Шишкова. Між иньшим в кінці „Біблії“ на семи вpletених картках написаний замітний слівник, названий укладчиком „Лексисъ съ толкованіємъ сло(н)-скихъ словъ просто“. Властитель тої замітної рукописи, коли взяти під розвагу множество приписок на полях у Старім і Новім Завіті, жив у західніх губерніях межі Поляками та Жидами. Про сей слівник каже Амфілохій, що „настоящій словарь едва ли не древнѣйшій опытъ Украинскаго Азбуковника“. Тут усіх слів 896. „Лексисъ“ робить вражіннє недбало написаного учеником приготования з лексичного матеріалу чужої мови. Слів під поодинокими буквами не улаштовано в азбучнім порядку, при богатѣх словах недостає народнього терміну побіч церковнославянського (видно, що укладчик не вмів дібрати відповідного значіння), а деякі слова повторені.

Годить ся навести тепер для порівняннѣ хотяй би спільні слова всім трьом слівникам на букву а.

Амфілохій	Зизаній	Новгор.
акне заразъ	заразъ	
апостолъ, послан- никъ	посланецъ	
агнець, баранокъ,	баравокъ	
агница, овца молодая	молодая овечка	
аще, если	если	

¹⁾ Оба новгородські слівники надрукував Калайдович: Іоаннъ ексархъ Болгарскій, наслідование объясняющее исторію словенскаго языка и литературы IX и X столѣтій, Москва, 1824, том першій, стор. 193—195, другий 196—197, відтак передрукував їх Сахаров, Сказанія, т. II, кн. 5, ор. сіт. стор. 192—194.

²⁾ Огляд укр. язикознавства, стор. 59, 4 примітка.

Амфилохій	Зизаній	Новгор.
алекторъ, петель, пѣ- вѣнь,	пѣвѣць	
аеѣрон, проходъ іс- подвѣй,	афедропъ, выходъ, закретъ	
адъ, пекло, тла	темность, невѣдомое мѣсце, преисподняя, по Грецьку: адъ, пса- ідісь	тла
адана, Господь	адопія, Господь, пань	
азъ я	я	
авка, отецъ	тато, отецъ	авъ, ѿць
аллиаѣта, фала живому Богу	хвала Богу; прихо- дить Богъ; хвалите и вспѣвайте живаго Бога; еврейскимъ бо языкомъ: аль, и- детъ, явися; а иль Богъ; а уія, хвали- те, вспѣвайте	Ялѣлоуѣта, Боу.
		хвала
арамата, масти до- роге,	ароматы, запахи, п дорогія масти, и тыжъ корепье; albo зелье пахнучее.	
архитрикланъ, старшій подчасій або под- ключій	архитриклипъ, маршалокъ, началь- никъ тремъ векло- пеніямъ.	
амниъ, право, воп- стипу	заправды, або нехай	право
ангелъ, вѣстникъ, по- вѣдалъ (sic)	вѣстникъ, albo повѣ- дачь	
архистратигъ, вое- вода, царь,	архистратигъ, цесарь п тыжъ старшій князь.	

Усіх слів на букву **а** в Амфилохія 52, в Зизанія 26, спільних обом 17, з тих кілька однаковісінько пояснені.

З решти слівника наведу тільки звороти і слова, пояснені іменником з прикметником, які найкрасше промовляють за спільним жерелом слівників Амфилохія і Зизанія.

Амфилохій	Зизаній
истѣкаъ, вылитый болванъ, кознь, скрытое а зрадливое, ошу- капе	истукапъ, вылитый болванъ, козпя, скрытое, зродливое ошу- канье,
мѣсна, христось, помазанецъ,	Мессія, Христось, помазанецъ

не пцѣвланіє, довнманє п не-
слушноє вымолвленє
нырице, съпѣску домокъ, ямка
спѣдъ, корецъ албо пѣякая ко-
робка
тщєславіє, порожние слова.

непщєваніє, мѣманьє, п не-
слушноє вымолвленіє
спѣску домокъ, ямка
корецъ албо пѣякая коробка
порожня слова¹⁾.

Коли взяти під розвагу великі подібности а місцями навіть тотожности обох слівників і сю обставину, що „Навкѣ“ видав Лаврентій з Острожської рукописи, можна з повною певністю твердити, що слівник, надрукований архимандритом Амфилохієм, і був жерелом слівника Лаврентія і піддав йому гадку видати „Лексис“, тим більше, що багато поправок в церковно-славянських словах і зсилок на грецьку мову можна пояснити його добрим знанням класичних мов, передусім грецької.

Для Лаврентія Зизанія при укладанню його слівника послужили жерелом проби таких слівників, які, як здаєть ся, появили ся під впливом багатї лексикографічної літератури в Польщі, тим більше, що короткі замітки по рукописах показують ясно, що нарід потрібував словарів; з другого боку „Лексис“ Зизанія послужив жерелом для рукописних азбуковників або алфавитів чужих слів 17 і 18 в. З деяких місць великоруського слівника, що має різні заголовки: Книга глаголема Азбуковникъ или: буквы, або Книга глаголема Алфавить, або Лексисъ неудобъ разумѣваемымъ рѣчемъ — видно, що укладчик мав в руках слівник Лаврентія Зизанія²⁾.

У слівнику Лаврентія Зизанія находимо вже не мало коротких пояснень енциклопедичного характеру, й тому він творить начеби перехідне звено від простих глоссаріїв до пізніших енциклопедичних словарів. Для української фільольотії таким дуже важним енциклопедичним словарем був *Лєґікѡнъ славєнорѣсскій, ѡ ѡменѣ Тѣлѡкѡнѣ* Памва Беринди, Київ, 1627, для якого одним із жерел послужив також „Лексис“ Лаврентія. До сього признаєть ся сам Беринда на кінці книжки в помові: Читателю спѣніа, коли говорить про себе, що Федір Балабан мѣждѣ жѣ сіми понѣдѣи ѡ менѣ аще ѡ прѡста ѡдѣ тѣсюжде рѣвностъ ѡмѣща, речѣніа ѡ ѡмена Славѣнскаѣ ѡзвѣрати, аки не бѣ същѣ тогда Лєґікѡнѣ, рѣзкѣ Любомирѣ Кв^р Лаврѣнтїа Зїзанїи тогда Дїдѣскала, нїнѣ жѣ Пресвѣтера, ѣгѡже ѡ здѣ привнесѣніє ѡ ѡсправ-

1) „Лексис“ Зизавія цитую після видання Сахарова.

2) Сахаровъ, Скаванія р. на р. т. II, кн. 5, стор. XII.

лєніє іакстєнно вѣди¹⁾. Другим виданнем вийшов Лексикон Беринди в Кутєїнськїм монастирі 1653 р. У словар Беринди увійшов слівник Лаврентія майже в цілости.

II.

Навка кѣ читаню і Грамматїка Словєнска зробили Лаврентія звїсним князям Соломирецьким. І 1597 р. був „панъ Лаврентій Зиваній, человѣкъ навченый, зъ места Виленского прибавленный бакарадемъ“ Богдана, що в великий піст „началь учитисе по руску грамоте и по кгрецку“²⁾. Ту перебув він до р. 1600 „месеца апреля у понеделокъ на святаго Мартина папы римъского“ (14 цвїтня), коли Соломирецькі відібрали сина „зъ науки отъ Лаврентїя“ і зарав дали „до науки латинскя, до пана Максима Гарасимовича Смотрицкого“³⁾. З того факту, що науку латинської мови поручено Мелетїєви Смотрицькому, а не Лаврентїєви, вносить проф. Харлампович, що він не знав латинської мови⁴⁾. Сей висновок невірний. Проти нього говорить і наведений висше цитат з письма о. Леонтія і близший розбір жерел, якими користував ся Лаврентій при укладї своєї граматики. Своєю дорогою Смотрицький володїв латинською мовою, без сумнїву, далеко лїпше від Лаврентія Зиванїя.

1600 р. 1 вересня виїхав Зиваній у Галичину. З собою вів він письмо Соломирецьких, в яким по зазивї до братства ревно трудити ся за православу віру стояло: „Понеже господинъ Лаврентій, педагогъ сына нашего, къ отечеству своему и родителемъ путешествуетъ: сего ради молимъ о немъ вашу любовь, еже любовно его воспрїяти и благодать свою къ нему являти“⁵⁾. Зі Львова покликав Лаврентія Зиванїя кн. Ол. К. Острожський до Ярослава на домового учителя для своїх дїтей: Константина й Івана. Та не довго судило ся Зиванїєви учити малих Острожських. 2 грудня 1602 р. умер кн. Ол. Острожський, а його жінка Анна Костчанка, що була латин-

1) Користую ся примїрником в Бїбл. Нар. Дому, ч. 325. Сей цитат на стор. вѣс.

2) П. А. Кулишъ. Матерїялы для исторїи возсоединенїя Руси, томъ первый, Москва, 1877, Боркулабовская хроника, стор. 72.

3) *ibidem*, стор. 74.

4) Западпорусскїя правосл. школы, стор. 304, замітка 1.

5) Акты З. Р. т. IV, № 154, стор. 241.

ського обряду й хотіла своїх синів навернути на свою віру, прогнала його зі свого дому та з ярославської церкви¹⁾, де він став священником і проповідником і одержав ступінь протоєрейства²⁾.

На протяз дальших десятих літ нема ніяких даних про жите Лаврентія. Щойно 17 мая 1612 р. „Іахим, кнежа Корецький, воеводичъ Волинский, Анѣна Ходкевичовъна, кнежъна Корецькая, хотечи“, „жебы се хвала Божия ширила и порядъне отъправовала въ маєтностяхъ“ їх, „усмотривъши на то чоловіка годъного и побожъного господина отца Лаврентія Зизанію Тустановъского“, дали йому свою церкву „замъковую Корецькую соборъную, со всими приходами тоє светое церкве належачними, отъ славъное памети небожъчиковъ продъковъ (їх) даними, то єсть: селъце за месътомъ Зарецьким с фолъваркомъ, въ томъ же селъцу ставочокъ и мълночокъ, к тому тежъ землю борътнуну Цуцатинъскую, съ полъми, сеножатъми, землю тежъ борътнуну противъ Княжа надъ Царемомъ, землю тежъ борътнуну межи Бабина и Подъдубецъ. А до того наданъя вышей менованого поступили єсмо ему, говорить ся далі у грамоті, юрѣкгельту шестъдесятъ золотыхъ польскихъ и фаленъдишу локоть осмъ и футро лисеє. А тоє отецъ Лаврентій все маєт спокойне и ненарушоне уживати, а хвалы Божее пиленъ быти и справы духовныє въ церкви справовати, водлугъ науки светыхъ апостолъ и преданія богоносныхъ отецъ светое Восточное церкви и въ послушанни светѣйшихъ отъцовъ нашихъ и учителей патриарховъ восточныхъ, а за нас гришъныхъ и за богоданъные потомъки наши Господа Бога во светыхъ службахъ и молитвахъ просити, яко да дасть намъ благоденство и конецъ благъ живота сего, а тамъ избавить вичного мученія и царства небесного сподобить³⁾.

Коли Єлисей Плетенецький почав своє велике діло реорганізації церковно-релігійного та зорганізованія культурно-про-

¹⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. VII, Київ, 1887. Власноручні записки Петра Могилы, стор. 93. Собрание сочиненій М. А. Максимовича, т. I, Київ, 1876, стор. 191.

²⁾ Максимович, Собр. соч. т. I, стр. 191. Митр. Макарій: Исторія русской церкви, т. XI, Сиб. 1903, стор. 50.

³⁾ Архивъ Юго-Запад. Россіи ч. I, т. VI, Київ, 1883, стор. 407—408, фундаційний запис князя Йоахима Корецького та його жінки Анни Ходкевичівни протопопови при соборній церкві в м. Корці Лаврентію Зизанію Тустановському.

свѣтлого житя, в числі учених, що мали згуртувати ся коло нього, межі людьми „добре ознакоченими зі справою друку“¹⁾ закликав і Лаврентія Зизанія. Бо Плетенецький разсѣдѣвъ жѣ и дѣсмотрѣвъ свѣбодна и дѣспразѣнена вѣтти бѣгоговѣнна мѣжа, словеснѣйша Дѣдаскала и вѣтїю, хѣдѣжнаго жѣ Єлліногрѣческаго азѣка дѣмѣнїе и искѣство стажаѣша, пречѣтного Щѣд кв^р Лаврентїа Зизанїа Тѣстанѣвскаго, Пресвѣтера, и сѣѣа Православнїа кѣрѣ исповѣдника и Проповѣдника, тогѣ дѣмолї, вѣѣже лїкѣтрѣднѣк потщѣтнѣса Превѣждѣнїе тѣе иѣзѣслѣдовѣти, и испрѣвнтн: иѣже и лѣвѣрно вѣспрїимѣ вѣрѣченѣе, сѣ иѣзѣстнѣкѣши^а Архїтѣпомѣ Єллінскимѣ, иѣрѣднѣкѣ жѣ вѣ градѣ Єтѣнѣ иѣзѣвѣраженнїмѣ, двѣлѣтствѣкѣ вѣ дѣлѣкѣ, сѣтворї тѣм кнїги испрѣкленїе²⁾. Коли передмова друкувала ся перед видрукованнем тексту Бесѣд Золотоустого, а не по видрукованню, то на основї того, що бесѣди почали друкувати ся в маї 1621 р., а Лаврентїй працював над ними два роки, можна вносити, що до Київа прибув Лаврентїй 1619 р.

В Київі був він проповідником³⁾ і, здаєть ся, належав до учительського збору шкїл, заснованих Плетенецьким⁴⁾. Виходило би се також із останньої сторони передмови: Читателю Благчѣтїномѣ и кв^р Писанїх^а Лѣвѣтщѣлїкомѣ кв^р Гѣдѣ Радѣкатнѣса, здравствѣкѣтн и ѣмѣратнѣса до кнїжки виданої 1625 р. у Київі: Єтѣгѣ Оїдл Ннѣгѣ Андреа Архїепѣпа Кесѣрїа Каппадѣкїйсїа Тѣлѣкованїе на Апѣкалнѣшн^ї Єтѣгѣ Апѣла и Євѣлїста Хѣа Іѣванна Бѣсѣлова⁵⁾. В кїнци передмови читаємо: Кѣкѣжѣ жѣ и ѣ сѣмѣ Читателю: іѣкѣ Древнїмѣ Зѣбѣдомѣ Апѣкалнѣшн растлѣкннїмѣ и сѣкращеннїмѣ сѣщїмѣ, ѣ Єллінскагѣ сїю многѣтрѣднѣк Истѣлѣковѣ Пречѣстнїй вѣ Пресвѣтерѣх^а Гѣднѣ Оѣцѣ Лаврентїй Зизанїа

1) С. Голубевъ: Кїевскїй мїтрополїтѣ Петрѣ Могїла и его спѣдвїжнїкн, томѣ I-їй, Кїїв, 1883, стор. 271.

2) Передмова „Правослѣвнїмѣ Читателѣмѣ“ до кнїжки: Іѣже вѣ сѣѣх^а оїдл ннѣго Іѣванѣа Злѣѣустаго Архїепѣ: Коѣстаѣтїна градѣ: патрїархї вселенскаго Бѣсѣды на дї Послѣнїй сѣтѣгѣ апѣла Пѣвѣла. Кїїв, 1623, стор. 28+726. Музей Нар. Дѣму. Стародрукованї кнїжки, ч. 10. Про кїїво-печерське виданнє Бесѣд Золотоустого вїдзївали ся з похвалою навѣтї особи, що булї ворожо настробнї до православа. Передмова Саковича до „Desiderosus“, Кракїв, 1625.

3) Голубевъ, Петрѣ Могїла, т. I, стор. 279.

4) *ibidem*, стор. 281.

5) Примїрнїк сѣї кнїжки находїть ся в музею Нар. Дѣму межї стародрукованнїми кнїжкѣми, ч. 13. Се folio, 16+156+1 похїбок.

Тѣстановскій, мѣжъ Єллинскихъ ѿ Єлавѣнскихъ ѿскѣсний Дѣдас-
клатъ, ѿ Проповѣдникъ.

Бесѣди Золотоустого вийшли в Москві 1712 р. Московське виданне рѣзнить ся від кийвського тим, що в першій не поміщено вже передмови Єлисея Плетенецького, а друга, підписана Захарієм Копистенським, у московській виданню дещо змінена при кінці. Крім того в текстї мова в багатьох місцях підновлена¹⁾. Того самого року вийшло в Москві також Толкованіє на Апокаліпсис. У московській виданню полишено ту саму передмову, тільки при кінці пропущено се, що говорить ся про Памва Беринду. Крім того цілий текст взагалі підновлений і змінена правопись — а далі все иньше заховано так, як у кийвській Толкованю²⁾.

III.

З часу протопопства Лаврентія в Корці, заки удав ся на поклик Плетенецького до Кієва, лишила ся в рукописи його проповідь, виголошена на похоронах княгині Чорторійської дня 18 мая. Першу звістку про сю проповідь подав проф. Е. Калужняцький в „Обзорѣ славяно-русскихъ памятниковъ письменности, находящихся въ бібліотекахъ и архивахъ львовскихъ“³⁾. Друком появила ся ся проповідь щойно 1904 р. Видав її Криловський в „Приложеніяхъ“ до свого „Опыта церковно-историческаго изслѣдованія: Львовское ставропигіальное братство“ (стор. 53—64). Виданне д. Криловського прямо скандальне ѿ наносить сорому російській науці⁴⁾. На 12 сторонах 198 похибок, 3 менші пропуски, один більший, не вчисляючи в се такого факту, що видавець позволив собі розв'язати титули, внести усі надстрічні букви у рядки тай уодносталити уживаннє ѣ і ѣ, які в рукописи що слово стоять не на своїм місці (очевидний знак, що в пору списування сеї проповіді

¹⁾ П. Пекарскій, Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, т. II. Описаніє славяно-русскихъ книгъ и типографій 1698—1725 годовъ, Сиб. 1862, стор. 273.

²⁾ *ibidem*, стор. 274 і 275.

³⁾ Труды III археол. съѣзда, II, приложенія, стор. 219.

⁴⁾ Таку саму вартість що до докладности в мові, як Криловського, мають видання і передруки Голубева. Їх усіх можна безпечно ще раз передрукувати, бо приміром історик мови на матеріалах, виданих Криловським і Голубевом, рішучо не може опирати ніяких своїх висновків.

ъ не мало ніякого значіння і не відчувано його потреби, а ь мало тільки значінне знаку мягчення). Та останні три вакиди менше важні, бо таке дуже часто практикується в церковно-славянськими текстами й воно має деяке своє оправданне. Похибки в виданню проповіді Лавренція у Криловського в порівнянню з рукописею подаю при кінці з уваги на вагу сеї проповіді для історії нашої мови як пам'ятника з прикметами північно-українського говору¹⁾ таї такого, в яким виступає сильна боротьба елементів польського й українсько-народного з книжнім церковно-славянським, передрукову ю її ще раз.

Лаврентієва проповідь має деякі спільні мотиви й передусім загальний настрій поодиноких частин з двома проповідями Захарії Копистенського, які він виголосив на похоронах і в річницю похоронів Єлисея Плетенецького. Перша з них, се Казанье на чѣтномъ погребѣкѣ Блѣженнаго Мѣжа, ѿ Превелебногѣ Щца, кѣ^р Єліссеа въ Іеросѣимѣнасеѣхъ Євѣмліа Плетенецькогѣ. (Київ, 1625). Того самого року вийшла в Києві і друга проповідь Омліа алко Казанье на Рокѣвю Памать въ Бѣкѣ Белѣногѣ Блѣженно Памати Щца Єліссеа въ Іеросѣимѣнасеѣхъ Євѣмліа Плетенецькогѣ Ярхімандрита Печѣрского Кіевско^га²⁾.

Що смерті маю мовити, каже Копистенський у Казанью; ано ѿ тої кождый знаѣтъ, аѣкъ єсть срѣга; аѣкъ неѣвлагана; аѣкъ нѣкѣмѣ зъ дѣрождѣныхъ на тогѣ свѣтъ на мнѣи неѣполѣтъ, ни Царѣмѣ, ни Белмѣжамѣ, ни Патрїархѣмѣ, ни Прѣрѣкѣмѣ,

¹⁾ В формах, де було давніше довге о або е, повстали в діфтонгів у виглядн ю: ѡ смерти своєю, въ першѣмѣ посланіи, дѣбрь (може бути і вплив польської мови), в частію сегосѣктнѣмѣ, ѡ нѣю (два рази), ѡ тѣи почеснѣи смерти, ѡнюсѣ, днѣвѣ, о онѣмѣ, пры тѣ' ѡстатнѣ' послѣзѣ, ю', по покѣтѣкѣ стѣи, дшѣ ншѣи, о слѣжѣкѣ Бжѣи, на ѡстатнѣ' вечеры. Замієць ч приходить ц: инацѣй (два рази), концецнѣ, скѣтецнѣ і такі форми, як немоцнѣи і иньші, які вже можна пояснити впливом польської мови, який так сильно відбив ся на Лаврентієвій проповіді. Далше замітне для сеї проповіді тверде р і ц, тверде т в 3 ос. обох чисел на перемену в мягким, перевага ы над и, и на місці давнього ѣ, твердість ж, ч, ш, по яких стоить ы, infinitiv-и: пожегнати, поправити і иньші менші признаки північно-українського говору.

²⁾ Обі проповіді — велика бібліографічна рідкість і находять ся в музею Нар. Дому межі стародрукованими книжками (ч. 11 і 12). Примірник Казанья комплетний і гарно збережений, примірник Омлію не має кінця (недостає від 57 до 60 стор.). Омлію передрукував недокладно проф. Голубев в „Архив-і Ю.-зап. Россіи, ч. I, том 8.

анѣ самыѣмъ стѣмъ Бжѣимъ, але всѣхъ покладаетъ, всѣхъ звѣтаждетъ¹⁾).

Ѓ марности ай тогѡ свѣта, ѡ богѣтствахъ ѣ ѡ рѣскошахъ зрадливыхъ выправѡвати вѣдѡ, а далѣ на тѣй самѣй сторонѣ: Ѓ ѣкъ многѡ ѣхъ тогѡ дознало, котѡры вѣ рѣскошахъ ѣ те-лесностахъ тогосвѣтнихъ валали сѡ, жѣ нагле ѣ ледадко по-мѣрли, ѣ памѣть ѣхъ сѣ шѣмомъ погѣбла; Ѓ гѡтовѡсти ай на смѣрть припомнѣати вѣдѡ; ѡ томъ заправды потрѣенла ѣсть рѣчь чѣсто ѡчѣити. Бѡвѣмъ многѣхъ ѡкладѡючи рѡкъ ѡ рѡкъ, днѣ ѡ днѡ покѣтѣ, ѡшкѣло ѣ ѡмылило, жѣ ледадко жѣвѡтъ свѡѣй скончили. Тому дя нас не дѣскрѡсѡвъ тепѣрѣ годѣна, але рѣче жалѡсти ѣ срѣдѣчного поволенѡ ѣ плачѣ²⁾).

В першѣй частинѣ „Казаньѡ“ говоритъ Копистѡнскѣй „ѡ Палѣс на дѣ ѡмѣрлымъ“, в другѣй робѣть похвалѡ ѡцѣнѣемъ (Плетенецькому), а в третѣй будѣ ѡмѣленла ѣ плачливаѡ мѡва, ѣ всѣхъ до пожегнанѡ сѡ зѣ Прѣставленнымъ зѣ ѡпомненѣемъ до гѡтовѡсти на смѣрть.

В першѣй частинѣ „Казаньѡ“ читавѡ: Бѣнѣць ѣ тѡ, жѣсмо-сѡ тѣкъ назѡвѣть розвѣселѣли на томъ свѣтѣ, жѣ, бѣнамнѣкѣй не плачѣмъ ѡ ѡ смѣрти не памѣтаѣмъ, ѣ ѡ ней совѣ не розвѣраѣмъ: принѣмнѣкѣй тепѣрѣ расплачѡ сѡ ѣ розжалѣмсѡ ѣ нехѣй всѣмъ неухѡтѣникѡмъ не вѣдетъ тѣжко слѡва Бжѣѡ послѣхати, ѣ зѣ слѣханѡ ѡвоць ѣкѣй ѡнести: ѡ принѣмнѣкѣй срѣце каменное вѣ жалѡсти за грѣхѣй влѣсны, прѣ тотъ жалѣ, ѣ слѣзѣ, на тѣмъ прѣстаѡвшимъ сѡ, гѡйнымъ вѣланѣемъ, до жалѡ ѣ ѡмѣленѣѡ скрѣшити ѣ змакѣити³⁾. Щѡби бути все гѡтовѣм на смѣрть, звѣваѣ слухачѣв Копистѡнскѣй ѡсѣ як: Я прѣтомъ вѣдѡ-мо гѡтовѣ на смѣрть не ѡкладѡючи, многѣхъ ковѣмъ мѣрыхъ ѣ набожныхъ потѣемне ѣ не ѡповѣдне надхѡдитъ ѣ лѡвѣтъ. ѡ гѡтѣючисѡ поѣдавѣймѡсѡ за жѣвѡтѡ поѣ крѣпкѣю деснѣцѣ Бжѣю⁴⁾. З дальшого тексту „Казаньѡ“ нагадуѣ Лаврентѣѡѡ проповѣдь рѣченне, щѡ „подѣбнимъ спѡсобѡмъ робѣть ѣ Бог, поки жѣтя тогѡ „похѡдна“ намъ свѣтитъ, приказуѣ, аби ми наѡвернули сѡ до нього“⁵⁾).

В другѣй частинѣ „Казаньѡ“ говоритъ Копистѡнскѣй, щѡ Плетенецькѣй в рѣдний похвали, понѣважъ зѣ Зѡцныхъ ѣ По-кѡжныхъ Рѡднѡсѡвъ вѣлѣ ѡрѡжѡный⁶⁾, а далѣ за своѡ „по-кѡжность, цнѡты ѣ ѡбѣчанѣ дѡвѣры. Якъ св. Павло, був Плет-

1) Казаньѡ, стор. 4. 2) ibidem, стор. 5. 3) ibidem, стор. 9 і 10

4) ibidem, стор. 21. 5) ibidem, стор. 22. 6) ibidem, стор. 22.

тенецький звісний в в'їдъ, праць, трѣдвкъ, њ стрънїй, був мїцним у православнїй вірі, був ученим у „любомудрію і бого-словію“, на грѣхї валѣчнымъ њ дѣжимъ¹⁾. Плетенецький був батьком не тїлько наї, але ѡ всемѣ Народе Рвссїйскомѣ і в²⁾ Народек нашемъ був дѣтѣхю њ доврочїннимъ і т. д. Потїм ще раз пригадує проповідник, що смерті має сподївати ся кождїй христїянський чоловік на кождїм мїсці і в кождому ділі²⁾.

Ще бїльше спїльних точок з Лаврентїєвою проповідію має друга похоронна проповідь Кошистенського „Омїліа“, а саме її третя частина³⁾. Однаково з проповідію Зизанїя зазначена тут користь з пам'ятання на смерть: Великій то њ не ѡшатований, хр^отіане, пожито^х з^х тѣх^х Паматей намъ похѣдитъ, гдѣ мѣ на смѣрть паматати оучимъса: гдѣ ѡ того котѣрого помнїнаемъ, ѡковы мѣвачогв намъ з^х оустъ слышимъ, єное М^рцѣ. *Μνήσθι τὸ κρίμα αὐτῶ, διὸ οὕτω ὡς κρῆ τὸ οὐν ἐμοὶ χθές, κρῆ σοὶ σήμερον.* Помни, мѣки^т, на св^х єгѣ, жѣ та^х є^{ст} на^х њ тво^х, мнѣ вчѣра, њ товѣ днѣ. Понева^ж памат^т смѣрті великій на^х пожи(т)ки приносїт. Напро^д живо^т на^х на є^х свѣтѣ справѣ^т њ дово^х рѣзвмѣ єсть. Тѣи всѣ рѣчи котѣры сѣть при концѣ, спорѣжаны выкаютъ вѣдлѣгъ рѣзвмѣ њ дѣважа^х концѣ⁴⁾. Далї стрїчаємо тут таке саме порївнанне, як у Зизанїєвїй проповідї: Н ѡкѣ Птѣство в^х лѣта^хю свѣемъ, њ рывы в^х плава^хю, дѣправѣютъ свѣ хвостѣмъ свѣомъ: Такѣ люде повинни дѣправѣати живѣтъ свѣой њ покѣсы ѡтрасѣти хвостѣмъ, то є^{ст} Паматю смѣрті. А далї на

¹⁾ *ibidem*, стор. 24.

²⁾ *ibidem*, стор. 37.

³⁾ Омїлія дїлїть ся також на три частї: Перваа часть вѣдѣть ѡ томъ, ѡжѣ Оумѣрлѣхъ помнїати, њ за нїхъ Мѣтвы њ Офѣры приносїти, *ἀγομνήσια* названын, єсть то поданье єще ѡ апѣлѣвѣ црѣковноє, ѡжѣ то дѣмѣрлѣмъ ратѣнокъ приносїтъ, а того дѣчїтелами црѣковными доводїти буде (ст. 4). Втораа часть. *Ἐτήσιον μνημόσυνον*, тѣєсть, Рѣчнїю паматъ ѡправѣати, штѣєсть за тѣємница, њ штѣ того за рѣзвмъ; Гдѣ тѣжъ ѡ третїнахъ, десѣтнахъ њ сорочїнахъ ѡ при томъ њ ѡ ѡномъ належїто^х ѡчѣсти набѣ вѣдѣ^т; Третьаа чѣ^{ст}, Повѣдка до скрѣхї њ дѣмїліїа, њ ѡ Паматї смѣртной њ ѡ Сѣдѣ Спїсїтелеа нашѣго Ісѣа Хѣ всѣ просѣмъ, ѡвѣ тѣа моѣ Бѣсѣда пожитокъ намъ принєсти мога дѣшѣвнїй (стор. 5).

⁴⁾ Омїліа, стор. 51. На мартїнесї: Помина^т ѣмѣрлого чїннї памат^т смѣртнїю ѡ. Памат^т смѣрті живо^т на^х справѣ^т.

тій самій стороні: И іакъ же҃ла́ръ ѿлво штѣ́рникъ преѣ море хотачи дѣ́ржавити корабель, не на передній части корабля ѿле на задній при мѣ́нткѣ дѣ́сѣдѣеть; такъ члѣ́къ преѣ море тоѣ житїа кѣ́рноє, дѣ́рствѣ животѣ своѣго дѣ́ржавити хотачи, не при Пѣ́матѣ ѿ прѣ́дкахъ своіхъ, ѿлво и́хъ зѣ́цности, ѿлво ѿ стѣ́нѣ цѣ́стѣ нехѣ́й дѣ́сѣдѣеть, ѿле мѣ́штѣ познаѣа самѣго себе и́ смѣ́рти вѣ́ рѣ́кѣхъ мѣ́слей своіхъ дѣ́ржати мѣ́еть¹⁾.

Другий великий і неоцінений хосен в памятаннѣ про смѣ́рть сеѣ, що Пѣ́матѣ смѣ́рти дѣ́шѣ на́шѣ дѣ́здоровлѣеть. И́кв ковѣ́мъ вѣ́ тѣ́лѣ соѣ́тъ розмайтѣхъ хорѣ́въ, такъ и́ розмайтѣхъ лѣ́карства, же́ прѣ́тивныи рѣ́чи прѣ́тивныи лѣ́ченѣ бывѣ́ють, ѿле хорѣ́въ дѣ́шѣ сѣ́тъ стра́сти грѣ́хѣвъ. Нанебезпечнѣ́йшаѣ за́сь хорѣ́ва дѣ́шѣ грѣ́хъ смѣ́ртѣльный, прѣ́тїкко котѣ́рому є́сть спорѣ́жено лѣ́карство Пока́лнїа, до котѣ́рого на́шѣ совлѣ́нїѣ на́сь прїводїтѣ пѣ́матѣ смѣ́рти начастѣ́йшаѣ. На се наводїть доказ в Ісаїї, де читаѣть ся, що скоро почув цар Взе́кїа, що вмере и́ не буде бїльше жити, зараз наворачув ся до плачу та до покути. І мешканці Нї́нїви на „погро́жкѣ“ И́они наворачули ся до покути. О́то Пѣ́матѣ смѣ́ртнаѣ дѣ́лѣ́чѣѣ є́сть дѣ́шевноє. И́акъ трї хорѣ́въ на головнѣ́йшїи сѣ́тъ дѣ́шї, то є́сть, го́рдоєтѣ подобнаѣ вѣ́дному трѣ́дѣ накрѣ́зклому, тобѣ́стѣ, пѣ́хлїнѣ́. Лѣ́комство подобноє фѣ́ерѣ́ горѣ́чой и́ прагнеѣ чїна́чїѣ, вшѣ́тетѣенство подобноє прокѣ́зѣ́ змѣ́звѣ́чїѣ и́ заража́ючїѣ, такъ те́жѣ соѣ́тъ трї лѣ́карства тѣ́мъ хорѣ́вѣ́мъ прѣ́тивныи поѣ́ часѣ́ смѣ́рти. Лѣ́комствѣ прѣ́тївно є́сть ѿпѣ́шеѣ се́го свѣ́та: Ю́длоєтѣ погрѣ́еѣа, прѣ́тївїтѣ са́ го́рдоєтѣ: И́ тѣ́ла зѣ́псоваѣ прѣ́тївїтѣса вшѣ́тетѣеѣствѣ. И́ длатѣ́го до знесѣ́а тѣ́хъ хорѣ́въ дѣ́шевнѣ́хъ ва́рзо потрі́вна є́сть Пѣ́матѣ смѣ́рти. Помѣ́чна є́сть на го́рдоєтѣ, ѿко́ль Антїо́хъ чѣ́ючї себе хорѣ́вою смѣ́ртѣлною пора́жѣныѣ и́ ѿ панѣ́ванѣмъ, ко́лзну смѣ́рти, зѣ́ тѣ́жкѣи пы́хї зпрѣ́ва́женїѣ почѣ́лъ до познаѣа себе прїхо́дїти и́ себе́ смира́тѣ²⁾. Помѣ́чна на лѣ́комство, бо легко погорджує усѣ́ми рѣ́чами той, хто все думає про се, що має умерти. Що и́ на „вшѣ́тетѣенство“ помагає, доказує Ко́пїстенський випискоу в Екклекїїаєста.

Потрѣ́те ва́жна є́сть пѣ́матѣ ѿлво дѣ́важеѣ смѣ́рти, до познаѣа влѣ́снои дѣ́ло́мнѣ́стїѣ, бо „дѣ́важа́ючї ковѣ́мъ іакъ вели́кїи смѣ́рды вѣ́ смѣ́рти, іакъ вели́кїи гнї́лѣстї, іакъ спѣ́рѣсныи брѣ́дкѣстї бывѣ́ють, и́ и́жѣ́ бога́тствѣ не вѣ́зволѣѣ ѿ смѣ́рти, ро́скошї ѿ ро́ваѣства, и́ чѣ́стї и́ пошановаѣ ѿ смѣ́рды, такъ до

1) ibidem, стор. 52.

2) ibidem, стор. 53.

позна^ха своєю підлости, пре^з пам'ять смертнєю чікк^ь приходит^ь 1). Єще єсть и четвѣртый пожитокъ Памати смерти, же повѣждет^ь чіка до чинен^я ілмѣжнѣ шодровліивух^ь 2). Земських дїбр не забере чоловік зі собою на другий свѣт, тїлько Православна вѣра, и добродѣтели з^ь тобою пойдуть. Єсть єще и м^лрдѣе товариш^ь в^ь дорозк^ь бумерлым^ь. Щоколь єсли чікк^ь в^ь смерти запоминат^ь ш^ь дучинках^ь м^лрдних^ь, и м^лрдѣе Бжее єго запоминат^ь. Блжєннїи м^лрдннїи иж^ь такѡвнї, м^лрда достѣпат^ь 3). Але найболшїй зо всѣ^х пожитк^ь пожито^х чинит^ь Памать смерти тот^ь, же даст^ь ємѣ навікки не грѣшити, а гды так^ь, то стїям^ь вїти, а потїям^ь навікки з^ь Бгом^ь жити. Дх^ь стїи тїм^ь нас^ь дупевнат^ь, през^ь Мздраца мѡвачи. *En p̄asi τοις ἐργοῖς σοῦ μὲμνησο τῶν ἐσχάτων σοῦ καὶ εἰς τὸν αἰῶνα οὐκ ἀμαρτήσεις.* Ёз всѣх^ь, мѡвит^ь, справах^ь твои^х паматїи на ш^ьстаток^ь твої, тоєсть на смерть, и навікки не згрѣши^ш 4). Тому слїнна тѣды єсть рѣч^ь, Правовѣрннїи Хр^тїане, нам^ь Помїнки, Офѣры, Мл^тткы, и Ілмѣжны чїначи за дш^ьк^ь в^ь х^ьк^ь за снѣвш^ь, тїи цнѡты и за наш^ьк^ь дш^ьк^ь чинїти, плачѣчи за бумерлым^ь, и за своѣ грѣх^ьї плакати 5). Отже „паматїям^ь на смерть, иж^ь не знаєм^ь коли она ирїде“ 6).

І неублаганїсть і неминучїсть смерти, і жарнїсть усїх земських утїх, і погубнїсть тїлеснїх роскошїй, і потреба негайної покути та жалю за грїхи, і погляд, що з виду вмерлого та його похорону повиннї живї брати собї духовий пожиток, ще бїльше вихваленне Плетенецького та Чарторїйської за спїлнї обѡм прикмети в „Казанью“ Копистенського та проповїди Лаврентїя, а в „Омїлїї“ вже з початку, як і в проповїди Зизанїя, зазначенне великої користи з памятання на смерть, і прирївнанне людського житя до плавання риби або кермовання веслярем корабля, і вчисленне трьох найбільших хорѡб душевнїх: гордостї, лакїмства на все туземне і розпусти, і поданне лїкїв на сї слабостї: чим скорша покута та вїчна пригадка, що смерть вирївнує усе таї усїх зі собою, і сильне підчеркненне потреби крїм вїри ще й неминучого товариша, милосердя, і що найважнїше тотожнї цитати з святаго письма, — все те говорить за деякою залежностїю проповїдїй Копистенського від Зизанїєвої. Що Копистенський мїг знати Лаврентїєву проповїдь,

1) *ibidem*, стор. 54.2) *ibidem*, стор. 54.3) *ibidem*, стор. 55.4) *ibidem*, стор. 55.5) *ibidem*, стор. 55.6) *ibidem*, стор. 56.

а ще правдоподібнійше міг бути на похоронах княгині Чарторийської, се не виключене, але задля недостачі позитивних даних годі се твердити. А в такому разі подібність мотивів, настрою і цитатів проповідей Копистенського та Зизанія промовляють за спільністю жерел, в яких користали оба проповідники.

Польські проповідники, що видали друком свої проповіді, виголошувані на похоронах, ділили такі проповіді на дві, а в більшості на три часті. Найблишим центром єзуїтської проповіді для Зизанія була Вільна. До Вільни прийшли Єзуїти 1569 р., кілька місяців по люблинській унії. Єзуїтська колегія і при ній низша школа, заснована Єзуїтами, зі всіма приманчивими штучками: прийманнем даром бідних дітей, театральними представленнями і т. д. мали виховати нове покоління в католицькій душі. Для пропаганди своїх ідей послуговувалися Єзуїти також церковними брацтвами, прилюдними дискусіями, богослуженнями і проповідями. Проповідь була безперервна. Кожного дня, рано й вечером гомоніла вона в єзуїтському костелі на чотирьох мовах: польській, латинській, німецькій і італійській, а при тім проповідниками були такі блискучі бесідники, як Станіслав Варшевіцький, перший ректор виленської єзуїтської колегії, Петро Скарґа, що скоро вславився своєю незвичайною красноріччівістю, і інші. А вплив єзуїтських проповідей був деколи так сильний, що весь зібраний народ плакав у церкві¹⁾.

Межи 1592—1617 р. вийшли в Вільні ось які похоронні проповіді: Brant J. S. Kazanie przy pogrzebie Jerz. Chodkiewicza, Wilno, 1596; Bembus M. Kazanie na pogrzebie Kiszczyny, Wilno, 1614; Grodzicki Stanisław. Kazanie na pogrzebie Katarzyny Radziwiłłownej o czyscu, Wilno, 1592; Grącki A. Kazanie na pogrzebie Massalskiego, Wilno, 1614; Kazanie na pogrz. Chodkiewicza, Wilno, 1614 і Kazanie powtórzone na pogrz. Chodkiewicza, Wilno, 1614; Kazanie na pogrzebie Woyny, Wilno, 1615; Laudański Wojc. Kazanie przy pogrzebie Alex. Hołowczyńskiego, Wilno, 1617; Piekarski A. Kazanie na pogrzebie Radziwiłłownej, Wilno, 1614; Kazanie na pogrzebie I. Lewana, Wilno, 1615; Widziewicz Marc. Kazanie na pogrzebie Woyny, Wilno, 1615, Kazanie na pogrz. Gabr.

¹⁾ Борьба съ католичествомъ и западно-русская литература кон. XVI — пер. пол. XVII в. А. С. Архангельскаго, стор. 23. Читенія въ Импер. Общ. истор. и древн. росс. при москов. унив. 1888, кн. I.

Woyny, Wilno, 1616. З тих усіх проповідній пригадують проповідь Лаврентія Kazania Пекарського та Іронцького. Пекарський в Kazaniu na pogrzebie Wielmożney Paniey Jey Mości Paniey Barbary Kiszczyny (з 1614 р.) уважає найбільшою філософією роздумування над смертю і має ту сльїну гадку з проповідями Копистенського та Зизанія: „згадуючи похорон (помершої), згадуймо власну смерть, а не будемо грішити“. Чи мав сю проповідь Лаврентій під рукою, годі сказати, бо такі гадки бачимо висловлені і в иньших проповідях, з яких він цілком певно користав.

За те знав певно Зизаній проповіді Іронцького: Kazanie przy pogrzebie Sławney Pamięci Pana, Je^o Mości P. Wincen-tego Woyny (1615) i Kazanie na pogrzebie Sławney Pamięci Pana, Jego Mości Kniazia Alexandra Massalskiego, Marszałkowicza Grodzinskiego, miane przez X. A. Gr. i т. д. (1614). У проповіді на похороні Войни стрічаємо ту гадку, що гріхи треба відкуплювати милостиною. Навуходоносор за свою гордість, за се, що pysznym у nadętym sercem począł się przechwalać z Babilonu od siebie bogato y z wielkim kosztem budowanego, упав так, że zmaiestatu krolewskiego zrzucony, z sceptrum y korony krolewskiej złupiony między bestyami policzony został. Іронцькі виступає проти засади: „Jedz, pii, tyi, zażyway duszo moia, albowiem masz wiele dobrego“ і з погордою говорить про таких людей: O iako dziśia iest wiele takich wierzow, y Epikureuszukow. Щоби могли охоронити ся перед смертю, треба добрих діл. Тут і находить ся цитат: „Памятай останні річи, а на віки не згрішиш“. При кінці проповіді завзиває до добрих діл. Як Лаврентій Зизаній, так і Іронцькі відзиваєть ся до аудиторії словами: паміleysz słuchacze moi або namilszy słuchacze moi. А перед усім стиль проповіді Зизанія нагадує дуже стиль проповідий Іронцького; розумію тут залюбованне до вживання питань для сильнійшого переконання слухача й розпочинання таких питань злучкою „izali nie“, у Зизанія „izali не“.

З другої, наведеної мною проповіді, взяв Зизаній навіть примір на гріх гордості. При кінці першої частини сеї проповіді говорить Іронцькі про гріх гордості і, згадуючи про вавилонську вежу, каже: Така była ona harda wieża Familiey krola Nabuchodonozora, ktory przeciwko Bogu pysznym sercem wyniešiony, Babilon swoy w zgorę wysoko podnošil: a Pan Bog go wnet obalił, y z bestyami y bydlęty porównał,

że iako woł śiano iadł. Анальотичне місце в Зизанія звучить: Кролевн засъ Кавнадонскомъ Навхъдонсорови, жеса йко воль паслъ на травѣ, що нншого справило, нзали не тонже грѣхъ гордости. Зараз потім стоїть у проповіді Іронцького: Та гордість була також у того Антіоха, другого короля, який о своїй власті і силі так дуже думав, що також високі гори хотів виважити на важках (szalach): але Пан Біг зараз укорив ту вежу, коли зрівнав її з гном і нестерпним смородом так, що погани смороду його хориби не могли знести самі його комірники, що носили його на кріслі. Примір на гріх гордості з життя Антіоха знаходиться і в Лаврентієвій проповіді, але сюди міг дістатися сей примір з проповіді другого польського проповідника; до виказання його впливу на Зизанієву проповідь переходжу тепер.

Тим проповідником був славний Петро Скарґа, якого вплив відбився дуже значно й на самому Іронцькім. Коли-ж возьмемо під розвагу такі факти, як се, що з усіх творів Скарґи найліпшими були його проповіді принагідні, соймові і похоронні, де сила доказів, гладкий вислів, недостача всякої пересадки визначає так мужеську вимову Скарґи, що вона часто підносить ся до значної висоти¹⁾, а далі слова Фабіяна Бірковського, висказані над трупом Скарґи: *Nierychło takiego kaznodzieię Polska nasza obaczy, który serca ludzkie trzymał w ręku swych, y obracał nimi kędy chciał, przez dziwną a iemu tylko daną wumowę*²⁾, а вкінці сильну пропаганду в Вильні, де першу ролю під тим зглядом відіграв також Скарґа, що іако іедно казаць począł, wzięty był barzo w Powiatach onych Ruskich, ktore poniekąd nie tylko odszczepieństwem krnąbrnym Greckim, ale y trądem sprosnym heretyckim zarażone były³⁾, то й не подивуємо ся, що Скарґа мав сильний вплив і на українських проповідників, а тим самим і на Лаврентія Зизанія.

Початок проповіді Лаврентія се майже дослівний переклад початку Скарґової проповіді: *Kazanie o Smierci*,

¹⁾ Michała Wiszniewskiego *Historya literatury polskiej* t. IX. Краків, 1857, стор. 248.

²⁾ *Na Pogrzebie Wielebnego Oycy X. Piotra Skargi Theologa Societatis Jesu, Wielkiego kaznodzieię Na Dworze, Краків, 1613, стор. 17.*

³⁾ *ibidem*, стор. 13.

ktore się u na pogrzeby przyda. За motto взяв Скарґіа слова: Memor esto iudicii mei, sic enim erit et tuum. Mihi heri, et tibi hodie. Eccles: 38.

Єстса чымъ заправды задновати (православніи Хрестіанє) ижъ мы такъ часто на см_лы^х смѳтрачы, и на погребѣхъ и^ххъ бываючы, пожиткѣ собѣ д^ховного с^ѣ такового вѣдокѣ не веремо, абысмо гордость и великое вѣ собѣ розвмѣна складали, видачы ѣко насъ смерть понижаетъ, и спорох^ѳ праве мѣшаеть, а ижбысмо незакончили в^ѣ того свѣтн^ѣ достаткѣ и въздовахъ, кдыжъ всего леда вденѣ позбыти мѣсимо: а наветѣ абысмо тѣлѣ своемѣ недогажали в^ѣ его пожадливістьахъ, поневажъ такъ марне смертю ницаеть, и ѣко вода на землю выланаа высухаетъ.

У Скарґіа: Tak często na umieraiące y umarłe patrząc, tak co dzień po kościołach y cmyntarzach po ich grobach depcząc: pożytku duchownego z widoku takiego nie bierzem. abysmy hardość y tę świecką nadętość y wielkie o sobie rozumienie składali. patrząc iako nas śmierć poniża y z prochem y błotem rowna y miesza. abysmy świata y iego dostatkow nie miłowali: ktore nam ta macocha lada kiedy odeymuie, y nagiemi nas gołotami zostawuie. abysmy ціалу y głupim pożądlivościom iego nie służyli: ktore nas tak odbiega y śmiercią niszczeie, y iako woda na ziemię wylana wysycha¹⁾.

Як православному хрестіянинови, не яло ся було Зиванієви наводити цитатів із сьвятого письма в латинськїм тексті, а як знавець грецької мови пописував ся знаннем її; звідси и походятъ в нього цитати в грецькій мові тут і там, де в Скарґіа є польські або, як в motto, латинськїй:

Я кѣ томѣ слыхалимо с полностю Ісуса Еираха, которы в особы смерлого вси насъ напминаеть такъ в^ѣ главн лї мовачы: *Μνήθητι τὸ κρίμα μὲν ὅτι ἕως καὶ τὸ σὸν, ἐμοὶ ἐχθρὸς, καὶ σοὶ σήμερον*, то єсть: Памага' на мой сѣдь, бо и тво' такы' вѣдетъ, що мнѣ вчера, то тобѣ сегодня. Жаднаа бовѣ^ѳ речь такъ чѣка до доброго ненаправѣть ѣко розмышланіє вѣ смерти, и в томѣ що за нею на тамтомѣ свѣти настѣпаеть: в^ѣ такомѣ бовѣ^ѳмь розмышланю чѣкѣ шчы штвораетъ на тоє що тѣтѣ почынилъ, аковы^ѳ єсть теперѣ, и ѣкоса маєть готовати на шны' страшны'

¹⁾ Kazania przygodne, z innemi drobnieyszemi pracami, o roznych rzeczach wszelkim stanom należących, X. Piotra Skargi. W Krakowie, 1610, стор. 271.

сѣдь Бжій, а ижъ тамъ не досытъ на самой вѣркѣ, але ѿ добрыхъ зчынковъ потреба; розмыслийможъ часто ѿ смерти, а памѣтимо на короткость часѣ жывота нашего.

Сей уступ відповідає отьому місцю в проповіді Скарті: Umarli na nas wołaią iako słyszyacie: Pamiętaj (towarzyszu) na moy sąd: Bo y twoy taki będzie. Co mnie wczora, to tobie dzisiaj. Żadna rzecz tak człowieka do dobrego nie naprawi, żaden stróż zbawienia naszego nie jest pilniejszy: iako rozmyślanie śmierci, y tego co za nią na onym świecie następuje. Tu człowiek oczy otwarza na to, co jest, co był(o), co będzie. Tu rozumu dostaje y prawey mądrości. Tu się na przygody swoje przestrzeże y opatrzy. Przetoż pismo do nas mowi: O by to rozum mieli. A który: Ten: aby się na rzeczy ostatnie patrzyli. Izali na tym rozum: Na tym¹⁾.

Роздумувати про смерть треба з апостолом Павлом, а не з тим, про якого вгадує Соломон на початку своєї книги премудрости: Апостоль коєхъ до Коринѣовъ пише, в^ъ першѣмъ посланніи в^ъ главѣ 3 такъ мовить. Брата часъ короткы' есть, которыи мають жоны, неха' вѣдѣть ѡкобы ѿхъ немѣли, а которыи плачѣть, неха' вѣдѣть ѡкобы неплачѣчи: а которыи веселять, такъ ѡкобы сам не веселили, ѿ которыи кѣпѣють, такъ ѡкобы нѣчого немѣли, ѿ которыи зжывають того свѣта, такъ ѡкобы нежывали, бо минаетъ шѣразъ свѣта того, тоє есть пожѣточное розмысланіє, ѿ вспоминаніє на смерть, ѿ на короткост нѣкнѣшого часѣ. Лечъ в Соломона противныи способомъ барзо шкодливое в^ъ главѣ вписаное, безбожныи люде' вспоминаніє на смерть знаидѣтса, гдѣ такъ в^ъ особѣ шныи мовят — Короткѣи есть ѿ троскливы' часъ жывота нѣшого, а на конци люзкомъ шхолоды нѣмашъ: ходѣмо а зажива'мо дѣверъ которыи маємо, зжыва'мо, покысѣмо молоды, того створена сѣ полностю, винои са дорогии шпива'мо, вѣчанѣсѣ рожею поки незванеть, вѣдимо веселыми ѿ добро' мысли. Нацю, авы намъ доставало, стѣска'мо справѣдливого, не перепѣца'мо вдовѣ, ѡнѣ старомѣ, ѿ сивыхъса долговѣчныи невстыда'мо.

Се дословний переклад зі Скартової проповіді: Progrzebne Kazanie wtore, оригінальна тільки переставка слів св. Павла та мудрця, а саме така, що Лаврентій поставив на першій місці се, що в Скарті стоїть на другій місці: Mowi Apostoł święty iako mądry: Braćia czas krotki jest. (I. Cor: 7.). Mowia

¹⁾ ibidem, стор. 271.

też głupi u Mędrca: krotki y tęskliwy iest czas żywota naszego, (Sap: 7) ale z tey krotkości głupi taki koniec y naukę sobie czynią: Gdyż tak krotko żyć: używajmyz dobr które mamy, używajmy pokismy młodzi tego stworzenia prędko: winem się drogim upiaymy, wieńczujmy się rozą poki nie zwiędnie, bądźmy weseli y dobrej myśli. Na co aby nam dostało, uciskajmy sprawiedliwego, nie przepuszczajmy wdowie, ani staremu, y siwych się długowiecznych nie wstydzmy. Lecz nie taki Apostol ś. z krotkości tey koniec y naukę czyni. Ale mowi: Gdyż krotki czas życia tego iest: ktorzy mają żony, niech będą iakoby ich nie mieli a ktorzy płaczą, niech będą iako nieplaczący. a ktorzy się weselą, tak iakoby się nie weselili. y ktorzy kupują, tak iakoby nic nie mieli. y ktorzy używają świata, tak iakoby nie używali: Bo miia obraz świata tego¹⁾. Далі іде тільки ширше поясненне слів одного й другого виречення і належить певно до автора.

Вкінці сей цитат трохи змінений находить ся і в одній проповіді Йосифа Верещинського, з якого Kazanі зачерпнув також Лаврентій дещо до своєї проповіді: Pocięcha wielka, że wszelki smutek obroci się w wesele. A to dziśieyszich lat mamy zawżdy na bacžności mieć, gdyż teraz nawięcey nas świat namawia: Krotki iest czas żywota naszego, a nie masz ochłody na końcu człowieczym: chodźmyz, używajmy dobr tego świata, wina drogiego napijajmy się, y potraw drogich pożywajmy, maściami drogimi pomazujmy się²⁾. Як видно, свій цитат узав Лаврентій з проповіді Скартіа, а не звідси.

Добра смерть і чиста совість ліпші від усіх роскошій і сегосвітніх дібр: Я протожъ, абысмося такои блаженнои смерти ѿ Б҃га сподобили, потреба естъ намъ, намишныи мон, в нюй паматати, ѿ абысмося чыстыми вѣ всемъ протиеко неи ставили, вставичне в ню' розмыслати: Аiko ковѣѣ коравль ѿ шкѣта концеѣ, то естъ стыромса швертаеть, ѿ рыба окономъ все ткло

¹⁾ ibidem, стор. 243. У першій згадуваній проповіді Скартіа сей цитат трохи відмінний: Krotki iest y tęskliwy czas żywota naszego: a na końcu ludzkim ochłody nie masz. Podźmy a zażywajmy dobr które są. Wieńczujmy się rozą, pierwey niż powiędnie, ibidem, стор. 271 i 272.

²⁾ Kazania albo Cwiczenia chrześcijańskie na XVIII Niedziel — Josepha Wereszczynskiego, Kраків, 1587, стор. 233.

своє провадить: такъ и православны' Хрестіанинъ, конце^х, то естъ, розмышланемъ ў смерти, весьъ животъ сво', и всѣ sprawy свои, акы нѣгды не згрышыаъ, справовати маеть, ино мовитъ Ісусъ Сира^х в^ъ главѣ 'Εν πάσι τοῖς λόγοις σὺ μὴ ἴσῃς τὰ ἔσχατα οὐ, μὴ εἰς τὸν αἰῶνα δὲ ἀμαρτήσεις, то естъ: Но всѣхъ справа^х твои^х памата' на встатнїи припадки твои, а на вѣки не згрышышъ. Розмысланїе ковѣмъ ў смерти, великій а нехсацованы' пожитокъ дїевны' на^х прыкосытъ, бо естъ на^х пересторогою шсобливою акысмо негрышылн, грѣхъ ковѣмъ чловековѣ смерть вѣчнѣю съдилаваеть, а розмысланїе застъ в тѣи почеснѣи смерти (в которон тразъ мовимо) Ѡ-грѣха Ѡдалаеть, а пото^х и Ѡ смерти вѣчно' избавлаеть.

Сей уступ відповідає двом місцям Скаріового „Kazania o Śmierci“. Першій з них: Y Mędrzec upomina: We wszystkim co czynisz pamiętaj na ostatnie przypadki twoje: a wiecznie grzeszyć nie będziesz. Y na drugim mieyscu mowi: Słuchaj rady a przyjmuy kazanie, a bądź mądry w ostatnich przypadkach twoich¹). Другий отсей: Nie dla tego o śmierci myśleć radzim, abysmy melankolią mieli: ale żebysmy wieczney u piekielney melankoliey uszli. Rozmyślanie o śmierci, z weselem się kończy. Bo dobra śmierć, radość wieczną przynosi, z ktorey sie lepiej uweselisz, niżli z roskoszy y bogactwa wszystkiego świata. iako okręt y szkuta końcem, to iest styrem się obraca, y ryba ogonem wszystko swe ciało pędzi: tak mądry wszytek żywot swoy końcem y rozmyślanim śmierci sprawuie²).

Неоригінальне також у Лаврентія дальше реченне: Длатого Гї Бгъ продк^х нашы^х смертю, акы наню паматаючы не съгрышали, еше въ рани погрозылъ, бо в Скарїи читаемо: Rozmyślanie pilne śmierci, broni od wszytkich grzechow y pokusy od nich odpędza. Bo Pan Bog, aby mu nie grzeszył człowiek, śmiercią mu pogroził³).

Коли Лаврентій говорить про прародичів, що як вони съгрышыаъ зновѣ имъ паматъ смертнѣю Ѡнови^х, збравшы ихъ в^ъ скоры мертвыхъ выдлатъ, се місце відповідає осьякому уступови иньшої проповідї Скарїи, якою також користував ся Зизаній при компіляції своєї, а саме: O trzecim nieprzyiacielu, to iest, o cieie własnym naszym, Kazanie

1) Скарпа, Kazania przygodne, стор. 271.

2) ibidem, стор. 272.

3) ibidem, стор. 273.

wtore. Ciało jest, читаємо тут, sługa y niewolnik nasz: ale po grzechu onym Jadama oycа naszego, posłuszeństwo nam ten sługa wypowiedział. y za to się bardzo wstydzim, iż go ukarać nie możemy. y przetoż zaraz po grzechu Jadam i Jewa wstydzicie się y pokrywać poczęli¹⁾.

Яка-ж наука для нас з того покарання прародичів в раю? То подалъ Гдѣ Бгѣ Вседержитель ты^х прикладомъ людемъ, абы жаднои годѣны незабывали о смертности своѣ, але пам'ятаючи на такеоє предковъ ншн^х скараніє, абы болше не грѣшили: Лечь мы тоє на вспавъ швертаємо: гды божѣмъ са вѣ колѣнъ шкчѣю, ѡлко в^ѣ скѣры соколей и рысовѣ шберемо на смерть не тылко непам'ятаємо, але еще що горшамъ, стогоса хлюбимо: а зедважны^х пакъ шатѣ, з^ѣ роботы мизерны^х робачковѣ, мисто покоры, надъ иншшестя пересажаємо, и счого бысмо мѣли недостатокъ ско' познати, ѡ карность за грѣхъ на насъ допшценнѣю, шплакивати, стого собѣ славы ѡ чести примножыти шснаємо, ѡ впухѣста нерестропне подносимо, ѡ такъ са непристо'но хвалимо, ѡкобы са вазенѣ хвалилѣ з свонѣхъ кадановѣ, що єсть варзо смѣшнаа ѡ шплаканаа.

Сей уступ є розширеним і поетичним пересказом отсих слів проповіди Скарті: Ма у то rozmyślanie o śmierci, iż się w świecie nie zakocha, y szczęścia iego dufać, y do niego przystawać nie będzie mógł ten, który pilnie w oczy śmierci weyrzy. Jako do więźnia iuż na gardło potępionego, a tyło godziny wywiedźzenia czekaiącego, gdy z muzyką przydą, y wielkimi go imiony i bogactwy daruią: on się na to nie obeyrzy, iedno rzecze: co mnie potym: lada mię kiedy na plac wywioda y zetną²⁾.

Дальше речення, що говорить про можливість оборони перед лихою смертю — безнастанним пам'ятаннем про неї і омнананнем покус до гріха, се скорочення і парафраза отього місця Скартової проповіді: Naostatek trwać długo w grzechu nie może, kto na tych księgach o śmierci często czyta. gdyż Mędrzec mowi: Pamiętaj na koniec, a wiecznie grzeszyć nie będziesz. To jest, długo w grzechu leżeć nie możesz, gdy ochotnie się na rozmyślaniu o śmierci, y o tym co po niey idzie zabawisz. Gdy sobie sam rzeczesz: Długoż tego: Lada kiedy зайdzie mię śmierć, czasu do pokuty nie będzie, nagle

¹⁾ ibidem, стор. 231.

²⁾ ibidem, стор. 273.

moę upaść, y w niemocy samey trudna y nie tak pożyteczna, bo przymuszona pokuta będzie¹⁾).

Говорячи про гріх гордості, як се робить і Скарїа, наводить за ним Зиваній як відстрашаючий примір того гріху Антіоха: **О** Антиуχс заць кролю Єгипетско^х что реєс; которомс прышло до невчаснои поксты, гды сродже ѿ Бга поражены' за грѣхъ zostавши, а мизерне с^ъ того скѣта южъ сходачы, ты слова над волю свою выреклъ. *Δίμαιον ἐποτάσσειθα τῷ Θεῷ, καὶ μὴ θνήσκον ὅτι ἐσθλα φρονεῖν ἐπερηφάνως;* то єсть. Глашнал єсть речкь Бгса понижыти и поддати, а смертелны' члкъ равнатиса Бгс немяеткь.

У Скарїи: Coż się pysznisz, mowi Mędrzec, ziemiо y people? Antiochus w szczęściu krotkim y omylnym mniemał, iż y wiatrom morskim, mowi pismo, rozkazować y gory zważyć mogł. Gdy w ciężką niemoc upadł a śmierć swoję widział: puchę złożył y mowił: Słuszna rzecz Bogu się poniżyć y oddać, a śmiertelny człowiek równać się Bogu nie ma²⁾.

За Скарїою зі згадуваної проповіді: О трzeciм неприяциациелу наводить Лаврентій Зиваній примір покарання за розпусту потопом людства, Содоми і Гоморри, а за иньші гріхи Веняминового покоління, Сихему, Давида та Соломона. Ріжниця тільки ся, що Лаврентій наводить єї приміри за прикладом Іронцого в формі питань: Годома и Гоморра изали не за грѣхъ вшестеченства, надъ прырожына ѿ нѣхъ чыненого, огне^х знеба єсть спалена; Потопъ изали не за грѣхы весъ скѣтъ затопилъ; Бенѣаминавое поколкнїє в^ъ Крабан мѣсти изали за безаконїє не зніцило; Сихемъ мѣсто ѿ Гумеона и Левки снѣвъ Іакововы^х за зквалценїє сестры н^ъ, изалиса не внѣкостъ шверило; Давидъ царъ изали не за тонъ распѣстны' грѣхъ много вѣдъ стерпилъ. Соломонъ снѣк єгд изали не каввохвалцею напотымъ с^ъ премьдрого zostалъ.

Наведеннем отсих примірів у формі питання скондензував Лаврентій значно розволіклиєть анальоїчних місць у проповіді Скарїи: Jako srogi iest Pan Bog na ten grzech, pokazal to naprzod potop y zguba wszystkich ludzi na świecie, ktorzy tym grzechem cielesnym popsowani, naprawić się kazanim y pogrozkami Bożemi przez Noego niechcieli³⁾. А далі читаємо: А на Sodomie y Gomorze y onym powiecie wszyst-

1) ibidem, стор. 273.

2) ibidem, стор. 272.

3) ibidem, стор. 231.

kim, iaki P. Bog gniew pokazał; Tak ta złość y niecnota cielesna ludzkie popsowała: iż się dziesięć dobrych i pobożnych, między wszystkimi naleść nie mogło. Przetoż ogniem śiarczystym z nieba pogubieni, na wieczne potępienie poszli. y do dziś dzień ziemia ona bez rodzaju y trawy, złość obywatelowych obwoływa. W niebo wołał grzech on pomsty do Boga, y przyść na nie musiała. Taż cielesność y wszeteczność zgubiła Sychem miasto, y krola iey, y wszystkie obywatele, którzy pobić, grzechu pana swego, który był Dyne onę corkę Jakoba Patryarchy porwał, przyplacili. Dla tegoż grzechu, powiat ieden Beniamina z Gabończyki prawie zaginał, y wiele tysięcy ludzi krew rozlało¹⁾. Далі по кількох стрічках стоїть: Ten grzech Dawida, acz świętego y pokutującego, o wielkie karanie na świecie przyprawił... Salamona мудрого wszeteczність niewieście do глупства niesлычаного y do багвоchwалства przywiodło: y rozdwoienie szkodliwe krolestwa iego za Roboama uczyniło²⁾.

Приклад про Півзія взяв Лаврентій з иншого польського проповідника, як зараз покажуть ся, а дальші приміри зачерпнув з якихось переочених мною проповідий, або, що менше можливе, з біблійної історії. Потім знову слідує уступ зі Скарги: Я в само^м згодн^кк^с Бж^с Мо^с с^ю что рек^с; тон^ъ бов^ъм^ъ м^сж^ъ Бж^ы великим^ъ на^х ест^ъ прикладо^м абысмо не гр^шыли: бо если том^с так^ъ великом^с своем^с згодн^кк^{ови}, и милом^с кохан^ъков^ъ, для которого, вшитком^с народови шном^с безбожном^с переп^сстил^ъ, единого гр^ъх^с (то ест^ъ, иж^ъ з^ъ ревності Бж^ые^а а з^ъ м^ъклости к^ъ страпленны^м врат^ам^ъ свон^ъ, ег^птанина зав^ък^ъ) не ш^пстил^ъ, бо м^с в^ъ землю ш^ъцан^ю вн^{ти} недоп^ссти^ъ: а а^кож^ъ мы гр^ъш^{ни}, розмантыми гр^ъх^{ами} покаланы, так^ъ недале жыючы, а поканіе свое д^{нь} оде д^{на} ш^кладаючы, розш^мк^{ти} в^{де} же зостані^м без^ъ каран^а; в заправды если выкранны^м згодн^кк^{ов} свон^ъ неш^пстил^ъ, поготовю и нам^ъ, есл^{си} не покл^е, неш^пстит^ь.

У Скарги в проповіді: На Пяте побудке до Молитвы czterdzieści godzin читаемо: Ale co nadziejsza, iż y swemu Moyzeszowi Pan Bog nie przepuścił, ktorego miał sobie za osobne kochanie, y z którym iako przyiaciel z przyiacielem rozmawiał: bo mu karania onego za

¹⁾ ibidem, стор. 231.

²⁾ ibidem, стор. 232.

grzech, nieiakięgo u skały z ktorey wodę ludźiom słowem Bożym wypuszczzał, niedowiarstwa, odpuścić nigdy niechciał: iż do obiecanej ziemię wnieść niemiał¹⁾.

Як і Скарта, завзиває і Лаврентій попри віру до добрих і милосерних діл. Вихваленне помершої княгині має також багато спільних точок зі сучасними польськими похоронними проповідями, але воно не взороване на одній проповіді. У своїй проповіді згадує Лаврентій про Івана Милостивого, про якого говорить ся і в передмові до апокаліпси св. Андрея з 1625 р.

Взірцем для проповідий Скарти був без сумніву його попередник, рівно знаменитий проповідник Якуб Вуек, а що до мови, то Вуек був тим щеплем, по яким Скарта підніс ся до такої висоти²⁾. І своїми „Postilla Katholicka“ і „Postilla Katholicka Mniejsza“ (Краків, 1596) не полишив ся Вуек без впливу на Лаврентієву проповідь. З першої взяв Зизаній примір покарання Гіезія: Гіезы сабга Єансеа пророка, нзали не для тогожъ грѣхъ ѡкомотства трѣдо^х естъ скараны? У Вуека говорить ся про Гіезія ось що: Wtóry trędowaty iest, każdy ѡkomu człowiek: ktorego figura iest w onym Giezym, wczniu y słu-dze Elizeusza Proroka: ktory nieboraczek chćiwosćią pienię-dzy wniesiony biezał za Naamanem Syrijskim książęciem, y nad wolą Pana swoiego, wziął od niego dary potajemnie iako on rozumiał. Ale to P. Bogu y świętemu Prorokowi iego tajno nie było, ktory go oto y słowy skarał y trędem zaraził iako otym w księgach krolewskich szerzey czytać możesz³⁾. З відси міг узяти Лаврентій і цитат з евангелія св. Матея, бо й на ній слідний вплив польської мови: щостє кол-векъ зчинили єдиноу с^ь тыхъ моухъ наименшыъ братій, мнѣ сотворили естє, прїидите благословенныи шїла моего, наследуйте царство зготованное вамъ ѡ початкѣ свѣта. Перша частина сього цитату у Вуека: Zaprawdę powiedam wam, kiedyście

1) Kazania o Siedmi Sakramentach Kościoła S. Katholickiego, Краків, 1600, стор. 204. Впрочім проповіді о семи тайнах на-ходять ся і в цитованих уже „Kazaniach przygodnych“.

2) Piotr Skarga i jego wiek przez M. J. A. Rychlickiego, Краків, 1850, стор. 203.

3) Postylle Katholickney na niedziele część wtora letnia: od Troyce s. az do Adventu. Niedziele czternastej po Troycy Świętey: O dziesięćorakim duchownym thrądzie, стор. 1250.

kolwiek czynili iednemu z tych braćiey moich namnieyszych, mnieście to czynili¹⁾), пригадала Лаврентієву другу, яка й вийшла вже в нього поправнійшою церковно-славянщиною.

Велика Постілля Вуєка подала Лаврентієви також приміри Божого милосердя для щиро покутуючих і жалуючих грішників, а передусім з життя Марії Магдалини і Закхея. Про першу каже Вуєк: Albowiem w Pawle y w Mgdaleni, y w innych grzesznikach doobnych (sic, podobnych) okazać Bog raczył wielkość miłosierdzia swego, aby innym grzesznym przykład pokuty, y nadzieę odpuszczenia zostawił: aby żaden y w największych złościach y sp(r)osnościach nigdy nie rozpaczał: ale raczeу przez pokutę śpieszył się do nadzieie odpuszczenia²⁾. До наслідування другого завзиває ось якими словами: Naśladujże Zacheusza onego Celnika świętego, który nietylko przywrocił to, czego był źle nabył: ale y połowicę majątności swoiey dobrze nabytey rozdał, a w czym kogo oszukał, czworako nadgradzał³⁾.

Слідний вплив в Лаврентієвій проповіді також Католицької Постілли Меншої. І так в проповіді на третю неділю по св. Трійці Бог звиває грішників до покути: Y dlategoć nas często a gęsto Pan Bog upomina mówiac: Nawroćcie się do mnie, a ia zasię też się do was nawroczę. Y Jakub ś. Przybliźcie się do Boga, a on się też do was przybliży. Albowiem daleko od grzesnych zbawienie: a wszyscy ktorzy się od

¹⁾ ibidem. Niedziele dwudziestey y szostey, po naświętszey Troycy; o sprawie sądu Bożego. Уживаю краківського видання: Postilla catholica, to jest Kazania na ewangelie niedzielne y odświęte przez cały rok, стор. 1533.

²⁾ Postylle Katholiczney o świętych, część pierwsza ożimia. Na dzień nawrocenia Pawła świętego, стор. 303. Аналогічні думки стрічаємо впрочім також у цитованих уже више „Kazaniach“ Верещинського з 1587 р., стор. 284: Gdzieby był, proszę cię, Dawid, Piotr, Matheus, Magdalena, y ona druga niewiasta, która była na cudzołóstwie uchwycona: y owszem wiele innych im podobnych, ktorzy przed tym rozlicznymi grzechami byli oszpeceni. Ale gdy P. Bog z wielkiego miłosierdzia swego cierpiał ie w wielkiej dobroci, tedy oni przez łaskę Bożą obaczyli się, a opuściwszy grzechy, nawrócili się ku pokucie y wielki pożytek kościołowi przynieśli.

³⁾ Postylle Katholiczney o świętych. Część wtóra letnia. Na dzień świętey Maryey Magdaleny. Тема проповіді: Wizerunek prawdziwey pokuty w Magdaleni: o godnych owocach pokuty, y o wczynkach dobrych, стор. 591.

Boga oddalaia, ci pogina¹⁾). Подібними словами радить просити Бога підчас навернення до нього й Зизаній: такъ ковѣмъ сѧ ѿ ѿнын пророцы зъ Давыдо²⁾ сѣмъ молили, мовачы: Навернѣ насъ Бжѣ збавителю нашъ, наверни насъ а мыслѧ до тебе навернемо, такъ ковѣмъ барзо, славыми ѿ немоцными естесмо, ижъ ѿ покѣтовати а жаловати за грѣхѧ ныи сами сѣ себе презъ твоей помощи Гѣ Бжѣ, неможемо, ажъ хѣба за ласкою ѿ помоцѣ твоею того всего достѣнемо.

Чим скорше навернення до Бога dokonче потрібне в той причини, що для грѣшникѣв приготованѣ на другѣм свѣтѣ страшнѣ муки. А до того наветѣ хотаннѣ и жаднѣ мѣкѣ грѣшнѣвмъ зготованнѣ не было, единакже з другѣ стороны непристонѣ намъ лѣвсмо шзвело сѣжчили томѣ, которѣ сѣ таковою горячестю ѿдалѣ самого себе на сѣжбѣ збавѣннѣ ныиго Гѣ ныи Іс Хс... Таку саму гадку висказує i Бук: A gdyż tak wielka miłość iest Boża przeciwko nam, azaż nie przystoi, braćia namiley-szy, abysmy też wzajem miłowali tego nade wszystko, który nas tak pierwey umiłowal²⁾).

З того самого жерела взяв вкінці Лаврентій i той уступ, який дуже мало змінив у своїм місці: Wszakże żaden się niechay tak nie spuszcza na miłosierdzie iego, żeby miał odkładać nawrocenie swoje, na on punkt ostateczny. Bo acz ci iest dziwnie miłosierny, ale iesli się nie poprawisz, wpadniesz nie w mnieyszą sprawiedliwość iego³⁾. Остаточнo Бук у своїй проповіді на dziei погrzeбу człowieka chrześcijańskiego говорить також у першій частині о pożytkach rozmyślenia śmierci.

Повисше згадав я вже про проповіді ще одного польського проповідника, що в ними був обзнайомлений Лаврентій Зизаній. Се проповіді Верещинського. На оправданнє, що Лаврентій користав і з того жерела, наведу хочби отсей примір: Drudzy zasię w wielkim poczćie są, ktorzy przyiąwszy raz na Chrzcіe świętym światobliwość, znowu się kałā, mażā grzechy, nie inaczeу iedno iako świnia błotem, wracaiąc się do plugastwa iako pies do swoich plwocin, imię Chrześcijańskie mażąc rozmaitymi grzechy⁴⁾. Завізавши слухачів іти в сліди Марії Маг-

1) Postilla Katholicka Mniejsza, Краків, 1596, стор. 278.

2) ibidem, стор. 565. 3) ibidem, стор. 588.

4) Kazania albo Cwiczenia chrześcijańskie, стор. 282.

далини та Закхея, ставить Зизаній ось яку умову: тилко того намъ потреба абысмо и мы прикладомъ нхъ по повѣсткѣ стѣи зновѣ ся до грѣхобѣ, ꙗкобы песъ на свои блѣвотѣны, неVERTали, ннаце' вобѣмъ таковою покѣтою не толко грѣхобѣ непозвѣдомо, але ще бѣльше розгнѣвимо Бога и стягнемо на себе вѣчні муки.

Надаржо виступали оборонці чистоти православної віри проти переймання з латинських проповідників. Безуспішно відкликував ся Кирило Транквіліон Ставровецький у передмові до свого учительного евангелія до православних: **Нѣщо ѿное тѣмъ ко мѣть блѣжнего, и з'блѣна людемъское подвиже мѣ нѣто; (себто до уложення учительного евангелія) ѿбо ѡко моє видѣло вѣрбодѣ мѡбемъ мнѣго таковохъ чѣквекъ ѡбѣихъ стѣнѣвъ, свѣцкогю; тѣкъ и дѣхов'ныхъ, кѣторый ѡудалиса зачѣжими наоучками, и разными постѣлами прѣтѣвныхъ цѣрки бѣи за ѡрѣан'скими поноурскими, и кал'вѣн'скими. И ꙗко мѡхъ насладоети мѣда; тѣкъ и ѡни напрелестныхъ и спѣсѣню ш'код'ливыхъ бѣтапали, и ѡдом' горестн смер'тонѡснои дѣшъ своѣхъ, и людемъскихъ забивали¹⁾.** Мелетій Смотрицький у своїм останнім творі, що вийшов 1629 р., в Exethesis abo Expostvlatia, to iest, rozprawa Między Apologią i Antidotem, відповідаючи на Antidotum przezacznemu narodowi ruskiemu albo warunek przeciw apologie Мужилловського, вже докладно доказує примірами з дійсности справедливість своєї думки про недостачу освіти межі київськими ученими та заразом згадує і про переймання і наслідування західніх учених в українських землях. „Mowisz o sobie, звертаєть ся Смотрицький до Мужилловського, azaż nie mamy Pasterzow? azaż nie mamy Kaznodźzieiow? ludzie mądrych y godnych? Wiem ia to y bez tey chluby twey Antidotisto dobrze, że v was ludzie mądrych, Kaznodźzieiow wczonych, Pasterzow czułych aż nazbyt za ktorych czułością nauką y mądrością, narod strony waszey, tak chlebem słowa Bożego roztył, że iuż drudzy w siłach swych, prze zapłaskłе dusze swey boki, za ledwie się ruszyć mogą. O nieszczęsny czuły Pasterzu, mądry nauczycielu: Co za ślady masz mądrości swey teraz: Przodkow swych Schismatykow przed tymi laty? Czym się chlubisz? czym się wynosisz? Тоć to twoi najmędrszy Kazno-

¹⁾ **Слѡвѣ Учѣтел'ное або кѡзаниа, Рахманѣв, 1619. Пред'мова до читѣлника.** Примірник сього евангелія находить ся в Музею церковним у Львові, ч. 559. Пор. Обзоръ русской духовной литературы Филарета, т. I, стор. 264.

dzieie, coŝ tych Haeretyckich błędow narodźili. By nie Rzym-
skie Postille, nie pokwapiłbyś się Krasomowco na Kazalnicę:
y gębu Mędrelo rozdźiewić nieumiałbyś. Cały Besseusza,
ktory cię z Kazalnicy twey mowić vczy: czegom dobrze świado-
m, bez ktorego koła twoie skrzypią, iak v woźnicy bez
maźnicy: a przedśieś ty mądry, y twoi wszyscy. Ow na sug-
gest z Osoryuszem, ow z Fabriciuszem, ow z Skarga, insze
z inszemi Rzymskiego Kościoła Kaznodźieiami, bez ktorych
wy ni tchniecie: A iednak ci Mistrze y Nauczyciele waszy,
v was Haeretycy: a wy ktorzy bez nich swych Kazani (wy-
iawszy Haeretyckie) mieć nie możecie, Katholicy?¹⁾ Далі закидає
Смотрицький православним: V was, iako baczmy, większa chluba,
niź rzecz. we wszytkiej Ruskiej ziemi, tak szerokiey, trzech Ka-
znodźieiw niemaćie: a iednak pełną gębą tyśiacami mieć
ich chlubićie się, iakobyście gdźieś na inszym świećie żyli.
wiedzą Schismatyku sąsiedzi, iako kto siedzi: Widźimy do-
statki wasze Duchowne²⁾. З православним духовенством сто-
яла так погано справа, що о Dyака доброго трудно: о Swie-
schenika vzonego трудней: о Kaznodźieię mądrrego ni py-
tayı³⁾.

Литовсько-руські землі були злучені з Польщею в одну
цілість, в якій висші стани наслідували невільничо все, що
польське. Вплив польського образования на литовсько-руську
аристократію улешував особливо розвинений під той час зви-
чай, що молоді люди подорожували в західньо-европейські сто-
рони та цілими роками перебували на західньо-европейських
університетах. Не инакше було й дома. З недостачі власних
засобів до освіти треба було віддавати діти в польські
езуїтські школи або держати домових учителів, також по біль-
шій часті Поляків а то й Єзуїтів. Плідну проповідничу твор-
чість в Польщі треба було зрівноважити такою-ж творчістю
в українських землях. Бо-ж кожного, що бажав ліпшого стану,

¹⁾ Exethesis abo Expostvlatia to iest, rosprawa Między Apologią y Antidotum o Ostanek błędow w Haereziy y kłamstw w Zyzaniowych, Philaletowych, Orthologowych, y Klerykowych, 1629 (Бібл. Осол. 15909), картка 6, друга сторона. Пор. П. Пекарській, Представители Киевской учености въ половинѣ XVII-го столѣтія. Историко-литературные очерки. Отечественныя Записки, т. СХL, отд. I, стор. 572. Також Порфірєв: Истор. рус. слов., стор. 620.

²⁾ Exethesis, картка 7.

³⁾ ibidem, картка 100.

що уважно слідив за зростом польсько-єзуїтської пропаганди в українських землях, мусів до живого вразити зміст листу князя Константина Острожського до Іпатія Потія: „Не отъ чого иншого розмножило ся mezi людьми такое лѣвннество, оспалство и отступленіе отъ вѣры, яко наибольшей отъ того, ижъ устали учителя, устали проповѣдачи слова Божаго, устали науки, устали казанья“¹⁾. Для боротьби з ворогами православя треба було оружя тих ворогів. Таке оруже найкрасше в виді шкіл і друкарень кували братства, що від 80 рр. 16 віку були довгий час найтривкіїшим забором православя. Але хоч в 16 і 17 віках появил ся в українських землях спеціальний уряд проповідників, який справували при соборах, монастирях і братствах духовні особи, що одержали више образование; хоч титул проповідника міг був стати предметом гордості, бо се був почесний титул, який зазначувано на виданнях, все таки не богато імен православних проповідників переховала нам історія по кінець 20 рр. 17 віку. Належать тут: Стефан Зизаній, якого проповіді не заховали ся до наших часів з виїмком надрукованого полемічного плятіяту **Казанье св. Кирила о Антихристѣ**; Лаврентій Зизаній зі своїм поученнем на похорон княгині Чарторийської²⁾; Кирило Транквіліон Ставровецький, що хоч у передмові до свого учительного евангелія нарікав на чужі постіллї, сам посуджений в симпатіях до католиків перейшов на унію, а головною причиною його переходу, здаєть ся, було те саме евангеліє³⁾; Захарій Копистенський, що видав дві згаду-

1) Акты З. Р. т. IV, стор. 65.

2) На шестім засіданню історичного товариства літописця Нестора дня 28 лютого 1893 р. вказав проф. С. Т. Голубев на високий артистичний розвій української проповіді в першій четвертині 17 в. з боку зверхньої форми й її глибоку думку та горяче релігійне чуте з боку внутрішнього змісту, звернув особливу увагу на оригінальні й переводні проповіді Лаврентія Зизанія Тустановського та подав кілька їх зразків. Чтенія истор. общ. лѣтоп. Нестора, книга восьмая, Київ, 1894, стор. 9. Мені незвісна ні така розвідка проф. Голубева, ні в відомих мені описах рукописей бібліотек не стрінув я піде згадки про Лаврентієві проповіді.

3) Се можна думати з осьього уступу рукописи: *Indicium, to iest pokazanie Cerkwie prawdziwey, iak dawno y od kogo początek swoy wzięła y poczym ją poznać?* (Музей Ставр. Інст.): *Kirył bez brody dla Cerkwie li, albo dla dusznego zbawienia poszedł w te drogi Patronów swoich y vdał się do sekty rozpustnych Vnitów?* Азали не для tego, że Xięgi Ewangelie uczytelne, to iest, Kazania niedzielne y święteczne z cudzych Płatkow, nauce wschodniej Cerkwie prze-

вані проповіді звязані з іменем і діяльністю Плетенецького (Казань на честномъ погребкѣ і Омїлїа, обі в Києві 1625 р.); Білорус Леонтій Карпович, що видав в Євю 1615 р. в одній брошурі дві проповіді: на преображеніє і усненіє; Мелетій Смотрицький, що видав 1620 р. в Вильні похоронну проповідь на смерть Карповича; та Павло Люткович, що 1622 р. видав похоронну проповідь на смерть Александра Шептицького. Найближшими друкованими проповідями опісля було Казань погребкове над тілом князя Ілії Свѣтополка Четвертинського¹⁾ та проповіді Петра Могилі. Про проповідничу діяльність деякого довідуємо ся тільки з підпису. Так у передмові до київської цвітневої Тріоди з 1631 р. читаємо: „ієромонахъ Тарасій Левковичъ Земка, проповѣдникъ слова Божїя и корректоръ въ типографїи монастыря Печерскаго кїевскаго“²⁾. І в сих друкованих проповідях і в тих, які лишили ся в рукописах зі своїми незвісними авторами, слїдний дуже часто вплив латинської і польської проповіді. І не дивно. Коли взяти під розвагу сю обставину, що круг літератури, доступний у тодішніх школах для учителїв і учеників, давали твори латино-польських письменників; що, як уже висше зазначено, учителі одержували своє образование по більшій часті в єзуїтських колеїях, то й докір Смотрицького — католика православним находить своє умотивованне.

Чому Лаврентій Зизаній не випустив у світ друком своїх проповідий, отже й сеї на похорон княгині Чарторийської? Здаєть ся, свідомість великої неоригінальності своїх проповідий і страх наразити ся на закиди задля неправославних еле-

---

ciwne, skleiwszy przez druk na świat puścił, a gdy za to na synodzie Duchownym był strofowany, wymagano po nim, aby one Xięgi dał pod Censurę y Vwagę duchownych, a przesądziwszy na świat puszczono, żadną miarą na to pozwolić y vpokorzyć sie nie chcąc, do tey sekty Vnitów przyłączył sie, y z temi xięgami za dobrego iest przyięty? Библиографическія находки Я. О. Головацкаго. Спб., 1873, стор. 7.

¹⁾ Про проповідь Ігнатія Старушича на похоронах князя Ілії Свѣтополка Четвертинського 1641 р. є розвідка В. Перетца: Къ характеристикѣ общественныхъ отношеній въ Малороссїи XVII в. (Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ 1903, кн. 2, стор. 159—168).

²⁾ Южно-русское проповѣдничество XVI и XVII вв. (по латино-польскимъ образцамъ) Ф. Терновскаго, Київ, 1869. Відбитка з „Руководства для сельскихъ пастырей“, стор. 4.

ментів у них, які мимовільно мусіли діставати ся з жерел, якими користував ся Лаврентій, стримували його видавати друком свої проповіді. Його похоронна проповідь є талановитою компіляцією, кажу талановитою, бо проповідь написана з житем і на перший погляд робить вражінне самостійної роботи. Що вона є компіляцією, а місцями прямим плягіятом, показав се подрібний її розбір. Мотто й головні мотиви взяв до неї із проповіді Скарті о смерті, яка придасть ся і на похороні. Звідси запозичив і початок своєї проповіді, що є майже дослівним перекладом оригіналу, звідси зачерпнув і деякі приміри на поодинокі гріхи, що більше навіть цитати зі сьвятого письма, хоч їх наводить у грецькім тексті і додає переклад на живу мову. І ціла будова проповіді Лаврентія взорована на проповіді Скарті. То місце проповіді, де говорить про се, яку науку беруть мудрі, а яку дурні з короткості людського житя, є сливе дослівним перекладом відповідного уступу другої проповіді Скарті п. з. *Pogrzebne kaza. ie wtore*. Приміри покарання за тілесну змисловість узяв Лаврентій з другої проповіді: *O trzecim nieprzyacielu, to iest, o cieie własnym naszym*. Примір покарання непослуху Мойсея запозичений із проповідий Скарті о сьвятых тайнах.

Менше вже впливу Вуека в проповіді Лаврентія і се, здасть ся, наслідок начитанности в його постіллях. Сей вплив слідний передусім у третій частині проповіді Лаврентія — в зазиві до покаяння і навернення до Бога, де вплив проповідий Вуека перехресуєть ся і мішаєть ся з впливом проповідий иньшого польського проповідника — Верещинського. З виленських проповідників був Лаврентій обізнаний без сумніву з похоронними проповідями Іронцкого, що помічуєть передусім в тім місці проповіді, де автор уживає форми питань. Ту дістаєть ся прямо вражінне, що обі проповіді духовий продукт одного й того самого автора. Що иньші сучасні похоронні проповіді, видані у Вильні, не полишили сліду на Лаврентієвій проповіді, се тільки вийшло на користь його проповіді, бо увільнило її від схолястичної балаканини з одного боку, а надало їй живости і легкості, далекої від штучности і бомбасту з другого, які в великій мірі подибуємо в сучасних польських похоронних проповідях, друкованих у Вильні. Коли-ж Лаврентій Зизаній відважив ся виголосити ось таку компіляцію на похоронах княгині Чарторийської, де все таки міг найти ся хтось зі світського стану або з духовенства, що міг сконтролювати жерела

Його компіляції, то на амвону парохіяльної церкви міг виходити з проповідями Скарґі, Вуєка чи якого иньшого польського проповідника вже зівсім безпечно.

IV.

Дотеперішні результати моїх уваг приложу тепер до иньшого факту. 1890 р. надрукував проф. Голубев „Южнорускій православный Катехизисъ 1600 года“¹⁾. Проф. Голубев здогадуєть ся, що сей катехизм з 1600 р. представляє тільки витяг з ширшого курсу тогочасної догматики, читаного в Виленській братській школі. Катехизм написаний в строго-православнім дусі. Правда, закрала ся до нього одна католицька думка, а саме замітка про перемену св. дарів в часі виголошування сьвящеником слів Спасителя: прїимите, ядите і т. д.²⁾, але з того годї робити закид авторови, бо ся думка не належала тільки особисто авторови катехизму з 1600 р., але наслідком зближення Українців з католицькою Подьщею стала вона з початком 17 в. коли не пануючою, то що найменше дуже розповсюдженою в українських землях³⁾.

Для непохитного означення авторства „Катехизму“ з 1600 р. нема позитивних даних. Коло 1595 р. видав Стефан Зизаній у Вильні невеличкий катехизм, що не дійшов до нашого часу. Але виписки з того катехизму, які стрічаємо в полемічнім творі Желїборського⁴⁾, показують, що межі твором Стефана Зизанія і надрукованим проф. Голубевом пам'ятником нема схожости. Одначе порівнюючи сей катехизм з катехизмом другого Зизанія — Лаврентія Тустановського, надрукованим у Москві 1627 р., приходить проф. Голубев до таких висновків: Що правда, катехизм Лаврентія Зизанія Тустановського далеко більший величиною і всестороннійший змістом, бо викладає катехитичну науку сливе в повнім обемі, але в тих розділах, що стикають ся з пам'ятником з 1600 р., межі обома тими творами є немало спільного, — спільного в розвою думок, в наукових методах і навіть у висловах. Для прикладу наводить

1) Чтенія въ истор. общ. Нестора лѣтописца, книга четвертая, Київ, 1890.

2) Текст катехизму, *ibidem*, стор. 48.

3) *ibidem*, стор. 5.

4) *Kaokol, który rozsiewa Stephanek Zizania, Wilno, 1595.*

проф. Ґолубев виписку з одного й другого пам'ятника¹⁾. В замітці додає, що автори був без сумніву зв'язний Римський катехизм, що автор був обзнайомлений з трактатами католицьких письменників-догматистів, хоч переймань із першого нема, а сліди впливу других можна вказати незначні, прим. означенне ріжниць межі „Тайнами Старого і Нового Завіта“²⁾. З інших місць в одному і другому пам'ятнику, що різко кидають ся в очи задля своєї схожості, відмічує проф. Ґолубев: розділ тайн на старозавітні і новозавітні і реєстр перших; рішення питання, хто наперед прийняв християнську віру; віднесення хрещення Володимира до 988 р. (що до того в тодішніх Українців не було згоди в думках) і дефініція, що таке віра³⁾.

Сам проф. Ґолубев каже, що вказану схожість можна пояснити тим, що Лаврентій Тустановський при укладі свого катехизму користувався катехизмом з 1600 р. Та взявши під розвагу з одного боку схожість і наукових методів в обох пам'ятниках, а з другого — побут Лаврентія при кінці 16 в. у Виленській братській школі як учителя її, думає проф. Ґолубев, що „не без основи може зробити правдоподібний здогад про приналежність нашого катехизму перу тогож автора, до якого належить і катехизм з 1627 р.“⁴⁾.

На мою думку ще більше „не без основи“ можна думати й противно, а саме, що вказана проф. Ґолубевом схожість межі катехизмом, надрукованим ним, і катехизмом Лаврентія Зизанія треба пояснити як уже не тим, що Лаврентій користувався як одним зі своїх жерел при укладі свого катехизму катехизмом з 1600 р., то цілком певно оба катехизми мають своє спільне жерело в тих самих католицьких і некатолицьких катехизмах. А може й катехизм з 1600 р. щойно піддав Лаврентієви гадку про потребу уложення такого катехизму, тільки ширшого змістом, який обнимав би цілість науки православної віри, й видання його для ужитку вірних? До 1600 р. вів Лаврентій волохитне життя, переходив з одного міста до другого, й не мав навіть часу написати так обширного катехизму. Катехизм з 1600 р. рішучо не був твором Лаврентія, як за здогадом проф. Ґолубева твердить Криловський⁵⁾.

Катехизм Лаврентія з 1627 р. приспорив йому немало

1) Чтенія, стор. 6 і 7. 2) *ibidem*, Катехизм, стор. 49.

3) *ibidem*, стор. 7. 4) *ibidem*, стор. 7.

5) Львовское староцигальное братство, Опыт церковно-исторического изслѣдованія, Київ, 1904, стор. 259.

клопотів. Працював над ним певно довший час, але остаточно викінчив його або дописав по 1620 р., коли вносити з того, що в питанню про походження св. Духа покликується на патріярха Теофана, в якого мабуть Лаврентій особисто розвідував ся про се¹⁾. З катехизмом поїхав до Москви разом із двома синами. 24 цвітня 1626 р. говорив на рогащі в Путивлі, що їде в Москву за милостинею, бо Поляки прогнали його з Ярослава, церкву, при якій він був сьвященником, зруйнували та забрали його майно. З Корця, казав, виїхав в сиропустну неділю до київського митрополита Йова Борецького. В Києві перебув сім тижнів і старав ся зібрати звістки про те, що постановив польський король на останнім соймі. Ті звістки хоче він подати до відома в Москві, кому вкаже цар. Привіз листи від митрополита Йова до царя, патріярха та других осіб і два листи від єпископа Ісаїї з прилуцького монастиря до царя і патріярха. Місяць потім відпустили Лаврентія на приказ царя з Путивля до Москви і ту прийняли його з честію цар і патріярх. Цар приказав дати помешканне й видати харч і позволив йому в липні піти на богомілле до троїцько-сергієвої лаври, де також прийняли його з честію²⁾.

Хоч не виключено, що Лаврентій їздив за милостинею до Москви, все таки його побут у Москві звязаний головно з катехизмом. Рукопись катехизму предложив патріярхови Філаретови, щоби дістати апробату й дозвіл на видрукування. Написав його певно такою мовою, якою написана „Машка кѣ читаню“ і Граматика, а може й мовою більше заєстреною польонізмами з елементами народньої мови, як се бачимо в його проповіді. Се й дало привід до загально-принятого твердження, що Лаврентій уложив свій катехизм у білоруській мові³⁾. На жаль не зберегла ся первісна рукопись сього катехизму, задля чого годі робити якісь студії над його жередами. Та що до мови, то се виключене, щоби Лаврентій тільки один свій катехизм написав білоруською мовою. До такого заключення довів темний термін „литовско-русскій языкъ“.

Патріярх поручив поправу й перегляд катехизму богоявлен-

¹⁾ Харламповичъ, Западнор. прав. школы, стор. 457.

²⁾ Митроп. Макарій, Історія русскої церкви, т. XI, Спб. 1903, стор. 51.

³⁾ „Білоруське письмо“ і мова в московськїм уживанню означали однаково як білоруське так українське (книжну мову і письмо, уживане в землях давнїшого в. кн. Литовського). Ред.

ському ігуменови Ілії і корректорови Григорієви Онисимову, причім задля деяких спірних місць у Лаврентієвім катехизмі було з ним три конференції (собесѣдованія) межі 8—20 лютого 1627 р., що скінчили ся відпеканням Лаврентія від усіх тих думок, які запідозрили московські цензори¹⁾. В Москві перекладено катехизм на славянську мову, а що перекладачами були Москвичі, повиходили нісенітницї, які побільшили клопоти Лаврентія. Патріарх казав видрукувати книжку, але перед друком пороблено такі зміни, що автор не пізнав своєї праці. Катехизм називав ся у Лаврентія „Оглашенієм“, але патріарх „переименова ю бесѣдословіє, понеже оглашеніє есть книга Кирила архієпископа ієрусалимскаго, новокрещаящимся въ ієрусалимѣ; І единымъ именемъ многимъ книгамъ быти нелѣпо“²⁾).

Що катехизм Лаврентія видруковано, нема ніякого сумніву. Межі друкованими книжками находив ся він у бібліотеці самого патріарха Філарета, а крім того в самім „Пренію“ говорить ся недвозначно, що катехизм видруковано, й то перед розпочатем „собесѣдованія“. Що більше зі збереженої від тоді записної книжки московського типографського архіву (№г. 6) видно, що друк скінчив ся коло 29 січня 1627 р.³⁾. Та хоч катехизм Лаврентія був надрукований, мабуть не пішов в оборот. А ся обставина, що друкованих примірників⁴⁾ є далеко менше, ніж рукописних, дала аматорам старих книжок нагоду в отсей спосіб пояснювати причину сього. Катехизм Лаврентія видруковано при патріархови Філаретови без передмови й означення року друку, а по видрукованню його післано два примірники до розгляду православним східнім патріархам. Вселенські патріархи, розглянувши катехизм, не одобрили його як символічної книжки, через що спалено всі надруковані примірники по розпорядженню патріарха Філарета⁵⁾. Дійсну причину

¹⁾ Перебіг сих „собесѣдованій“ переповідає митр. Макарій в Ист. рус. цер. стор. 51—58. „Преніє о катихизисѣ Лаврентія“ надрукував Тихонравов в „Лѣтопис. рус. литер. и древн.“, 1859, кн. IV, відл. II, ст. 80—100. Наново видало його „Общество любителей древней письменности“ в Спб. 1878, №г. XVII.

²⁾ Засѣданіє въ книжной палатѣ 18 февр. 1627 г. по поводу исправленія Катихизиса Лавр. Зиванія. Виданіє „Общ. любит. др. письм.“, 1878, стор. 2.

³⁾ Макарій, Истор. рус. цер., стор. 58.

⁴⁾ Друковані примірники находять ся в Румянцівськїм музею, в бібліотеках Хлудова та Солдатенкова. Засѣд. въ кн. пал. перед. 3.

⁵⁾ Руководство для сельскихъ пастырей. Журналъ из-

невипущення у світ катехизму Лаврентія пояснює митрополит Макарій. У Москві не розуміли тоді великого значіння катехизму Лаврентія як підручника науки православної віри. Патріарх поручив поправити його тільки двом книжникам замість віддати його попереду як найстараннішому та подрібнішому переглядови на соборі. „Катехизм, надрукований Філаретом, як тоді не міг називати ся виразом вірування усього руської церкви і бути символічною книжкою для усіх її дітей, так і нині не може вважати ся свідком тодішнього вірування усього нашої церкви. Се не більше, як твір одного литовського протопопа, поправлений двома московськими грамотіями і одобрений одним московським патріархом: в строгім змислі, він може бути свідомством тільки їх вірування“¹⁾.

Катехизм Лаврентія передрукували раскольники в Гродні 1783 і 1788 рр. і одиновірці в Москві 1874 р. Московське видання має 346 карток, голов 67, а в раскольницьких гродненських виданнях катехизм має уже 80 голов, значить раскольники додали своєї мудрости навіть у московське видання катехизму²⁾. Катехизм Лаврентія Зизанія складасть ся із отсих відділів: 1) Символь вѣры, 2) Молитва Господня, 3) О любви и десатословіи, 4) О Богѣ, 5) Объ исхожденіи св. Духа отъ Отца і 6) О семи таинствахъ³⁾. Так отже Катехизм Зизанія, оснований без сумніву на католицьких жерелах, уложений для потреб православної церкви, став у ній предметом непорозумінь і несправедливих пояснень, а потім серед раскольників опорою витворення сект, які виступили проти православної церкви.

V.

В лютім 1627 р. опустив Лаврентій Зизаній Москву. В серпні 1628 р. відограв він разом із слуцьким протопопом Андрієм Мужилівським дуже видну, навіть провідну ролю на

даваемій при кievской духовной семинаріи. Томъ второй. Київ, 1865. Стефанъ и Лаврентій Зизаніи — защитники православія противъ католичества и уніи въ Литвѣ въ концѣ 16-го вѣка. С. Д. стор. 508 і 509.

¹⁾ Истор. р. цер. т. X, стор. 59.

²⁾ Филаретъ, Обзоръ русской духовной литературы, Харків, 1859, т. I, стор. 249.

³⁾ Архим. Леонидъ, Описание рукописей гр. Уварова, I, № 270 і 271.

соборі, що відбував ся в Києві в справі Мелетія Смотрицького та його Апольоїї. На соборі прочитано обвинюючий акт против Мелетія Смотрицького та його Апольоїї, який уложили перед тим саме згадувані що-йно два найбільше образовані протопопи, Лаврентій Зизаній і Андрій Мужилівський. Задля сього ще на довго перед собором прибули вони до Києва й тут під проводом митрополита Йова та Петра Могилы переглянули уважно Апольоїю, витягнули з неї ложні думки, противні православию, які мали сьвідчити про відступство Смотрицького, тай уложили обвинення против нього в 105 точках. Коли скінчило ся читання обвинюючого акту, митрополит заявив в імени єпископів, що вони вповні поділяють ті обвинення, а Лаврентій Зизаній заявив то саме в імени духовенства¹⁾. Під соборною грамотою підписав ся Лаврентій „протопопом корецьким“²⁾.

З 1631 р. маємо про нього похвальний відзив Гелязія Діпліца: „рідний брат Стефана Зизанія, що називає себе також Зизанієм, муж поважаний в нашім руськім народі, ще живе з Божої ласки“³⁾. У живих був іще з початком 1634 р.⁴⁾ День смерти, як і день уродин, незвісний, але пережив певно свою церкву в добрах корецьких і острожських⁵⁾.

Творчість Лаврентія Зизанія і його переклади показують, що він був одним з глибоко образованих людей на Україні в своїм часі. Своє знання західньо-європейської мудрости виказав він у катехизмі, що придбало йому також клопоту, бо „латинську ученість“ уважали тоді в Москві „еллинскимъ волхваніємъ“, „не сходнымъ съ московскимъ правовѣріємъ“⁶⁾. Про його значінне для української філософії буду говорити на иншім

¹⁾ Макарій, Истор. р. цер. т. XI, стор. 355. Про се досить докладно оповідає сам обвинений Смотрицький у своїй брошурі: *Protestatio Przećiwo Soborowi w tym Roku 1628. we dni Augusta Mieściaca, w Kiіowie Monasteru Pieczerskim obchodzonemu*, Львів, 1628), (Примірник находить ся в Бібл. Оссолінських), де про Лаврентія видає такий осуд, „ze Zyzani po Zuzanim, iako by też Cygan po Cyganie u świadczyl, u sądził“ (ibidem, перший бік 12 картки). „Протестацію“ передрукував в похібках проф. Голубев в „Петръ Могила“, т. I, приложенія, стор. 323—351.

²⁾ Голубев, Петръ Могила, т. I. Приложенія № 55, стор. 313.

³⁾ Харлампович: Западнор. прав. школы, стор. 384.

⁴⁾ Архивъ Ю. З. Р. ч. I, т. VI, № 159, стор. 408.

⁵⁾ Енциклопедяа powscheczna, XXV, стор. 783.

⁶⁾ А. Н. Пыпинъ, Исторія русской литературы, т. II, Спб. 1902, стор. 323.

місці. Поза граматику показав ся Лаврентій талановитим компілятором і еkleктиком з незвичайно практичним змістом ініціатора. Його буквар має велику вагу в українськiм письменствi вже хоч би з тої причини, що він заінавiтував ним багату лiтературу букварiв, призначених для дiтей i неграмотного простолюдя, аби подати їм першi вiдомостi з граматики, а то й релiгiї i ще дечого попри науку читання i писання. Його катехизм став для сучасних Москвичiв цiлком незрозумiлим. Навiть патрiарх Фiларет не розумiв ваги появи друком такого пiдручника. Про образованiсть Лаврентiя свiдчить також се, що Єлисей Плетенецький закликав його до Киiва на одного з помічникiв свого великого предпринятя. Вкiнцi його талановито скомпiльована проповiдь без подiлу в темi на exordium, propositio, narratio i conclusio, як пiзнiйше вимагала цього вiд проповiдника українська гомiлетика Йоанiкiя Галатовського в „Науцѣ або способѣ зложеня казаня“¹⁾, построена на латинських письменниках Єремiї Дрекселлюсi i Сiмонi Старовольськiм, вказує на нього як на визначного проповiдника, особливо коли взяти на увагу так мале число тодiшнiх проповiдникiв в українських землях.

Чи Лаврентій Зизаній був „твердим визнавцем православної вiри в сумний час унiї“, про се можна дуже сумнiвати ся. Що як православного дiяча в хосен православних i православної церкви переслiдували його католики й унiяти, цього годi заперечити. Поминувши вже iсторiю його катехизму й суду про нього митрополита Макарiя по переглядi московських правовiрних грамотiв i самого патрiарха Фiларета, вiрити в його тверде православє не дозволяє уже пiдозриванне його сучасними Українцями о симпатiї для латинства²⁾. Впрочiм у тi часи рiдко якого письменника - богослова можна назвати строго православним. В протестантизми обвинувачували латино-унiяти Стефана Зизанiя i Мелетiя Смотрицького, чи то скритого пiд iменем Клирика Острожського³⁾, чи пiд iменем Теофiля Ортольога. Православнi й не дуже рiшучо опрокидували тi закиди. Бо й годi було. Нашi сучаснi письменники, передусiм, полемiсти послуговували ся захiдно-європейськими виданнями св. отцiв, соборiв i латино-

¹⁾ В додатку до другого видання „Ключа разумѣнiя“, Киiв, 1660.

²⁾ Руководство, стор. 501.

³⁾ Харлампович, З. пр. шк., стор. 415.

⁴⁾ Гляди про се передмову дра К. Студинського до „Памяток полемiчного письменства кiнця XVI i початку XVII в.“, т. I, Львiв, 1906.

протестантських творів. А вплив сеї лектури відбивався і в способі оброблення теми і у виношенню в церковно-богословські твори світських елементів, а через те вкінці і в мимовільнім перениманню неправославних думок, а то й догм.

VI.

Щоби показати наглядно, як не треба видавати памяток українського письменства, подаю похибки в тексті, виданім Криловським, в порівнанню з текстом рукописи.

Криловський	рукопись
при	пры
якъ	яко
кдыжъ	кдыжь
ино	ѣдно
удавшыся	ѣдавшыся
кдыся	кдыся
Исуса	Исуса
въ главы	въ главы
свѣтъ	свѣти
размысланіе	розмысланіе
покрысы	покрысмо
вырозумѣнялъ (sic!)	вырозумѣнялъ
сегосвѣтномъ	сегосвѣтнѣомъ
кдыжъ	кдыжь
кончитъ	кѡнчытъ
поневажъ	поневажь
иныхъ	иныхъ
мезерныхъ	мѣзерныхъ
овшемъ	овшѡмъ
размыслили	розмыслили
штука	штѣта
Исусъ	Исусъ
размысланіе	розмысланіе
чловѣковѣ	чловековѣ
сѣдѣлавааетъ	сѣдиллааетъ
дочесную	почесну
смерть	смерти
отдаляетъ	ѡдалаетъ
потем	потѡ
для того	дла того
нашимъ	нашы
мѣсто	мисто

Криловський	рукопись
себѣ	себѣ
безчестіе	бесчестіе
онѣхъ	о нихъ
вѣчныи	вѣчныи
створеню	створѣнню
въ Писмѣ	въ писми
воставляю	воставляю
изали и не	изали не
той же	тойже
ажь	азъ
прышла	прышла
тые слова	ты слова
передъ Бг҃ъ	гордо
випущено :	индыискаго
индыйскаго	индускѣ
отныслѣ	тонѣ часѣ
тень часѣ	чловековѣ
чловековѣ	вчекувають
очекивають	то тылко
толко	тонѣ
тень	створеніе
створене	бесѣ
безѣ	свѣти
свѣтѣ	братовѣчїство
братовѣчїство	мѣсти
мѣсто	Сумеона
Суміона	іакововѣ
іаковыхъ	звалценіе
звалценіе	внѣвостѣ
внѣвечѣ	тень
тень	Самсонѣ
Самсонѣ	мужествомѣ
мужствомѣ	фалшивого
фалшивого	свѣдоцтва
свѣдоцтва	скаменеваный
укаменованый	окрутнѣю
окрутнѣ	себѣ
себѣ	смерть задаѣ
смерти жадалѣ	тогожѣ
того же	випущено : не для... а потомъ
випущено : не для...	и для балвоухвалства
а потомъ	погынскѣ
и для балвоухвалства	Бж҃е
погынскѣ	что
Бж҃е	тень
что	прикладомъ
тень	которого
прикладомъ	египтянина
которого	
египтянина	

Криловський	рукопись
зостанемъ	зостаніе ^м
угодникомъ	згодн'кк ^м
добре чынили	добре чын'ли
на повстан'ѣ	на повстаніе
разбойникъ	розбойн'ккъ
принятый	прынатый
не безпечная	небеспечна
розбойниковъ	розбойников'к
випущено :	теды
при	пры
розбойникови	розбойникови
збавеня	збавина
каждому	каждому
Божественного	Бжественнаго
веселней	веселной
а пять	и пять
православней	православно'
иначе	иначе'
овшемъ	вшомъ
не м'земъ	немаемъ
будемо	б'демъ
той	тонъ
тенъ	тонъ
припомянулъ	прыпомянулъ
Іоаниъ	Іоанъ
Апокалѣисъ	Апокалѣисъ
въ чотырнадцатой въ	въ чотырнадцато'
[главѣ]	[главѣ]
словами	словами
ученики	змерлыи
учыпки	зчынки
слятоблывая	склятобыва
ксенжа	кс'жна
каоолпческой	кавоолпческо'
в небоженствомъ	з небоженство ^м
венць	венцы
пшнихъ	пшыхъ
особымъ	особны ^м
терплого	терплага
кроткого	кроткаго
Златоустого	Златоустаго
Милостивого	Милостиваго
панею	паню
с щодробливой	съ щодробливо'
людски	людскии
просячихъ	проссячихъ
Тавфа	Тавна
Господь Богъ нашъ	Г'къ ншъ

Криловський		рукопись
Исусъ своимъ	випущено :	Ісѣ (кролѣвствѣ) своѣмъ
подасть		ѡдаемо
учинили		идасть
благословенныи		ѡчинили
наслѣдуеѣ		благословенныи
молимъ		наслѣдѣнѣ
едной		молимо
при		жадно'
послугѣ		при
пожитку		послѣѣ
притрафить		пожиткѣ
конечне		притрафити
грыхы		конечне
вѣчныи		грыхи
лѣты		вѣчныи
набарзѣи		лѣта
розсужати		накорзѣи
сумненіе свое		розсѣжатн
		сѣ сумнѣнїемъ са [сконѣмъ]
по яко(вѣмъ)		а по правдымъ
живота		жывота
покаплати		покаплати
только		толко
бо вѣмъ		ковѣмъ
Давїда		Давыда
в псалмѣ		вѣ Псалми
наши		ншы
не занедбываймо		незанедбыка'можѣ
абы насѣ		абы шнѣ насѣ
в нутреностяхѣ		вѣ внѣтрѣностяхѣ
гетманскимъ		гетманскымъ
подолѣ		падолѣ
инныи		инныи
наши		ншы
доступнемо		достѣпнемо
випущено: такъ са покорне, а ѡставѣчнѣ сѣ		
пильностю Гѣ Бѣѣ молити маемо		
обачившы		ѡбачышы
насѣ		вѣ насѣ
запаляеть		запаляеть
лыбо		любѣ
недбалѣ		недбале
горячею		горачею
поучаетъ		наѡчаетъ
нѣжели		нѣжли
розбойника		разбо'ника

Криловський	рукопись
с великою	с ^ъ великою
амблованешъ	змѣлованіемъ
Закхея	Закхеа
знову	зновѣ сѧ
овшем	увшо ^м
барзей	барзій
причинило	причинило
бѣремо	берѣмо
горячность	горячость
евангелісти	Евангелісты
ани	анѣ
выдерну	вывергѣ
и еслижъ	а еслижъ
караніе	караніе
Божуей	Бжѣй
анѣ	ани
ведлугъ	кожды' ведлугъ
божъ	богъ
съ такою	с ^ъ таковою
збавеня	збавѣнѧ
Господь Богъ нашъ	Гѣ ншѣ
наши	ншѧ
а на	и на
прагнѣнем	прагнѣнѧ ^м
скутѣчне	скѣтѣчне
зготовяныи	зготовяныи
одержимо	удержимо
нашимъ	ншымъ

В прикладі про Юду, що такъ окрѣтнѣю са^м сокѣ смерть за-
дла^т, жеса ѣдавила є дальший текет так невиразний, що годі перечи-
тати через побільшаюче скло; найправдоподібійше и цю пѣкѣ. Про-
пущені слова в реченню, де говорить ся про Жидів на пустині, є: Жы-
дове на пѣщы изали не дла роптаніѧ а пото^м и дла.....

Нарешті подаю текет згаданой вище проповіді:

[343 стор.] Поученіе при погребѣ Софїи, книжні Чарторы-
ской, чыненоє ѿ сїѣнноіереа Лаврентїа Зїзанїега, Протопопы Ко-
рецкого¹⁾.

Єстса чмѣ заправды задивовати (православній Хрестїане)
ижъ мы такъ часто на смерахъ смотрачы, и на погребахъ ихъ
кываючы, пожиткѣ сокѣ дхѣвного сѣ такового вѣдокѣ не веремо,
авысмо гордость и великое ѿ сокѣ розумѣнѧ складали, видачы

¹⁾ На маргінесі: списаное мно(ю) вѣ Корцѣ лѣта свѣху Маа иї.

Ако насъ смерть понижаетъ, ѿ порохоу правє мѣшлетъ, а ижъ бысмоса закоуханъ вѣ того свѣтнѣхъ достаткаѣ ѿ вѣдобахъ, кдыжъ всего леда вденъ позбыти мѣсимо: а навєть авысмо тѣлѣ своємѣ недогажали вѣ его пожадливостахъ, поневажъ такъ марне смерть нищаетъ, ѿ ако вода на землю выланаа высыхаетъ¹⁾. Споминаѣ мо свѣтѣ часто пророцкое слово мовачы. *Πῶς ὀφέλεια ἐν τῷ αἵματι μὴ ἐν τῷ καταβαίνειν με εἰς διάφθοραν*: то єсть. Шо за пожитокъ сѣ кровѣ моеи, кдыса ввернѣ вѣ зєпсованьє. А кѣ томѣ слѣханмо с пилностю Исуса Сираха, которыѣ ѿ вѣсєбы ѣмерлого всѣхъ насъ напоминаеть такъ вѣ глави лѣ мовачы: *Μνήθητι τὸ κρίμα μὴ δι ἕτους καὶ τὸ σὸν, ἐμοὶ ἐχθὲς, καὶ σοὶ σήμερον*, то єсть: Паматѣ на мой сѣдъ, ко и твоѣ такыѣ вѣдєть, шо мнѣ вчєрѣ, то тобѣ сєгодня. Жаднаа бовѣхъ рєчь такъ чѣка до доброго ненаправѣеть ако розмышланїє ѿ смерти, ѿ ѿ томѣ шо за нею на тамтомѣ свѣтнѣ настѣпаеть: вѣ такомѣ бовѣмѣ розмышланю чѣкѣ вчѣ ѿтвораетъ на тоє шо тѣтѣ почынилѣ, аковыѣ єсть тепєрѣ, ѿ аѣкосѣ маєть готовати на вныѣ страшныѣ сѣдѣ Бжѣи, а ижѣ [314 стор.] тамѣ не досыть на самой вѣрѣ, алє ѿ добрыхъ ѣчынокѣвѣ потреба; розмышланможѣ часто ѿ смерти, а паматанмо на короткостѣ часѣ живота нашего, (ѣдножѣ ѣто прошѣ, авысмо зѣ Апостоломѣ Павломѣ, а не з внымѣ, ѿ которыѣхъ Голомонѣ вѣ книгѣхъ своиѣхъ такъ названыхъ, Прємѣдрости на початкѣ припоминаеть), смерть свою розмыслили. Апостоль бовѣхъ до Коринѣовѣ пишѣчы, вѣ першѣмѣ посланїи вѣ главѣ 3 такъ мовить. Братѣ часть короткыѣ єсть, которыи мають жєны, нехѣ вѣдѣть акобы ихѣ немѣли, а которыи плачѣть, нехѣ вѣдѣть акобы неплачѣчыи: а которыи вєселѣть, такъ акобы сѣ не вєселли, ѿ которыи кѣпѣють, такъ акобы нѣчєго немѣли, ѿ которыи ѣживають того свѣта, такъ акобы неѣживали, ко минаеть ѿбразѣ свѣта того, тоє єсть пожиточное розмысланїє, ѿ вєспомнанїє на смерть, ѿ на короткостѣ нѣкнѣшного часѣ. Лєчѣ ѿ Голомона противныѣ способомѣ, барзо шкодлиное вѣ главѣхъ ѿписаное, безбожныѣ людєѣ вєспомнанїє на смерть знаидѣтсѣ, гдє такъ вѣ особѣхъ вныѣ мо-

1) В части межи стрічками, в части на боці дописано: причина томѣ не иншаѣ єсть, єдно ижѣ вшысцы немалѣ ѣдакшысѣ за марным(и) свѣта того оздобами, ѿ смерти сво(юй) анѣ ѿ томѣ шо на насѣ по смертї маєть прыпасти, розмыслємо: за(истѣ) шо за дѣвѣ же без жадноѣ охорєны вѣ розмантынѣ ѿ тажкїи грыхї впадаємо. Лєчѣ Хє:

внт. Короткій єсть ѿ троскливы' часть живота ѿшого, а на конци лю^азкомъ шхолоды нѣмашъ: ходѣмо а зажива'мо дѣврѣ которын маємо, ѡжива'мо, покысмо молоды, того створена є^а пилностю, вино^а са дороги^а ѡпива'мо, вѣнчаимоста рожею поки незванеть, вѣдимо веселыми ѿ добро' мысли. Нащо, абы намъ доставало, ѡтѣска'мо справедливого, не перепѡща'мо вдовѣ, а^нк старомѡ, ѿ сныхса долговѣчны^а невстыда'мо. Далеко, що правда, єсть вырозѡмѣнамъ (хоча' словомъ єднако короткость часѡ вспоминають) безвожныи люде ѡ вышше' поманены^а Апостолскы^а словєсь, межы собою розныи. Безвожныи воевѣмъ з^а Єпикѡро^а живота прышлого вѣкѡ не шчекиваючы, вси добра свои, ѿ зоны^а богачомъ Євангелскы^а тѣтъ выжити хотать. Я сѣый Апостоль Павелъ, животъ вѣчны' проповѣдѡючы, и до него всѣхъ люде', вѡдѡдѡхновенною наѡкою своею, а^ко вселенскы' ѡчытель, ведѡчы, абысмо собѣ тѣтъ на томъ свѣтѣ долгихъ лѣтъ не шѣцєвали, а^нкса [345 ст.] в шастю сєго свѣтнюмъ кохали, а^нк са тежъ нєнджы сєго мѣзерного свѣта боали, гдыжъ тоє шбое не долго трваєть, але смертю са кончыть, насъ наѡчаєть; але раче' до добро' смерти през животъ цнотливы', ѿ Бѣс мѣлы', жежысмоста що днѣ готовали, поневашъ невѣдаємо годѣны смерти нашей, насъ перестерѣгаєть. Смерть воевѣмъ добраа, (кды чѣка чыстое сѡмнѣнїє ратѡєть), барзїй ѡтѣшаєть, а^нкжелан иншыхъ жывыхъ люде', всего свѣта панства ѿ крѡлевства, ѿ стогоса лѣпше онъ вѡбонны' чѣкѡ ѡвеселаєть, анежелан иншыи зо всѣхъ роскоше' ѿ панствє сєго свѣтнѣхъ, ко тыи добра дочасныи вѡдѡчы, мѣзерны^а люде', коханковъ свои^а, часѡ смерти, мѣсто помощи нагле шпѡщають: чыстое засъ сѡмнѣнїє, чѣка пры скончанїи єго, не толко не шпѡщаєть, але ѿ швомъ статечнїє пры нѣмъ трваючы, потиху невывомно', на вѣки вѣчныи, шномѡ додаєть. Я протожъ, абысмоста такои блаженнои смерти, ѡ Бѣа сподобили, потреба єсть намъ, намишын мон, ш нюѿ паматати, ѿ абысмоста чыстыми вѣ всемъ противко неи ставили, ѡставичне ш ню' розмыслати: а^ко воевѣмъ корабль ѿ шкѡта конце^а, то єсть шыромса шѡртаєть, ѿ рыба окгономъ все тѣло свое провадить: такъ ѿ православны' Хрестїанинѡ, конце^а, то єсть, розмышланиємъ ѡ смерти, весь животъ сво', ѿ всѣ справы свои, абы нѣгды не згрышылъ, справовати маєть, а^ко мовить Ієсусъ Гира^а вѣ главѣ *Ἐν πᾶσι τοῖς λόγοις οὗ μινῆσθε τὰ ἔσχατα οὗ, μὴ εἰς τὸν αἰῶνα ἔχ ἁμαρτήσετε*, то єсть: Но всѣхъ справа^а твонѡ памата' на шстатнїи припадки твон, а на вѣки незгрышышъ, Розмысланїє воевѣмъ ѡ смерти, великїй а нешсацо-

ваны' пожитокъ дшєвны' на^х приносятъ, во естъ на^х пересторо-
гою шсобливою абысмо негрышыли, грѣхъ бовѣмъ чловековѣ
смерть вѣчнѣю съдилаветъ, а розмысланіе засъ ш тѣи почес-
нѣи смерти (ш которои тєразъ мовимо) ш грѣха шдалаетъ, а по-
то^х и ш смерти вѣчно' избеавлетъ. Далого Гѣ Бгѣ продкв^х
нашы^х смертю, абы наню паматаючы не съгрышали, еще в^х ран
по [346 ст.] грозыль, такъ шдалови и Бвѣк мовачы: в^х кото-
ры' часъ бѣдете поживати издерева вѣдомости доброго и злого,
смертю помрете: и гды съгрышылѣ зновѣ имъ паматъ смерт-
нѣю шнови^х, шврабшы нхъ в^х скоры мертвухъ выдлатъ. Ако
намъ Моусей Бговидецъ ш тымъ шповѣдаеть такъ вѣ главѣ
тѣ первы^х книгъ своихъ мовачы: *Καὶ ἐποίησε Κύριος ὁ Θεὸς τῷ*
Ἀδὰμ καὶ τῇ γυναίκί αὐτοῦ χιτῶνας δερματίνους, καὶ ἐνέδυσεν αὐτοῦς:
то естъ: И справиль Гдѣ Бгѣ шдалови и женѣ его шаты ско-
раныи и швралъ нхъ: То подалъ Гдѣ Бгѣ Вседержытель, ты^х
прыкладомъ людемъ, абы жаднои годѣны незабывали о смер-
течности свое', але паматаючы на таковое предковъ ншн^х скара-
нїе, абы колше не грышыли: Лечь мы тоє на вспакъ швертаемо:
гды бовѣмъ са в^х волнѣ швчѣю, аько в^х скѣры соболей и ры-
совъ шверемо на смерть не тылко непаматаемо, але еще цю гор-
шала, стогоса хлюбимо: а зєдвалены^х пакъ шатъ, з^х роботы ми-
зерны^х робачковъ, мнсто покоры, надъ ннше са перєсажаемо, и
счого высмо мѣлан недостатокъ сво' познати, и карность за
грѣх на насъ допшценнѣю, шплакивати, стого собѣ славы и че-
сти прымножыти шслаземо, и впухъса неростропне подносимо,
и такъ са непристо'но хвалимо, аьковы са вазєнъ хвалилъ з сво-
ихъ ка'дановъ, цю естъ барзо смѣшнаа и шплаканаа: смѣш-
наа, хєлпитиса стого, цю ти дано на бесчєстїе, и вты^х са тѣ-
шыти, за которое, еслиса не покаешъ, на вѣкѣ вѣчныи имашъ
плакати: шплаканаа, ш тыи рєчы которыи акв тѣнѣ и сонъ пе-
ремѣають, бес престанкѣса фрасовати, а о ты^х зас рєча^х которыи
знами вѣчне мають трвати, нетолкоса нестарати, але тежъ, цю
горшала, заслѣпленными zostавшы на дшѣ, тыми марными свѣ-
та того красотами, о нихъ ани помыслати: котораа то тако-
ваа глѣпѣхъ людє' справа, изали не ш кожного Бгѣобозанного
члѣа зостанетъ нешплаканаа; Аьса снадне того всего, за Бжѣ-
єю помощю, можемъ шваровати, а то ты^х спосово^х, ели бол-
ше' нешдєѣ съгрѣшати, а прычыны зас, до грыхъ насъ проводя-
чыи, шставычною паматю на свою [347 ст.] смерть ш себе бѣдє^х
штѣнати, и пилное шко, на мѣки шкрѣтныи а вычныи грышнѣ-
во^х зготованыи, бѣдемъ имѣти. Грѣхъ бовѣмъ аькы вєлє злого

створѣню Бжѣомъ зчынил, маемо о тымъ свѣдѣцтва вѣ пісми стѣомъ достатокъ, скоторыѣ а тєразъ, на потвержыніє слова моего, нѣкаторыи на посредохъ воставлю. Цю прошъ шныѣ аггелымъ зпадокъ таковыѣ страшныѣ, ижъ са нѣгды поправиті немогѣть, справило, изали не грѣхъ гордостн; кролеви засъ Кавилонскомъ Навхѣдоносорови, жєса іако волъ паслѣ на трагк, цю иншого справило, изали не тонже грѣхъ гордостн; гды са хлювилъ азъ назытѣ змѣста своего Кавилонъ; Я Балтасарєви сыновѣ его, гды сѣ помпы своеѣ важыласа пити и звыныѣ црковныѣ сосѣдовѣ, которыѣ сѣ цркве Ієрусалимскои поврано, цю иншого прынесло, ижъ нанего тоєижъ нocy нагле забитаѣ смєрть прышла, еси не тонже пюгавыѣ гордостн грѣхъ; О Антіохъ засъ кролю Єгипетскоѣ что рекъ; которомъ прышло до невчасной покѣты, гды сродже Ѡ Бга пораженыѣ за грѣхъ зоставши, а мизєрне сѣ того свѣта южъ сходачы, ты слова над волю свою вырєклъ. *Δικαιον ὑποτάσσειν τῷ Θεῷ, καὶ μὴ θνητὸν ὄντα ἰσθθεα φρονεῖν ὑπερηφάνως*, то єсть. Єлшная єсть рєчъ Бгса понижыти и поддати, а смєртєльныѣ члѣкъ ровнатиса гордо Бгъ немаєть. Я не толко тыи, ає и йныи всѣ, тыѣ грѣхѣмъ пыхы зараженыи, жадного пожиткѣ сѣ него не толко неѣнесли, ає и вєшє розмантє срогкыѣ каранієѣ Ѡ Бга сѣть скаранѣ, во Гѣ, ажк пророкъ мовитъ гордыѣ противитєса. Не вспоминаю тѣтъ Пора Индыискаго Кроли, которыѣса Бжѣомъ писалѣ: не вспоминаю Ірода, которого Яггль Бжѣѣ поразылѣ: не вспоминаю фєрысєа шного высокоѣмногю, которыѣ неѣсацованнєю шкодъ вѣ зтраццєню цнотѣ и ласкѣ Бжєн Ѡнюслѣ: и ныѣ многыхъ тыѣ подобныѣ вѣщаю на тонъ часъ. Єто маєтє, намилшыи мои, цю єдєнѣ грѣхъ пыхы, чловековѣ мизєрномъ прыносыть, а гды са єще и нышыи до того прылѣчатъ ѡ тавовыѣ цю рєкємо; ажкєи великєи каранѣ, еси са [348 ст.] непокаєть єго шчєкывають. Я не роззмѣтє соєѣ, жєбы то тылко за тонъ грѣхъ пыхы мѣлѣ Гѣ Бгѣ створєніє свое карати, ає и за нышыи всѣ, такъ за малыи ажкє тежъ и за великєи, єднакже рожныѣ спосовѣ за малыи мнѣи, за великєи болшєи карати вѣдєть, гдыжъ Бгѣ, ажкє пісмо стѣє намъ посвѣдчаєтѣ, єсть многомнлєстивѣ, ає тежъ и правосѣдїѣ, жадного грѣхъ не вѣпуститѣ бєсѣ каранѣ, алєво тѣ алєво на шномъ свѣтѣ, такъ тежъ жадной цноты неѣвѣститѣ бєзѣ Ѡплаты алєво тѣ алєво на шноѣ свѣти. Прыкладѣ вѣ пісми стѣомъ маемо на тоє достатокъ, мєжы которыми и тыи обрѣтаютєса: Ядамъ и Євєа прѣдковє нїшы, изали не за грѣхъ неѣстрємєзливости, и непослѣшєнствѣ Ѡ Бга такъ сродзє сѣть скаранѣ; кото-

ро' карности и мы тера² сами на собѣ дознаваемо. Каниъ изали не забратовѣѣнство, седмѣоракѣмъ караніемъ од Бѣа заразъ выль навѣжены'; Содома и Гоморра изали не за грѣхъ вшетеченства, надъ прырожина ѿ нѣхъ чыненого, огне² знеба естъ спаленаа; Потопъ изали неза грѣхы весь свѣтъ затопилъ; Бенѣаминовое поколѣніе въ Крабан мѣсти изали за безаконіе не знішило; Сиѹемъ мѣсто ѿ Гумеона ѿ Левви сѣновъ Іакововы² за зквалценіе сестры и², нзаанси не вѣквостъ швернѣло; Давидъ царъ изали не за тонъ распѣтны' грѣхъ много вѣдъ стерпилъ; Голомонъ сѣъ еѣд изали не балвоухвалцею напотымъ съ премѣдрого зосталъ: Самѣонъ изали очы для тогожъ грѣхѣ, посполѣ изнеслуханымъ мѣжствомъ своимъ стратилъ; Два старцы изалѣ не для цѣдзолоства и фалшывого свѣдоцтва, ѿ пророка Даніела, на смерть сѣтъ осѣженѣ; Ахаръ за часовъ Ісуса Наввина, зовсимъ поколѣніомъ своимъ, изали не за грѣхъ лакомства жалостне естъ скаменеваны'; Гіезы слѣга Елисеа пророка, изали не для тогожъ грѣхѣ лакомства тѣдо² естъ скараны'; Іюда искарѣотскы' [349 ст.] изали не для лакомства, до распачы прыниѣшы, такъ окрѣтнѣю са² собѣ смерть зада², жеса ѣдавилъ ѿ шо пѣкъ; Янаніа и Сапѣира изали не для тогожъ грѣхѣ нагло смерть, же скламали Бѣс, ѿ Петра Апостола сѣтъ покаранѣ; Жыдове на пѣшы изали не для роптаніа а пото² ѿ для балвоухвалства розманте погыналѣ; А в само² ѣгоднѣкѣ Бѣж² Моусею что рекнѣ; тонъ вѣкѣмъ мѣжъ Бѣжы' великимъ на² естъ прыкладо² авысмо не грышыли: бо если томѣ такъ великомѣ своемѣ ѣгоднѣкови, ѿ миломѣ коханѣковѣ, для которого, вшиткомѣ народови шномѣ безбожномѣ перепѣстилъ, єдиногo грѣхѣ (то естъ, ижъ зѣ ревності Бѣжы' а зѣ мѣклости кѣ страпленны² вратіа² скон², египтанна закѣлѣ) не ѿпѣстилъ, бо мѣ въ землю вѣкѣцянѣю вѣтїи недопѣсти²: а ѣкожъ мы грѣшнїи, розмантыми грѣхыма покаланыи, такъ недѣлае жыючы, а покаяніе свое днѣ оде для ѿкладяючы, розмѣти вѣде² же зостаніе² безъ каранѣ; в заправды если выбраны² ѣгоднѣкы скон² не ѿпѣстнаѣ, поготовю ѿ намъ, елиси непокае², не ѿпѣстити. А такъ гдыжъ за тыми ѿ ты² подовными грѣхыма, не єдно дочасныи карана але шо болшаа ѿ вѣчныи мѣкы настѣпѣють, ѣкожъ мы тоє вѣдяючы не маемосіа шкачыти. авысмо южъ злого попередавшы ѿ покаявшыса, добрыи дѣла чыніли: Ото вѣкѣмъ ѿ са² Гѣ нѣкъ Ісуса Хѣ, авне намъ въ главѣ ѣ Іванна стѣго оповѣдѣеть мовачы: *Καὶ ἐκπορεύονται οἱ τὰ ἀγαθὰ ποιήσαντες, εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, οἱ δὲ τὰ φαῦλα πράξαντες, εἰς ἀνάστασιν κρίσεως*: то

естъ: И нзы'дѣть которын довре чынѣли, на змартвухвстаніе живота, то есть до королевства небесного, а которын зле чынли, на повстаніе сдѣс, то есть, потѣплѣна вѣчного. Прожно тѣды кто знась маеть спѣщатися на самѣю толко вѣрѣс вѣс доврѣхъ зчынковъ, бо то обоє вѣс кѣпѣ есть платно Ѡ Гѣ Бѣа, а едно безъ дрѣгого нѣчого неважыть, хубабы ѡко особно и ѡкобы чѣдоуе, а праве наѣ надѣю, ѡко розбойшѣкъ на [стор. 350] крестѣк есть прынаты', лечь на тоє сѣ толко спѣщати, а ѡко напѣдзѣ' грѣхѣвѣс свонхъ поканієхъ не шчыщати, а непевныѣ сѣ речѣ' мѣсто певныхъ хвѣтати, есть карзо небеспечнаѣ: бо не дрѣгомѣсѣ такъ, ѡко томѣ разбонниковѣ на крести трафѣты. Жаденъ сѣ тѣды, на тоє спѣствившы, днѣвѣс свонхъ, на поправѣс живота соѣѣ Ѡ Гѣ Бѣа повѣреныхъ, нехѣ' марне не ѣтрацаеть, боѣ о онѣмъ жаденъ знась, же сѣ мѣ такъ пры смерти (ѡко томѣ разбонникови збавина сталосѣ), маеть стати, незнаеть: але Ѡ заплати кождомѣ ведѣлѣгъ зчынковъ, презъ голосъ Бѣжественнаго Евангеліа, вшыткѣмъ сѣ вѣдомость подаеть, мовить вѣѣмъ, же вѣс денъ сѣдны', роскажетъ сѣдіа справедливы', вверечы вѣс огень неѣгасаючы' того, который шаты веселной докрыхъ зчынковъ не маеть: и пѣть пананъ немаючыѣ оливы, то есть милосердныѣ зчынковъ, едныѣ словоѣ, а словоѣ жалостныѣ заправды оныѣ (незнаю вѣѣ) далеко Ѡ бѣжественного своего палацѣс Ѡженеть: такъ же и возловѣ шныѣ немилосердныѣ проклавшы, до огна вѣчного вѣдошлеть. Потреба тѣды таѣ певне а потреба пилаѣа показывшымѣсѣ, пры православно' вѣрѣ, и доврѣхъ зчынковъ. Инаѣ' вѣѣмъ пры само' вѣрѣ толко стоимы, а надѣю пороженюсѣа даремне ѣтѣшаючы, же вѣрѣю толко самою спасемѣсѣ, не толко неспасемѣсѣ, але и вѣшомъ противныѣ способоѣ за злыи свои справы (поневажъ доврѣхъ немаемъ) на вѣѣки вѣчныи мѣчитися вѣдемъ гдыжъ не кожды' которы' ми мовить пане пане, але тонъ которы' чынить волю Ѡѣа моего небеснаго тонъ спасетѣсѣа глеть Гѣ. Але часть есть авыѣ южъ прыпоманѣлѣ голосъ зѣс неба которого слышалаѣ Іванъ Бѣословъ и напнсалаѣ вѣс Апокалѣѣсисъ вѣс чотырнадцѣтѣи' главѣ тыми словами. *Μακάριοι οἱ νεκροὶ οἱ ἐν Κυρίῳ ἀποθνῄσκοντες ἀπ᾿ ἄρτι καὶ λέγει τὸ πνεῦμα, ἵνα ἀναπαύσωνται ἐκ τῶν κόπων αὐτῶν, τὰ δὲ ἔργα αὐτῶν ἀκολούθει μετ' αὐτῶν.* [351 ст.] то есть: Цѣсливыи змеравыи которын вѣс панѣс змирають Ѡ сего часѣс, зансте мовить дѣхъ, авы Ѡпочнѣли Ѡ праѣъ свонхъ, авѣѣмъ зчынкы нхъ за нѣми идѣть. Цѣсливаѣа есть заправды и таѣа пани заѣнаѣа, котораѣа в панѣс цѣсливѣе заснѣла, цѣсливаѣа Гоѣіа, свѣтоблѣваѣа ксеѣна Чѣртѣрызкаѣа: Гоѣіа именеѣ, то есть

премудрость: а водабгъ имене еи ѿ зацного заволаиа, ѿ преславного еи врожина, и справы еи свтъ хулабении: цисливаа котораа пошла ѿ насъ, а пошла на поко' вѣчны' абы ѿпочинѣла ѿ праць своиъ, пошла до пана своего полнаа вѣры ѿ люкве, полнаа ѿ надѣи, абовѣмъ вчынкѣ еи довернн надѣтъ за нею: идеть послѣшенство въ стѣе' вѣры православно' каѳол'ческо', идеть шнаа испанлааа вдержлиность съ постомъ ѿ молитвою: идетъ за нею алабжваа шѣфитаа зъ мѣлосердаа ѿ терпаникостю забченаа, идетъ великаа покора з навоженствоа ѿ правдою, и з мноствомъ цнотъ инниъ: идетъ за нею вдовство еи зацное съ чистотою ѿ з вѣдочною кстыдливостю: идетъ онаа невымокнаа потѣха з вжыванаа стѣмъ сакраментовъ. А такъ ш цисливаа заправды естесъ стѣбливаа Гофѣе, преставившыа ѿ Гѣ, абысь южъ ѿпочинѣла ѿ праць своиъ. А ако винцы инниухъ стѣмъ, для особлившыъ иъ цнотъ, особныъ именеъ, каждого з нѣхъ называемо, ако Іѡваа терпанигаа, Іосифаа прекрасного, Давыдаа кроткаго, Іѡваннаа Златобетаго, Іѡваннаа Милостиваго, то естъ, алабжника: такъ ѿ тѣю полнѣю розмантыъ цнотъ стѣбливѣю панио, слѣшне а прысто'не но тыъ именеъ алабжкницю назвати можемо, для особлившыъ еи милосердныухъ вчынковъ: Таа бовѣмъ го'не съ сцѣдробливо' рѣки своей вѣлаала даровъ Бжыъ каждомъ, которыиа едно до неа съ прозкою втикааи: а то еце мѣлосердаа еи болнее ѿ шобаликшее, же сама вемотрѣвала людкѣи потрекы, ѿ недостаткы нухъ наполнала, ѿ не едно шпиталныъ ѿ дѣховныъ, але всѣхъ вратѣи ѿ сестрѣ Хѣмъ велице ратѣвала ѿ вспомагала, а [352 ст.] того слова пано перестерѣгала на памяти его маючы цю писмо мовитъ: Не мина' очы' провѣщыъ. За цю го'наа естъ ако шнаа Табиѣа не едно ѿ насъ, але ѿ ѿ всѣхъ стѣмъ, ѿ аѣглавѣ Бжыъ великой похвалаа: которѣю ѿ саа кроаь аѣлаьскы' Гѣ нѣиъ Ісѣ Хѣ зъ ѿцеа своиа ѿ дѣоа стѣмъ, въ кролевствѣ своеа невѣсноа вѣлаемо, подабгъ пѣшм'кино' шѣкѣтнныа свое' же прославити ѿ вспокоити ю: мовѣтъ бовѣмъ з Іѡваннаа стѣго Евагѣлпеты въ главѣ еи такъ: которы' мѣнкъ слѣжыъ вчѣтѣтъ его штець мо' нѣсны': и вѣчныи до того онаи ѿ несповѣдныи добры надасть: Мовитъ бовѣмъ з Матѣа стѣго въ главѣ кѣ' цѣсте колвѣкъ вчыннн едѣномъ съ тыхъ моухъ нааменшыъ вратѣи, мнѣ сотворыаи естѣ, прѣидите благославлѣнныи ѿца моего, наслѣдѣните царство зготованное вамъ ѿ початкѣ свѣкта. Еднакже самы за нею, водабгъ [водабгъ] повинности нѣш' хрѣстианско', молимо Гѣ Бѣс, абы тѣе, цѣсмы вышше' повѣднн, вѣзъ жадно' першкѣды вдержала, а прытоа, пры тѣ' штатню' послѣзѣ той

паніе' престава'ніо'ся, не безъ своего тежъ пожиткѣ ѿдидимо дѣховного: смотрячы на ню же знами вчера была, а дзѣсь южъ еи немашъ, и болше не вѣдетъ, власне сѧ ѿ насъ тоужъ станеть, ко шобъ еи днесъ, то намъ завтра можетъ сѧ притрафити, а кедѣжъ тедыжъ сѣ тымъ мѣзернымъ свѣтоу прывѣдетъ сѧ намъ пожегнаті конейце. Я поневажъ такъ есть, зананехыва'мо, прошъ вась, презъ покѣтѣ сѣбю, Бѣа Всемогѣщего, поки ещѣ часъ маємо, зблагати, ѿ каранаго его за грѣхъ нашъ справедливыи сѣдоу намъ наготованыи, ѿ себе ѿдалати кы сѧ за сѧ намъ не прышло (чого Хѣ Бжѣ зѣхова') коли южъ часъ мѣкнетъ за невадство нашѣ жаловати: а потоу на вѣкѣ вѣчныи вѣ пронастѣхса пекельныи, посподѣ зъ дьяволы ѿ зъ ныими невожнниками мѣчкити: ко дознаваемо того всѣ, ижъ лѣта нашѣмъ лѣкѣ вода сплывають, а волшебствѣ до насъ южъ не вертають. Протожъ не зананехыва'мо, лѣкѣ на борзкѣй [353 ст.] себе россѣжати ѿ сѣбѣ сѣмнѣнемъ сѧ свонъ рахувати, а по правдыи порахуваню швачывыи же внасъ мало знаидѣть сѧ доброго, до поправы живота своего сѧ поквалити, боцъ певне Бѣа, не толко заши, але тежъ и добрыи зчынныи, лѣковыи нѣхъ змысломъ кто чыниа, маеть волю сѣднати: Моукитъ ковѣмъ презъ Давыда пророка кѣ ѿлаамѣ оу Гѣа Бѣа: А правести сѣждѣ. Я ижъ и добрыи нашѣмъ зчынныи Гѣа Бѣа, жѣи сѣтъ, вѣдетъ сѣднати, ѿ лѣковыи нѣхъ змысломъ кто чыниа вѣдетъ зънакати, зананехыва'можъ въ скорѣи грѣхъ свои презъ покѣтѣ сѣбе звалити, а ласкѣ Бжѣю презъ грѣхъ ѿ себе ѿдалати, зновѣ до себе привернѣти, пресачы пианѣ Гѣа Бѣа вседержителя, авы шнѣ насъ самѣ кѣ совѣкъ рачыи навернѣти, которыи сѣмосѣа доброволне сами, ѿ сѣбѣ приказанкѣи его ѿдалати: Я ижъ вѣ насъ сѣрце скаженое зѣдываа ѿ поправитъ, а Дѣа правого кѣ вѣднѣностѣхъ нашѣмъ шновитъ, ѿ Дѣоу сконъ Иладичнѣмъ, то есть, гетманскѣи, Дѣоу паракантоу, вѣ тоу надолѣ свѣта того плачевноу авы насъ провади: такъ ковѣмъ сѧ ѿ ныи пророцы зѣ Давыдоу сѣшмъ молиаи, мовачы: Навернѣ насъ Бжѣ звалителю нашѣ, наверни насъ а мысѣа до тебе навернемо, такъ ковѣмъ варзо салымыи ѿ немощныи естѣсѣмо, ижъ ѿ покѣтовати а жаловати за грѣхъ нашъ самѣ сѣ себе презъ твоеи помощи Гѣа Бжѣ, не можемо, ажъ хѣба за ласкою ѿ помощи твоею того всего достѣпѣмо: такъ сѧ покорнѣ а сѣставѣчнѣ сѣ пианостю Гѣа Бѣа молиаи маємо, авы ѿ онѣ покорѣ нашѣ ѿ пианостѣ горѣчю вѣ насъ швачывыи, звалѣннѣи нашѣ, презъ ласкѣ свою сѣбю, справовати рачыа: гдыжъ ѿ апостола Павла вѣ листѣ своемъ до Філіппѣевоу вѣ главѣ ѿ такъ пишеть: Ижъ Бѣа есть справцю вѣ насъ,

авысмо ѿ хотѣли, ѿ чинѣли тоє, що ся емѸ подобаетъ. Не лекчежъ теды собѣ важмо такоєю ласкѸ Бжѣю гды вѣ насъ взвѣжаетъ ѿ запалаеть сердце нѣе до покѣты стѣо' за якоужко левекъ окказыю: любовь тыжъ Дхѣомъ повѣдитъ смысль нѣшъ авысмо що доброго зчынѣли: теды не личѣво, анѣ ѿкладючы шде дѣла до дѣла, вѣ тоѣ собѣ постѣпа'мо, анѣ тежъ недбале слѣжкѸ Бжѣю, ѿправ'мо: гдыжъ проклаты' то кожды' (мо- [354 ст.] вить пророкъ ѿ велича Бжѣго) которы' справѸ Бжѣю недкале ѿправѣть: але нагорожанмо короткостъ часѸ зпрыв'мостю нѣшо горачю до хвалы Бжѣи, аѣко насъ стѣы' апостолѣ Павелъ до РымлянѸ пишѣчы, вѣ глакѣ ѿ листа своего такъ наѣчаетъ. Бѣдѣ старанѣ нечѣннымыи, Дхѣомъ палаючы, нанѸ рѣвачы: Гѣ Бгѣ нѣшъ лѣвѣмъ шѣкаетъ зпрыв'мостѣи и горачестѣи завше вѣ нѣшѣхъ добрыхъ зчынѣахъ ѿ лѣпшала есть една годѣна перѣ Бгомъ вѣ добро' зприв'мостѣи, анѣжан сто вѣ лѣннѣво' послѣзѣк, гдыжъ болше Бгѣ корыститъ вѣ горачестѣи справѣ, а нѣжан в долгоѣ часѣ. ѿ ижемысмо знали же вѣ малоѣ часѣ можемо много позыскати, шпѣстивши чѣдобного оногѣ разѣв'ника, маемо вѣдного сѣа, маемо мытарѣа, которыѣ шѣцѣ невѣсны' за горачю ихъ покѣтѸ сѣ великою милостю ѿ змѣлованѣемъ вѣ маленкѣмъ часѣ прыналь: памѣтаемо аѣко Мары' Магдалынѣ за великю и горачю любовь еи, многыи долги ю' вѣнѣтъ ѿнѣстѣль: ѿ Закхеа вѣ зѣваѣню зпѣвнѣль ѿ здомѣмъ его: тѣако того намѣ потреба авысмо и мы прыкладѣмъ ихъ по покѣтѣ стѣи, зновѸ ся до грѣховѣ, аѣковы пѣсѣ на свои вѣвѣтѣны, невѣртали, инацѣ' вѣвѣмъ таковою покѣтою не толко грѣховѣ непозѣвѣемо, але ѿ шшоѣ, що горшала, варзѣи Гѣ Бгѣа на себе розгѣвѣавшы, мѣкѣ собѣ вѣчныхъ пѣвѣи а пѣвѣи прычынѣмо. Протожъ на такоєю слѣжкѸ Бжѣю варзо дѣшѣи нѣшѣи пожытечнѣю, не множество лѣтъ передѣ себе берѣмо, але горачостъ дѣа великю вѣ собѣ повѣжанмо. Кто вѣвѣмъ шѣавѣло Гѣ Бгѣ слѣжыть, вѣ таковоѣ Бгѣ не корыстѣеть: аѣко мовить самже Гѣ Бгѣ вѣ шѣвѣаннѣи стѣого ѿвѣанна ѿвагѣелѣстѣи вѣ главѣ гѣ тыми словы: Знаю справы твои иже сѣе не есть анѣ зѣмны' анѣ горачы', але иже сѣе остыдлы' вѣвергѸ тѣа зѣ Ѹстѣ монѣ, а еслижъ лѣннѣвѣмъ такъ срокѣое каранѣе зготовано, а томѸ которы' о слѣжкѣ Бжѣи ани помыслѣеть що вѣдѣть; Бѣимосѣ теды, а не лѣннѣво, кожды' вѣдѣлѣгъ своего поколѣанѣа, зѣ шѣелѣакою чыстѣостю спасѣнѣе свое сѣдѣлаймо, вѣотъ пѣвѣне Бжѣественное пѣсанѣе выполнѣти ся маеть, а лѣннѣкы' слѣга посполѣ ѿ з нимыи незѣожныкѣами на вѣкѣи мѣчытѣса вѣдѣть; а наветѣ хотѣишы и жадныѣ мѣкѣ грѣш- [355 ст.] нѣкѣмъ зго-

тованы^х не было, енакже з дрѣго^у стороны непрыстонть намъ авысмо шавело савжыли томъ, которы^х съ таковою горячестю ѡдалъ самого себе на савжеъ звалѣна нѣго Гѣ нѣъ Іс Хс, которы^х еще недоросишы въ дѣтиньствѣ своемъ до Бгв^а ита стѣкаючы преслѣдоканіе за грѣхи нѣы терпиль, авысмо сважали, ижъ безъ забавы жадно^у на звалѣнїе нѣе роби^х: и на штатню^ю таннѣ^ю вечера своѣ^ю, не дармо тоѣ слово до апостоловъ свои^х мовна^х: Пожаданїемъ прагнѣлемъ пажывати пасхъ тѣю з^ъ вами, скоторы^х словъ авне са намъ даеть знати, ижъ барзо з^ъ великою шхотєю и прагнѣна^х нѣего спасенїа пожадалъ, що все въ короткости часѣ скѣщеце на^х справити рачыль. Шо гды и мы такъ шсердно и нелѣностно вѣдемо са сами ш свои вѣчныи добра, на^х ѡ Хѣ Бга зготованыи, старати: певне а певне шдержымо спасенїе дѣламъ нѣымъ, за ласкою и чѣколювѣемъ Гѣ Бга и Спаса нѣего Іс Хѣ, которомъ посполъ з^ъ ѡцѣ^ю и съ Бгѣ^ю Дхѣомъ шшешака честь и хвала прыстонть на вѣки вѣчныи. Яминь.

Рукопись Бібліотеки Осоловських № 827, картки 171—177.

Увага. На стор. 14 вкрали ся похибки: замість не фолгѣтъъ має бути не фолгѣтъъ, в 1 привітці зам. немоцными — немоцными, на стор. 16 зам. керъ — керъ.

Угорщина і Польща

на початку XVIII в.

Написав Стефан Томашівський.

В с т у п.

§ 1. Проблема і загальна схема історично-політичних відносин меж краями по сім і тім боці Карпат; погляд на угорсько-польські відносини політичні в XVI і XVII вв.; державний упадок Угорщина; роля Польщі і Франції в історії того упадку. — § 2. Характеристика європейської політики на початку XVIII в.; політична ситуація серед європейських держав; історично-політичні симетрії; положіння Польщі й Угорщини.

§ 1.

Карпатський хребет гірський мав від найдавніших часів велике політичне значіння, як природний скелет, коло якого укладали ся державні будівлі народів середньої та східної Європи. Се одна з тих природою покладених меж, які усунути дармо силкується воля визначних одиниць та цілі зусилля держав. Та не вважаючи на сю тривкість обостронні зносини були завсіди живі: племінні, суспільно-економічні, політичні і релігійні, прихильні собі і ворожі, воєнні і культурні взаємини не переводили ся ніколи¹⁾. На сім місци інтересують нас тільки

---

¹⁾ Що до перших, племінних, интересно се, що на зверхнім боці Карпат нема племена, яке не жило б у внутрі їх лука: Румунн, Українці, Поляки, Словаки а навіть Німці; хоч не всюди єсть свідомість племінної єдності, як ось: закарпатські Поляки мають себе за Словаків, а моравські Словаки за Чехів.

політичні відносини і впливи, і то на обмеженім просторі і в обмеженім часі. З усіх племен, що осіли в прикарпатських краях, історично-національну індивідуальність здобули тільки: Румуни, Українці, Поляки і Чехи — по зверхнім боці, та Мадяри — по внутрішнім. Отже тільки між ними може бути мова про політичні відносини. Лінія обопільних впливів Українців та Мадярів розтягала ся від Штіольського (Роднянського) переходу по верхівя Топлі; лінія польсько-мадярська звідси по Яблунський перехід. Від половини XIV в. на цілім сїм просторі стає напротив себе тільки два державні організми: Польща й Угорщина. Перша з них переймила одначе у спадщинні політику галицько-волинської держави з огляду на Закарпатє, хоч і пізнійше прокидаєть ся на Русь ще часом відгомін давньої самостійної державної політики. По другім боці, до першої половини XVI в. бачимо державну одноцільність, опісля аж під кінець XVII в. розбиту на два політичні організми: габсбурську Угорщину та півтурецький Семигород; опісля все Закарпатє стає знов одноцільною державною формацією габсбурською. В другій половині XVIII в. стає і північний бік габсбурським, одначе сей факт не міг знівельювати дотеперішніх історичних окремішностей, опертих на природних фізичних основах. В XIX в. почав ся зворот у напрямі до давніх відносин.

Від кінця X в., коли починають ся певні історичні відомости про політичні відносини межі краями по обох боках середніх Карпат аж по кінець XIX в. обопільні зносини підпадали дуже значним переминам у змісті і формі, в залежности від політичної долі народів по сїм і по тім боці гір. Їх можна вібрати в окремі, розмежовані між собою, періоди. Перший граничний пункт треба покласти на половину XIV в., себто кінець галицько-волинської держави. Тут закінчив ся цілий ряд політичних змагань, що мали на меті державну експанзію на сей і на той бік гір. Сей перший період ділить ся на два рівнобіжні напрями: угорсько-руський та угорсько-польський. Наслідки тодішніх відносин мають свій епілоґ ще при кінці XIV і поч. XV в. (справа Галичини).

Другий період обіймає час від половини XIV в. до кінця 1-ої четвертини XVI в. (1526 р.). Він уже тільки угорсько-польський, з характером наскрісь династичним. На той час припадає дві персональні, польсько-угорські унії, та ягайлонська династична спільність для обох держав. Експанзивних стремлень не слідно по жаднім боці, се час, коли і в Польщі і на

Угорщині ішла сильна еволюція внутрішнього соціально-політичного устрою.

Рік 1526 поклав кінець нормальному державному розвитку Угорщини. Наступає близько двовіковий політичний заколот і завзята міжнародна боротьба за наддунайську країну, боротьба одна в характеристичних для т. зв. нових віків. Сей період триває до 2-ого десятка XVIII в., себто до 1711 (чи там 1718) р., кінчить ся повною утратою державного становища Угорщини, хоч не повним знищенням її політично-соціальної індивідуальности. Відносини Угорщини в тім часі до Польщі мають пниший характер, аніж попередю, вони достроїли ся до змінених обставин по сім і по тім боці Карпат. Їх треба поділити знов р. 1660 (рік смерти кн. семигородського Юрія II Раковці). Коли в першій частині Угорщина розпоряджає ще якими такими останками власної державности, то від 60-их р. XVII в. сі останки швидко затраччють ся, глядаючи конвульсійно опори й помочи у сусідних держав, між тим у Польщі. Протекторська т. ск. роля Польщі характеристична для тодішніх відносин.

В дальшій періоді бачимо повну затрату політичних ниток між обома сторонами¹⁾. Польщу постягла в тім часі анальоїчна державна смерть, як перед тим Угорщину. Найновіший період угорської історії, а разом з тим і угорсько польських відносин розпочав ся в половині XIX в.

В політичних відносинах між Польщею й Угорщиною окреме становище, майже незалежне від головних моментів, оперте на власних політичних мотивах, займає т. зв. спниське староство. Зложено з 13-и, незв'язаних навіть територіяльно місточок, дістало ся ще 1412 р. до Польщі, хоч не стратило деяких правнодержавних зв'язей з Угорщиною. Спниські старости мали зовсім окреме становище серед польських достойників, вони вели політику зовсім на власну руку і не все були пасивними свідками подій, які розвивали ся на Угорщині. Особливо від коли староство се стало de facto дідичним в родині Любомирських (1591), то імена старостів стрічаємо в угорській історії на кождім кроці, звичайно незалежно від становища, яке займала тодішня польська держава, або в яким напрямі ішла політика польських королів.

---

¹⁾ За такі не можна мати формальний бік анексії Галичини 1772 р., як колишнього угорського краю.

Отсе загальна схема історії політичних відносин межі Передкарпатем і Закарпатем. Тема приваблива для наукового представлення в продовж цілого часу. Та воно ще мало дозріло в тієї причини, що велика більшість сих партій або ще зовсім не тикана, або має лише початки монографічного оброблення. На с'їм місці хочу дати причинок до в'ясненя форм довгого історичного контакту двох сусідніх країв, кинувши жмут світла на один момент того контакту — в часі останньої дії боротьби Угорщини за свою державну незалежність, на початку XVIII в. Для зрозуміння самої боротьби й угорсько-польських відносин серед неї мусимо-приглянути ся троха ближше довгому процесови упадку угорської держави в XVI та XVII вв.

Рік 1526 приніс Угорщині розрив на дві, опісля на три часті: габсбурьську, семигородську та османьську. Відносини межі ппми не могли ніколи поладнати ся тривко і крили в собі велику силу матеріалу на конфлікти. Габсбурги стреміли безупинно, хоч не все щасливо, до того, щоби цілау Угорщину з Хорватією анектувати як дальший комплекс земельних набутків. Угорська магнатська опозиція, противна сим стремлінням, мусіла з konieczности оперти ся на одній з сусідніх держав, на Польщу або Туреччині. Оперла ся на Туреччині і вратувала при її помочи незначну тіль державної незалежності — турецьке васальство Семигород, а тимчасом опікунка, Туреччина, загарбала велику частину Угорщини під свою непосредну власть на 1½ столітя.

Та при тім усім семигородське князівство не могло уратувати угорської державности; турецька інтеренція в угорські справи опізнила тілько процес її упадку, заховуючи останки так довго, доки страшна для Європи була османська сила. Тому то становище семигородських князів було дуже трудне; вони обертали ся раз-у-раз якби межі молотом і ковалом, байдуже кого назвемо молотом а кого ковалом, Австрію чи Туреччину. Всеж таки турецька протекція давала Уграм деяку користь, деяку тіль політичної незалежності; натомісьць зближене до Габсбургів, помпнувши репресії з боку Нортн, могли показувати в перспективі деякі економічно-соціяльні користи, одначе при тім зовсім певну утрату політичної самостійности. Семигородські князі ведуть отже переважно турецьку політику. Се дає їм ще й ту вигоду, що вони стали якби представниками угорської національної ідеї; і та частина Угорщини, яка опинила ся в руках Габсбургів, бачить в Трансильванії щось якби синтезу

своїх національно-політичних стремлень, а в її князях збирачів розсипаних країв корони св. Стефана. Дійсно так і було; були часи, коли здавало ся, що Габсбурги будуть примушені уступити зовсім місця сим претендентам, прим. підчас 30-літньої війни¹⁾.

Третью політичною силою, яка могла відограти велику роль в історії Угорщини, була сусідня Польща. Політичний інтерес її вимагав дійсно мати уважне око на угорські справи і запевнити собі в них поважний голос в часі розпаду держави. Давнійші династичні звязи і політичні відносини були вповні достаточним пунктом виходу в сїм напрямі. На ділі ж Польща не вмїла використати свого сусідства, хоч нагоди і корисних обставин не хибувало майже ніколи в XVI та XVII вв. Вже підчас боротьби Фердинанда й Івана Заполї була така нагода, тільки слабо використана. Шваґер Заполї Жигмонт I виступив був у ролі посередника (оломунецькі трактати 1527 р.) і недвозначно стояв по боці Заполї. Та на щось рішучого Польща не здобула ся. Великоварадинський трактат (1538) відбув ся без участі польської політики, так само трактат у Мюльбаху і навіть пізнійший поворот Івана Жигмонта на семигородський княжий стіл. До смерти сього князя угорські представники політичної незалежності не мали від Польщі нічого, крім симпатій з причини династичних звязей, хоч глядано в ній дечого більше.

Тісніше зближують ся обі сторони по смерті Івана Жигмонта Заполї. Князь Стефан Баторі став польським королем против австрійського архикнязя. Що правда мусїв він відступити угорські краї своєму брагови Христофови, одначе не перестав ніколи снувати далекосяглих політичних плянів в угорських справах: він задумував при помочи Польщї перевести реставрацію угорської держави з перед 1526 р. Після його смерті наступає знов повне відчуження Польщі від Угорщини, і семигородські князі глядають порозуміння з Габсбурґамп. По невдалих пробах габсбурьської політики запевнити собі Семигород від

¹⁾ Семигородські князі володіли майже постійно окрім самого Семигорода ще й сусідніми столицями Угорщини. Навіть по 1664 р. полишив ся їм Марамарош. В часі найбільшої могутності Семигорода, 1613—1660, границя габсбурьських володінь лежала на заході від р. Шайо. З огляду на посїлости поза властивим Семигородом князі звали ся *principes adnexarum Hungariae domini*, деякі титулували ся князями (*dux, principes*) Угорщини, а навіть королями (Заполя, Ж. Баторі, Бетлен).

родини Баторі, починають семигородські князі від пол. XVII в. зі свого боку стремити до виконання плянів Стефана Б. — виступати в ролі опікунів цілої Угорщини, навіть габсбурської, піддержувати тамошніх мальконтентів і примушувати тим способом Габсбургів до певних уступок на користь угорської автономії. Коли князем став Стефан Бочкай (1604—6), противник Габсбургів, тоді знов глядає він підмоги в Польщі, удержує з нею живі політичні зносини, одначе справа не ішла далше дипломатичних пересправ. Становище князя, при турецькій підмозі, було доволі сьильне (се показує віденська згода 1606 р.).

Найсвітліїший час в історії Семигороду — то панованне Габрієля Бетлена (1613—1629), а за ним двох князів з родини Раковці, Юрія I та II (1630—1648, 1648—1660), отже мало не пів столітя. До них належали також значні простори Угорщини, східної та північної. Відносини до Польщі живі в тім часі та мають зовсім инакший характер ніж попередю. Теперішні князі лучать ся з ворогами Польщі, Швецією, Брандєбургією, Хмельницьким, виступають як претенденти до польської корони і неначе проявляють традиційні претенсії давніх угорських королів до Галичини. Юрій II Раковці піднімає похід на Польщу, пристує до міжнародної спілки, що має розібрати Польщу, тільки що все кінчить ся для нього катастрофою (1657).

З замішань, які виресли по смерти сього авантюриста, скористала й Австрія загорнувши більшу часть угорських столиць, що було також признане з боку Туреччини в вавшварьскім мирі 1664 р. Семигородське князівство продовжало ще своє істнованне під кн. Михайлом Апафі, одначе вже зовсім безсильне. Натомісьць анексія Австрією цілої північної Угорщини по Мармарош зродила цілий ряд конфліктів між австрійським правительством і угорськими маґнатськими сферами, які з одного боку не могли переболіти нового політичного упадку та щораз прикрійше відчували заходи цїсаря коло політично-суспільного перестрою Угорщини. Невдоволенне на сих основах довело до звісної змови маґнатів і австрійських репресій з її приводу.

Маґнати-змовники гляділи помочи в чужих державах, спеціяльно у Франції, між тим і в польських політичних кругах, спроваджуючи польсько-угорські відносини на новий шлях. Від сеї змови починаєть ся окремиї період в історії Угорщини, ціла низка оружних повстань і дипломатичних заходів, щоб визволити Угорщину від австрійського панованя. Се т. зв. часи „курців“. До сеї боротьби угорських ірредентистів причинаєть ся

сильно політика чужих держав, найбільше Туреччини і Франції, в яких інтересі було причинити ся до упадку габсбурзької сили. Польща стоїть також у близьких зносинах з угорською опозицією; хоч характер їх більше пасивний, всеж таки і се впливає на розвій і хід угорської боротьби.

Угорсько-польські зносини того часу ваяуть ся головню з маїнатською змовою та повстаннями Телекія й Тикілія¹⁾). Оба сї „королі куруців“ заходили ся пильно коло того, щоби приєднати собі польського короля Яна Собеского, коли вже не для оружної підмоги, то хоч для посередництва між ним і цїсарем. Та головна протекторка угорських маїнатів, Туреччина, виїшла тоді дуже фатально на війні з цїсарем. Від облоги Відня почавши Турки уступають раз-у-раз з Угорщини, яка стає отвором для повного введення австрійського режіму в сїм краю. Карловацький мир поладнав сю справу формально.

Здавалось, що 175-літні змаганя Габсбургів закінчать ся повною і тривалою анексією Угорщини, одначе невдоволена інкорпорацією і її наслідками угорська шляхта, викликала ще один акт боротьби против Австрії під проводом Франца II Раковці, боротьби одної з найсильніших і найголосніших, які доси були (1703—1711). Вона кінчить ся побідою австрійської політики і ліквідацією на довгий час сепаратистичних стремлінь угорської шляхти. В сїм останнім акті Польща відіграла більшу роль, ніж у попередніх фазах. Зображене угорсько-польських зносин політичних в тім часі (1701—1718) — отсе предмет нашого оповідання.

З повисшого загального огляду політичних відносин Угорщини в XVI і XVII вв. виходить ясно, що Польща, держава сусідня, з традиціями живих взаємин із Закарпатем, маючи там частину своїх земель, після колишніх експанзивних заходів польських і галицько-волинських князів, мимо широкої династичної політики Ягайловичів — грала в сих відносинах доволі скромну, пасивну роль, яка навіть не може рівнати ся з політикою Австрії та Туреччини. Що більше, одна з західно-європейських держав мала живіше заінтересованне, важнійшу участь і тривкіїший вплив в ході політичних справ Угорщини аніж Польща. Се Франція. Від кінця XV в. французькі королі були в постійній ривалізації з Габсбургами, тому використовували

¹⁾ Токколі (чит. Тикілі) писав ся сам ватажок куруців; тепер пишуть се імя правильніше Токколю (чит. Тикіль), одначе ми не маємо причини змінити автентичної форми його імени.

всяку нагоду, щоб ослабити сили противників. А найзручніше було се робити в Угорщині в формі т. зв. диверзії, коли головна боротьба вела ся на заході Європи. Злука Угорщини з Австрією припадає як раз на час дуже скрутної ситуації французького короля Франца I (битва під Павією 1525 р.), тому французька дипломатія простягає руку турецькій політиці взагалі, в угорських справах особливо. Від того часу не було на Угорщині ані одного австрійсько-угорського конфлікту, в котрім не була б чинна, сильніша або слабше, рука зручної французької політики. Особливо від смерті кн. Юрія II Раковці вона була *socius movens* всіх головних подій на Угорщині; вона доводила до турецьких війн 1664 і 1683 р., вона піддержувала угорську опозицію против Австрії, брала в оніку провідників повстання, підпомагала їх грошми та людьми; вона дбала про прихильну для Угорщини політичну ситуацію, снує плани навіть розбору австрійських країв, а головно старала ся приєднати для угорських плянів Польщу. Тим способом навіть та скромна участь Польщі в угорських справах єсть не так впливом якихось власних стремлєнь, а радше рефлексом волі і заходів політики версальського двора. Як вийшли Угри на французькій протекції — про се буде нагода сказати дещо на иншій місці.

Вплив инших держав на угорські справи був уже в порівнянню з Францією значно менший, хоч не зовсім безслідний. Сюди належать: Англія, Голандія, Швеція, Прусія, Росія та деякі німецькі князівства як Баварія. Вплив Польщі, хоч загалом слабкий, за те був більше тривкий, що впливало з сусідства країв. Яка була причина слабости польської політики — пояснити може тільки загальний стан тодішньої Річипосполитої, який виступив в цілій наготі своїй якраз в часі останнього акту угорської боротьби, себто на початку XVIII віку. Погляд на політичну ситуацію в Європі того часу покаже відразу міжнародне становище Польщі, а характеристика внутрішнього її стану пояснить його найкраще.

§ 2.

Початок XVIII столітя по своїм характері мабуть не має в цілій історії Європи собі пари. Від Гібральтару по Біле море ревіли гармати, від моря Німецького по Чорне безліч боєвищ покритих людськими кістьми. Кільканадцять років царювали воєнні божества самодержавно в Європі, обдаровуючи її дуже щедро

всіми наслідками свого панування: спустошенням, вилюдненням, заразами, упадком економічного й культурного життя і такими іншими благодатями. Усього того моря крові, яке вилвалося стільки літ, вимагали політичні інтереси тодішніх європейських держав. Розуміть ся, під сими політичними інтересами крили ся дуже неоднакові реальні мотиви і причини: династичні, державні, економічні, національні, ба навіть релігійні. Правда, сї останні — то тільки легкий відгомін минулих часів та мнудлих смертельних танців, тепер вони тільки тут і там служили як декорація, як що їй було потрібно.. Без сумніву, найсильніші мотиви в тодішніх війнах були династичні, чи як хто схоче — державнодинастичні. Тодішні гасла: Бурбони, Габсбурги, Стюарти і т. ин. се не були формальні поняття, за якими крили ся реальні інтереси народів; се самі реальні прояви. Така сукцесійна війна еспанська викликана самими тільки династичними амбіціями Бурбонів та Габсбургів; так само напад Августа II на Ливонію не мав иншої ціли, крім династичної. Або що инше руководило політикою Пруссії, як не бажання роду Гогенцолернів? Навіть Англія, в якій економічні інтереси вже здавна були піднесені до степеня головного державно-політичного чинника, не була вільна від династичних тенденцій. Розуміть ся, економічні інтереси виступили в сих війнах також рішучо: ціла політика Голандії була подиктованими найбільше економічними інтересами. Богато їх в політиці Швеції, Росії, Данії.. Все таки у переважної більшості держав не всі економічні мотиви виступали на верх, вони крили ся глибоко під вибуяним егоїзмом династичної політики (*l' état c' est moi*), коли вже прогомніли релігійні гасла з їх раціями стану та ще не прийшов, ледви заповідав ся, освічений абсолютизм, який ніс новий клич: *salus publica*, а державних керманців робив першими слугами держави. Тепер сї керманчі таких аспірацій ще не мали; вони хотіли бути першими панами, необмеженими власниками своїх земель, орудуючи ними не тільки самовільно, але й цинічно. Самоволя у політичних цілях та цинізм у виборі доріг їй були прикметами не самих тільки володарів, ними захоплювали ся й їх піддані, більші і менші. Піддані чули себе щасливими, як могли достачати своїм володарям коханок. Правду сказати, в руках тодішніх метрес було нераз більше влади ніж у коронованих помазанців... „Говорити про політику, значить старати ся виставити в чистім і добродійнім виді людську підлість й інтриганство“ — можна сказати про ті часи словами Фридриха В.,

ще може справедливійше ніж він про сучасні собі.

Європейські держави стрічали нове столітє з деяким острахом, що родить ся у всіх непевних політичних ситуаціях, удержуючи переконання, що ще не всі рахунки межі державами вирівнані, що уклад державних сил Європи не знайшов ще того пункту, що приносить політичну рівновагу і дає на якийсь час забезпечення від тяжких потрясень, доки вибухової матерії не збиреть ся стілько, щоб зруйнувати сю рівновагу.

Перед самим порогом XVIII в. прийшов, як здавало ся, початок розв'язки турецької справи, прийшла нова епоха в історії т. зв. орієнтальної квестії. Карловацький мир (1699) дав вимовний доказ, що турецька мілітарна сила, ще недавно така грізна для Європи, схиляється рішучо до упадку; показало ся, що вона не в силі витворити нових форм політично-суспільного життя та орудує самими тільки пережитками, колись страшними, та тепер безсильними супротив розвинених засобів європейських держав.

При сій частинній ліквідації історичної ролі Туреччини головний зиск мали Габсбурги добивши ся, мало не в цілости, своєї давньої політичної мети — захоплення угорських країв. Іншим спільникам християнської лігн дістали ся менші паї, Польщі — Поділе й Україна, забрані перед 27 роками; Росії — новий набуток Азов, що давав перший приступ до моря; Венеції — Пельопонез. Всеж таки було певно, що турецька справа ще не поладжена на дальшу мету. І Габсбурги тільки під примусом обставин згодили ся на закінчення війни, і Туреччина занадто великі потерпіла страти, щоб не скривати бажання реваншу. До того ситуація на Угорщині вимагала з боку Австрії спеціальної уваги і журби, тим більше, що давна політична приятелька її, Франція, так і ждала, щоби запрягти всіх габсбурських ворогів до воза власної політики.

Безмежний егоїзм бурбонської політики, який уже 70 літ колотив в Європі, зазнав коротко перед тим деякого стриму. Райсвайкський мир (1697 р.) дав вперше почути Людовику XIV, що боротьба против переважної коаліції європейських держав таки трудна. Франція, що правда, не тратила нічого, але й не користала. Се зупинення ненаситності Людовика XIV було заслугою не самих Габсбургів, німецьких і єспанських, против котрих було звернене вістре французької армії і дипломатії; заслуга ся належить передусім Англії, чи там її королеви Вільгельмови. Англія виділа у Франції все те, що ненавиділа у Штюартів,

окрім того бояла ся швидкого економічного зросту Франції (меркантильна система Кольберта, швидкий зріст французьких колоній в Америці) і тому була режисеркою всіх противфранцузьких коаліцій. Це довело до династичного і політичного зближення до другої морської держави — Голандії, яка полишивши на боці давні господарські рахунки з Англією мусіла боронити своїх морських привилеїв від французької небезпеки і стала вірною союзницею Англії на довгий час. Завязуючи згоду 1697 р. обі сторони, французька і габсбурзько-коаліційна розуміли добре, що се не мир, а радше тимчасове перемире, потрібне для того, щоб набрати нових сил до боротьби. Такого приготування вимагала передусім справа еспанської сукцесії, яка, по тогочасним переконанням, мала рішати про дальшу долю обох ворожих родів, Габсбургів та Бурбонів. Вибуху нової війни чекано з напруженням. Обі сторони приєднували собі помічників, навіть в самій німецькій державі.

Цісарство ішло швидкою ходою до повного упадку. З одного боку триумф французької політики і шведського оружа, з другого вибухлий індивідуалізм та сепаратизм німецьких князів довели до того, що „римська імперія німецького народу“ перестала відповідати тодішнім поняттям держави. Не тільки король французький, але й сам цісар мусить шукати, приєднувати і трактатами забезпечувати собі німецьких князів, окупивши ся при тім нераз грубо коштом власної суверенности. Політика головних князівств має характер зовсім відосередний: самі навіть Габсбурги, представники німецької державної ідеї, пересунули свої інтереси поза межі імперії, на справи угорські і балканські; саксонський курфюрст звернувши всю свою увагу на Польщу, на сім терені буде величаві замки на леду і довгий час не знає, кому подати помічну руку Леопольдови чи Людвикови; бранденбурзькі Гогенцолерни виступають радше як пруські володарі, а не бранденбурзькі електори; саме тепер за ціну воєнної помочи Габсбургам стають вони пруськими королями (1701) і захоплюють ся плянами сполучення Бранденбургії і Прусії коштом Польщі; Ганноверське нове електорство захопить ся незабаром англійською політикою і боротьбою з Штюартами; вкінці Баварія іде зовсім на услуги французької політики. Отже, як бачимо, сама Німеччина крила в собі масу запального матеріалу до політичних конфліктів, не то державного значіння, а міжнароднього, європейського.

На півночі серед скандинавських держав не переводив ся

давний антагонізм ізза пановання над Балтійським морем; Швеція, по глибокім внутрішнім упадку і шляхотській анархії 60-их і 70-их рр., перейшла що тільки тяжку внутрішню кризу (редукція коронних дібр), а смерть Карла XI (1697) розбудила апетити сусідніх держав, Данії, Росії та польського короля, щоб загорнути шведські посілости. Московщина перебувши також недавній внутрішній заколот, діставши ієніяльного володаря, готовила ся відограти політичну ролю, якої доси не мала. Перша діяльна участь її в політичній акції Європи, в турецькій війні (1684—1699) здобула їй певну політичну повагу і доволі значну користь. Царь Петро чекав тільки закінчення карловацького мира і його ратифікації, щоб сягнути по далеко важнійший здобуток, страчений від часів Івана Грозного, по звісне „віконце до Європи“.

А Польща? Тодішня Польща — се вже відслівана пісня в політичнім світі. Коли відділити польського короля від самої Річипосполитої, то ся остання не має майже ніякої активної ролі в політичнім житю поч. XVIII в. З королем Собеским скінчила ся самостійна роля Польщі в європейській політиці, і по довговіковій тяжкій внутрішній хоробі починають множити ся ознаки передсмертної агонії. В тім часі стає вона знярядом для політичних плянів інших європейських держав. Тій ролі Польща опирала ся ще за Собеского, тепер приймила її добровільно на себе, розбуджуючи приспані бажання сусідніх держав до територіяльного зросту її коштом.

Серед яскравого образу тодішньої європейської політики виступає й Україна — останній раз вона бере участь в європейській політичній боротьбі, участь — найвизначнійшу від часів Хмельницького. Результатом її було вичеркнення України з ряду політичних чинників в Європі; а за тим — страшна реакція в національнім житю на ціле століте.

Як бачимо, в чотирьох пунктах збирав ся запальний матеріал, здібний не тільки викликати загальний смертельний танець між державами, а ще й відновити давні конфлікти. Се були: справа єспанської сукцесії, справа балтійського моря, справа угорська і справа польська. Дві перші мали більше остру, акутну форму, останні більше продовжну, хронічну. Вони то розпалили загальну європейську війну, чи там ряд війн: т. зв. другу північну (1700—1721), сукцесійну єспанську (1701—1714), угорську (1703—1711), російсько-турецьку (1711) й австрійсько-турецьку (1716—1718).

З різнородного, тяжко проглядного образу тогочасного

bellum omnium contra omnes постараємося кинути більше світла на події в прикарпатських краях. Карпати були межею між головними тодішніми сферами. З одного боку все вязалося ві справою суцесійної війни, з другого боку з північною. Обі сфери подавали собі часто руки і перехрещувалися на сій межі, захоплюючи нерозривний бік, комплікуючи політичні інтриги, утруднюючи їх розв'язку. Політичні сили розмістилися тоді дуже симетрично. З одного боку іспанська спадщина, з другого Балтійське море були сими кістками, за які гризлися європейські держави й династії. Тут боротьба проти політичної і мілітарної переваги Франції, там Швеції. Проти них стоять дві коаліції: австрійсько-англійсько-голандська і російсько-польсько(саксонсько)-данська. Політика Франції і Швеції сходилася в багато пунктах з собою і відносини між ними були цілий час приязні. І з досить анальогічним наслідком покінчилися для них сї війни — глибоким внутрішнім упадком. Так само й обі коаліції зближують часто з собою, роблять собі взаємні прислуги. Франція викликає проти Австрії диверзію в Німеччині (Вітельсбахи) й Угорщині (Раковці); подібно Швеція покликуює в Польщі до життя шведську партію, ставить Лещинського проти Августа, а Мазепу проти Петра. Обі держави глядають в остаточности підмоги в Царгороді. І на півночі і на полудні були дві невеликі ще держави, які своєю хитрою політикою поволі вибивалися на верх, перекидаючи ся то на сей то на той бік уміли забезпечити собі поражні користи з ослаблення обох ворожих сторін; се Прусія і Савадія, *homines novi* в сімї коронованих монархів Європи. А вже мабуть найбільше подібностей в обох сферах показують Польща й Угорщина. Обі суцїдки близькі собі історичною долею і соціально-політичною структурою, обі *motu proprio*, хоч не в однаковім стані, грали переважно пасивну роль, обі були теренами для політичних інтриг і експериментів могутних сусідів; тому й обі стають силою конечности взаємними приятельками. Таких симетричних та анальогічних проявів можна підшукати більше...

Маючи на меті звернути головну увагу на обоцїльні відносини Угорщини і Польщі на початку XVIII в., не можемо з висше назначених причин робити сього без огляду на загальноєвропейські події. Для зрозуміння сих відносин будемо часто примушені давати поцїр і на головні центри тодішніх політичних інтересів; звичайно тільки їх рефлексом показують ся угорсько-польські відносини.

I.

§ 1. Політика Габсбургів на Угорщині; різниця політично-соціальних типів Австрії й Угорщини; угорська державна ідея; ціль габсбурзьких заходів; анексія краю і внутрішній перестрій; замах стапу 1673—1679; прешбурзький сейм 1687 р. і його реформи; абсолютизм і податкові октроа; плани політичних, соціальних та економічних реформ; релігійна політика. — § 2. Причини неоводження політики реформ; соціально-політичний консерватизм угорських націоналістів; „золота воля“ й автономізм угорських вельможів; хиткість і незручність австрійського правительства; невдоволене Угрів і його характер; причини повстання і перші його прояви.

§ 1.

Угорська політика Габсбургів належить до тих історичних проявів, які у своїм початку здають ся зовсім простими і легкими, та коли приходить до виконання діла, коли політичний план має стати дійсністю, мусить ся поневолі побачити і зрозуміти, яка се складна, скомплікована справа, як до неї чіпають щораз то інші, не менше важні, переносять її на широку арену, переміняють її з льокальної у річ з загальним політичним значіннем, як одна трудність родить другу, і в результаті — переведенне плану стає трудне, ба й навіть неможливе. Такі прояви подібують ся найчастійше в політиці тих держав, що орудуючи малими, розмірно, засобами поривають ся на великі здобутки, яких удержане й асимільоване переходить їх реальні сили. Сюди належать найперше ті держави, що свою експанзивну силу проявляють в „уніях“, у „щасливих подружжях“, у здобуванку великих політичних посагів. На сім поли Австрія, як відомо, здобула першенство, а за нею Польща, Еспанія й ин. Та такі політичні подружжя в історії ані трохи не мають більше щастя, як і смертельні, людські... Розвід — се найзвичайніший наслідок, або й ще гірше, як що сторони зовсім недібрані. В кождім разі, не дуже дібрана була політична спілка Австрії й Угорщини.

Оба сі політичні організми мали неоднаковий історичний розвій, ішли неоднаковими дорогами і виробили з себе неоднакові суспільно-політичні типи. Не диво отже, що сполучене обох організмів, яким мали в р. 1526 увінчати ся давні заходи Габсбургів, ударяло з самого початку на великі трудности й пере-

пони. Коли давніше легко приходило до політичних уній Угорщини з Польщею або Чехією, і угорські магнати бачили в них навіть власну політично соціальну користь, то така унія з Австрією викликала сильне невдоволене у тих самих великопанських кругах. Се станули против себе два окремі політичні типи, відмінні суспільні принципи, неоднакові національні світогляди; отже межі ними мусіло дійти до конфлікту. По австрійським боці — монархізм опертий переважно на середніх верствах з тенденцією до абсолютизму й централізму, а за ним германський елемент з напором до сходу; по угорським боці — аристократично-автономічний республіканізм з сильною расовою індивідуальністю, що зависно стеріг своїх політичних та соціальних здобичей. З того пішло, що Габсбурги здобули собі якутаку прихильність тільки в середніх кругах угорської суспільности — міщанстві, низшим духовенстві та низшій шляхті; против них станула велика аристократія, світська і духовна, при підмозі шляхотської дрібноти. Західня частина Угорщини, де переважали середні стани, була найскоршим і найтривкіїшим здобутком австрійської династії; дальші, середні і східні части, з перевагою великоземельної аристократії, доставляли найзавзятійших ворогів „німецького панованя“. В інтересі сеї т. ск. національної партії, для удержаня її соціально-політичного становища, лежало — боронити окремішности Угорщини і плекати угорську державну ідею, хочби навіть під опікою Туреччини.

Турецький протекторат довів, що правда до того, що більша частина краю опинила ся в руках протекторки, всеж таки угорська аристократія могла при її помочи вратувати хоч незначну тїнь державної невалежности, в формі османського васальства — Семигорода. Се карикатурне часом князівство удержало угорську державну ідею ще довгий час по 1526 р., та й умираючи передало її пізніїшим поколінням мадарської нації. Се найкраще розясняє причини, чому краї чеської корони, одночасно анектовані з Угорщиною, стратили так скоро і так рішучо свою політичну окремішність, чому її ідея ще й сьогодні не вийшла поза теорію, коли угорська стала вже конкретною дійсністю. Семигородське князівство не тільки сповняло сю історичну ролю, що удержувало і плекало угорську державну ідею, а ще було резервуаром моральної і фізичної сили тим частинам Угорщини, які перейшли відразу під панованє Габсбуртів, в їх боротьбі против внутрішніх політично-соціальних перемін, що ішли з Австрії. Тимчасом нівеляція чеських окремішностей була

проведена в цілості до ста літ.

Підіймаючи в р. 1526 свої претенсії до Угорщини, витичила собі габсбурська політика подвійну ясноозначену ціль: 1) взяти під свою руку всі угорські краї; 2) завести в них такий лад який був і саме тоді вирабляв ся в австрійських краях. Перша ціль мала первісно опирати ся на писаних династичних трактатах, та скоро показало ся, що тільки оружною силою — війною буде можна її здсбути. Через се інтереси габсбурської політики пересунули ся сильно на схід, вони стали одним із найсильніших, довгий час таки найсильнішим чинником т. зв. орієнтального питання; Австрія замотала ся в довгий ряд турецьких війн, що тревали до кінця XVII в., а навіть перейшли у XVIII.

Довгий час Австрія мусіла держати ся оборонної тактики против Турків, і се робило її становище на Угорщині дуже непевним і примушувало до обережності в трактованю угорських справ. В 1664 р. наступає критичний пункт (вашварський мир), а від 1683 рішучий зворот: політика оборони переменяєть ся в політику заборів. Турки раз-у-раз уступають з Угорщини. Одночасно з тим цісарь бажає знищити останок угорської державности — семгородське князівство, яке зрештою тільки і стояло турецькою протекцією. Давніші трактати з поодинокими князями, що мали на меті влучене князівства до габсбурських володінь, розбивали ся постійно, то на Турках, то на маїнатській опозиції, то на незручності самої австрійської політики й її органів, дарма що край був вількома наворотами в руках цісарського війська. Силою трактату 1686 р. край був знов обсаджений військом, а від 1691 р. стає формально габсбурським краєм, хоч останній князь „нанує“ в нім ще до 1697 р. З карловацьким миром всі майже угорські краї були в руках Габсбургів; тільки змінили ся дещо правні відносини між обома сторонами, замість на акті оперли ся вони також на праві меча.

Друга ціль — перестрою угорських країв на німецько-австрійський лад була також не легка, а ще більше скомплікована. Получене угорських країв з Австрією припало на початки переїни середньовікового ладу на новітній, як у політичнім так і соціяльнім напрямі. Ся еволюція відбувала ся вчасти несвідомо, стихійними силами суспільної енергії, вчасти пляновим стремлінням монархів, що брали ідейні засоби в тім напрямі з римського права. Вона, попри деспотичний характер поодиноких моментів, коли брати її з погляду загально-історичної ево-

люції, мусить бути названа безсумнівним поступом, хоч у перших її віках представителі її не все були свідомі того. Очевидна річ, що одним із перших завдань Габсбургів стало тепер — втягнути нові краї у таку саму політично суспільну структуру, в такі самі адміністративні форми, в яких були їх дідичні краї. Робили се без теоретичного роздумування про те, чи в історичній еволюції буде се назване користю чи шкодою; вони ішли за домаганнями політичних інтересів своєї династії. Ідучи за гадкою: *unita manus dissipata est fortior*, старали ся прискіпити перемену середньовікового ладу, опертого на станових привілеях і локальній самоуправі, на новий абсолютний і централістичний, не тільки в альпейських краях, а ще перещіпити сю еволюцію і на новонабуті краї, де — спеціально в Угорщині, право й інституції середньовічні що йно кінчили своє уформоване. Очевидно, процес сей по сім і по тім боці Литави не міг іти рівнобіжно. Не можна також сказати, щоб сі заходи були дуже енергічні, та — що важне — безпереривні й консеквентні. Таких прикмет габсбурська політика не мала ніколи. По перших зусиллях Фердинанда в тім напрямі починаєть ся довша реакція — більші і менші уступки інституціям і формам минулих часів. Опісля знов повертає до централістичного абсолютизму, щоб за якийсь час зробити нову уступку для політично-суспільного консерватизму. Ся політика вагання характеристична в історії Австрії, навіть по нинішній день. Остаточно, ті перемици, які в альпейських та чеських краях більше-менше укріплено в першій половині XVII в., на Угорщині мали бути систематично заведені в другій половині того самого віку.

Заходи на Угорщині мусіли, очевидно, розпадати ся на дві категорії: позитивних і негативних. Перші мали на меті вводити в угорських краях устрій і правні форми австрійські; другі — усувати ті окремішности, якими була богата Угорщина. Розумієть ся, обі дороги ішли часто в парі, деякі реформи мали сей подвійний характер. Найшвидше і найскорше, бо вже за Фердинанда I, вдало ся створити у Відні центральні деякі власті для всіх габсбурських володінь, між тим і для угорських, як прибічну тайну раду (*geheimer Rat, consilium secretum*), скарбову палату (*Hofkammer, camera aulica*) та воєнну раду (*Hofkriegsrat, consilium bellicum*). Так само без великого труду перенесено угорську канцелярію (*ung. Kanzlei, cancellaria hungarica*) з Буди до Відня. Одначе поза те, увійти в саму суть конституційних окремішностей Угорщини було трудно. Заходів в тім напрямі не

хибувало ніколи, хоч королі раз-у-раз давали запевнення, навіть присягали, що всі угорські звичаї і права, закони і привилеї, всі „національні вольности“ будуть ненарушені.

Тодішня політична етика розгрішувала скоро від таких злочинів... Найбільша проба, ще за виборности королівської власти, була зроблена по т. зв. змові маїнатів (1666—1670). Тоді рішено у відплату за бунтовність знести всі політичні окремішности Угорщини і зрівнати її з дідичними краями, з їх абсолютизмом, податковими едиктами і т. ин. Та замисли ішли дальше ніж діла: поминувши більші і менші репресії при помочи війська і слідчих трибуналів, накинене деяких податків, видано на поч. 1673 р. цісарський едикт, що касував угорську конституцію, уряд палатина, її „сторожа“¹⁾, і установляв губернатора з радою при боці, зложеною з Угрів і Німців, та давав початок до насильної контрреформації. На ділі ж увесь сей *coup d'état* відбув ся тільки в теорії, нове *gubernium* не здобуло навіть достаточного поля до ділаия; натомість широко розкинуло ся переслідуване протестантів, при помочи єзуїтів та самих же таки угорських церковних достойників. Остаточним результатом „замаху“ було викликане руху т. зв. куруців, сеї хвороби, що нищила Угорщину довше одного людського покоління²⁾. По стороні опозиції станув не тільки Семигород, але й Франція, робили ся заходи втягнути Польщу й Туреччину, значна частина північної Угорщини була в руках Тикилія, тому то цісар чує себе в konieczности, на просьбу станів, скасувати *gubernium* 1679 р. і пробувати мирного успокоєня Угорщини на еденбурьськїм соймі 1681, дозволяючи вибрати нового палатина, признаючи знов певні права протестантам та привертаючи

¹⁾ Проба обходити ся без палатина бувала здавна (1535—1554, 1563—1608), одначе постійно кінчила ся уступкю короля і вибором на соймі нового „королівського заступника“.

²⁾ *Kurucz* = хрестоносець, з лат. *crux* (перший раз підчас хлопської війни на поч. XVI в.); зразу „куруци“ складали ся з суспільної голоти, непевної збірарини, пізнійше сею назвою означувано всіх політичних противників Австрії. Натомість цісарським сторонникам давано назву „лабанців“ (*labancz* = піший вояк). Сї назви стали так загальні, що один французький дипломат міг писати 1705 р.: *Tous les peuples d' Hongrie sont divisées en deux partis qui se distinguent par les noms de labantz et de couroutz* (*Fontes rerum austr. XVII, 457*); а автор *Histoire des revolutions de Hongrie* (A la Haye 1739, 4°) робить порівнанє: *c' étoient les Guelfes et les Gibelins de la Hongrie* (I, 104²).

цілий ряд давних прав і привилеїв, себто даючи нову санкцію угорській конституції, навіть із деякими новими прерогативами. Одним словом замах стану скінчився повною капітуляцією австрійських політиків. Події, які скоро потім зайшли, мало давали можності не додержувати урочистого запевнення цісаря, що буде тримати ся нових соймових артикулів й інших в тім пильнувати. Від облоги Відня ціла енергія іде на те, щоб захопити цілу Угорщину, а при тім годі було дразнити угорських автономістів і протестантів, радше треба було дбати про їх приєднане. Здобуте Буди й окупація Семигорода дає вже Габсбуртам рішучу перевагу. І сей момент зараз використано, щоб переперти деякі основні реформи.

Найбільше пекуча справа, що підтинала всі дотеперішні самовладно-централістичні заходи Габсбургів, була потреба оперти угорські династичні права на тій самій основі, яка панувала в альпейських краях, себто завести право дідичности королівської власти. В Угорщині так само як у Чехії та Польщі принцип виборности усунув давнє дідичне право. Вже Фердинанд I старав ся, щоб угорські стани признали Габсбуртам право дідичности, але безуспішно, мимо деяких формальних уступок сойму 1547 р. В часі боротьби межі ціс. Рудольфом і архикн. Матієм сей останній ішов під ласку угорських станів, тому право виборности продовжувало ся далі безуспішно. Навіть Фердинанд II і III, в часі найбільшого розцвіту австрійського імперіялізму, мусіли піддати ся старим правним звичаям Угорщини. Причина сеї трудности лежала головно в непевности угорських посілостей з огляду на Туреччину та Семигород. Те саме було причиною неудачі пляну дідичности 1655 р., Леопольд був таки вибраний королем. Аж коли настав звісний зворот в австрійсько-турецьких відносинах, вдало ся цісареві зломити дотеперішній звичай. Прешбурський сойм 1687 р. був приневолений, на велике невдоволене угорської аристократії, завести зміну у конституції в напрямі дідичности, застерігаючи собі тільки право вибору династії, коли вимруть всі мужеські потомки Габсбургів. Зараз таки проголошено і короновано цісарського старшого сина Йосифа першим дідичним королем.

Тісно з правом виборности королялучило ся також т. зв. право резистенції, оперте ще на золотій буллі 1222 р. Воно давало угорським станам право виступати оружно против короля, що нарушув би станові привилеї. Той самий сойм 1687 р. присилуваній був отже знести XXXI арт. золотой буллі, який був

уже анахронізмом у правнодержавних поглядах тодішніх часів. Ті дві реформи, побіч опанованя краю військом, створили що йно тепер відповідну основу, на якій можна було забрати ся до переведеня в діло пляну політично-суспільного перестрою Угорщини на австрійсько-німецький зразок.

Для заспокоєня перестрашених сими змінами угорських кругів приречено дуже поважно додержувати старанно всіх инших законів, прав і привилеїв краю і станів. Сю обітницю заприсягнув новий король, отже сей, що до смерти Леопольда не мав ніякого права мішати ся в публичні справи Угорщини. Самого-ж Леопольда вязали тільки обітницї, стара з р. 1655 і нова з р. 1687. Давню ломав уже нераз, і нової певно не думав ані трохи додержувати. Згори було рішено, що сей прешбурський сойм повинен уже бути останнім законодатним актом угорської автономії. Навіть видаючи заяву про захованє вільностей не забуто проголосити одночасно противної тому політично-філософічної теорії абсолютизму, опертої на праві завойовника¹⁾. В тім самім часї, коли цісар добивав ся від станів признаня дідичности і скасованя 31 арт. золотої буллі, урядував в Пряшеві надзвичайний воєнний трибунал під проводом ославленого ґен. Караффи, сіючи пострах між горішньо-угорською шляхтою: найменше підозріне в участі в руках Тикилія або симпатії до нього ішло вязненє, засуд — звичайно на смерть, та конфіскація маєтностей. Зупинене сеї прашівської „ятки“, яка зовсім не рахувала ся з *habeas corpus* угорської шляхти, було одною з ласк цісаря в заплату за уступки сойму.

Здобувши правну підставу для перебудови внутрішнього устрою та зміни управи Угорщини взяли ся до діла скоро, хоч не дуже систематично та без добре обдуманого пляну. На передній плян висували ся дві справи: ревізія конституції та справа податкова. Перша справа не могла, очевидно, бути инакше

¹⁾ *Posset equidem eadem ss. caes. reg. mtas regno huic, tot tantisque suis laboribus, periculis, sumptibus et suorum sanguine, non aliter ac postliminio e manibus, quam per duellum contra Turcas recuperato, omni jure novas leges dare, nec non etiam vi armorum victricium acquisito jure belli sibi suisque haeredibus discretim reservare placitisque et convenientibus legibus gubernare; nihilominus pro innata sua clementia vult quam benignissime antiquas in suo vigore relinquere statuumque et ordinum libertates etc.* (Mon. Hung. Hist., scr. XXVII, 66; Katona XXXV, 431; Országgyűlési Emlékek XII; пор. зміст меморіялу Берчейнія Августови II і Людвикови XIV 1701 р. у Thaly-a A székesi gr. Beresényi család, II, 371—2).

поладнана як тільки формальним замахом стану. Для цього мала бути покликана окрема комісія, яка передусім повинна вичеркнути з правового ужитку всі книги звичаєвого права¹⁾, з конституційних законів вибрати тільки відповідні для нової цілі та доповнити їх новими; усе те санкціонувати мав король і проголосити як основні закони Угорщини. Справа ся поза дуже загальний проєкт зовсім не вийшла; з нею мабуть не спішили ся у Відни.

Натомість пекуча була друга справа — податкова. Величезні воєнні видатки, які робило австрійське правительство, сидували його думати про зміну податкової системи Угорщини, яка була в загальнім державнім бюджеті краєм пасивним²⁾. Надії на відповідну податкову ухвалу сойму не було, а те що він признав би, майже не подіпшило б справи³⁾, бо до плачення податків були зобов'язані тільки два стани: селянство і міщанство. Обі ці суспільні верстви були в таким труднім економічнім становищі, що годі було дальше збільшати податкові тягарі сеї *miseræ plebis contribuentis*, щоб не доводити її до розпуки. Як сто літ пізнійше у Франції, накладав ся з усею силою єдиний вихід — розтягнути податковий обов'язок на упривилеювані верстви: магнатів, шляхти й духовенства. А до того можна було дійти тільки по дорозі примусу (*octroi*) та заводженем ріжних посередних податків і монополів⁴⁾. Таку саму ціль мала ославлена *commissio neoacquistica* (1688 р.). В її руки мали перейти всі маєтності відвойовані від Турків. Кождий, що мав до них претенсію, мусів наперед доказати документально свої права, доказавши — зложити відповідну оплату титулом частинного покриття воєнних коштів; вразі недостаточно доказаного права, маєтність мала бути продана в користь скарбу⁵⁾. Воєнні поведження 1697 р. осмілили уряд до дальших кроків в подат-

1) Звичаєве право грало в угорськїм публичнїм і приватнїм житю велїчезну роль, сюди належав також головнїй продукт старої угорськї юриспруденції, звїсне *Tripartitum Verböczianum* (1514).

2) Приходи з угорськїх податків не давали бїльше 60.000 гульденів; натомїсть видатки доходили до пів мїліона (*Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn*).

3) Як що ухвалено 3—4 гульд. з двора (*porta*), то се давало найбїльше 30.000 г. (*ibidem*).

4) 1686 р. заведено стемплї, 1701 монополъ сїльнїй, 1702 тютюновїй і т. ин.

5) Докладного понятя про дїяльнїсть сеї ославленої комісії не маємо, тому що її акти щезли безслїдно.

кових справах. Задумано на цілі удержання війська завести сталий податок (*contributio continua*), який мав бути рівномірно розложений як на австрійсько-чеські так і на угорські, а в межах сих останніх рівномірно на всі суспільні верстви¹⁾). В практиці сей розклад був далеко не рівномірний²⁾, одначе тут важна засада загального обовязку. За сим пішли й інші октроа, 1699, 1700 й ин.

Цісарський уряд чув себе в праві потягати й упривилейовані верстви до податкового обовязку ще й тому, що тодішня теорія була в цілості по його боці. Як відомо, привилей висших станів підпирано ідеєю про военні обовязки сих станів; теперішня війна вела ся зовсім иншими силами, загальний похід (*insurrectio*) шляхти був непотрібний і шкідливий в війні, та й інтересовані не мали до того найменшої охоти³⁾. Значить ся, заміна пережитого военного обовязку (*in vicem insurrectionis ex lege debitaе*) на податковий була зовсім раціональним постулятом тодішньої політики і його почато практикувати ще 1693 р.

Се було необхідне ще й тому, що число привилейованих на Угорщині було дуже велике. Окрім високої аристократії, в якій руках була величезна більшість землі, духовенства, також з великими бенефіціями, було ще багато середньої і дрібної шляхти. Ся остання заселювала цілі комітати середньої Угорщини, звісна найбільше під назвою Куманів, Язитів і Гайдуків. „Велике число шляхти, людей nobілітованих чи инших, які користують ся многими привилеями і мають претенсію бути вільні від податків, се річ суперечна принципам доброї управи“ — був погляд кардинала-примаса Колоніча, і уряд хотів сю дрібноту виключити від шляхотських привилей⁴⁾. Всі инші привилейовані мали також поносити податкові тягарі. Велику земельну аристократію бажано переіменити в таку саму дворянську урядничу клясу, як се було вже здавна в австрійських краях, де середньовічні стани поодиноких провінцій, панський і лицарський, зробили місце новому утворови династії загально-австрій-

1) Hist. des rév. I, 140.

2) Про се низше.

3) Австрійські круги закидали навіть, що угорська шляхта дуже верада була побідам над Турками, хочачи задержати Туреччину в ролі роземника на Угорщині.

4) Першим кроком до того було видержавлене Язигії й Куманії німецькому ордену Хрестоносців за 500.000 фл. Податковий рескрипт 1700 р. означав, що дрібна, „ходачкова“ шляхта мав бути оподаткована на тих самих умовах що й селяне.

ському дворянству, висшому і низшому, що доставляли державі весь контингент урядників і офіцерів. В сій цілі мала угорська аристократія передусім стратити деякі привилеї, найважнійший податковий, а даліше свій одноцільний соціально-правний характер: найзначнішим родам думано роздати титули графів, баронів і кавалерів, притягнути її до королівського двора і за ціну сеї світлості, полишеня ріжних економічно-соціальных привилеїв та особистих ласк зробити їх знярядом двірської політики; а з усіх тих, що або не мали достаточних засобів або не визначалися старинністю роду, бажано зробити окремий низший дворянський стан, що також повинен би глядіти кар'єри в урядовій службі. Подібно мав бути приєднаний і католицький клир, який також в Австрії грав визначну політичну роль.

Побіч сих проектів великих політичних реформ укладано широку програму основного упорядкованя економічних і соціальних відносин Угорщини, якої внутрішній стан був дуже оплаканий. Потреба всесторонньої направи давала себе чути здавна і в часі сойму 1687 р. багато говорено про неї. Тодішній палатин Естергазі, боячи ся реформ у напрямі абсолютизму й централізму, пропонував вибранє на соймі окремої комісії для сеї справи, та шляхта настрашила ся того і не згодила ся, тим більше, що й австрійські сфери були тому противні. Цісарь іменував (1688) сам таку „комісію для уладженя Угорщини“ з людей вповні відданих його політиці, переважно Німців з роду. Душею сеї комісії став кардинал-примас Колоніч, голова незвичайно розумна й енергічна, абсолютист до дна душі, горячий прихильник династії і її політики. „Ніщо не дає пізнати батьківську доброту його величества як рішене трактувати Угорщину так само як Австрію й інші дідичні краї“ — був його погляд на цілі і способи сеї політики¹⁾. Йому то приписувала угорська опозиція ініціативу в заходах уряду знищити краю автономію. Результатом нарад названої комісії був плян упорядкованя угорських справ, т. зв. *Einrichtungswerk des Königreiches Ungarn* (1689), твір великої політичної вартости, перша ластівка реформ пізнішого освіченого абсолютизму в габсбурьських краях.

З численних проєктованих тут заходів найбільше політичне значіне має справа кольонізації Угорщини, сильно спустошеної по Турках, відповідно до афоризму: *ubi populus ibi obulus*. Комісія пропонує стяганє німецьких кольоністів, щоби край по-

¹⁾ Hist. des rév. I, 139².

воли „германізувати“ й малярську охочу до бунтів людність „утемперувати“¹⁾). Розуміть ся, сей проєкт не треба розуміти по нинішньому, все-ж таки він характеристичний як проблиск пізнійшого Йосифінізму. З інших внесень замітні: основуване народніх шкіл, господарське піднесенє населеня, упорядкованє й поліпшенє долі підданих, піддержанє промислу, задоженє католицьких університетів, реформа податкова, скарбова і т. ин.²⁾).

Вкінці полишав ся ще один спосіб тісного звязаня угорських країв з австрійськими. Се релігійна єдність. Від Фердинанда I ширив ся на Угорщині реформаційний рух, наперед лютеранізм, що знаходив собі прихильність серед німецького та словацького елементів, опісля кальвінізм здобув собі багато вірних, переважно серед Малярів. Габсбурги, як відомо, старали ся завзято перевести контрреформацію в своїх краях; найскорше переведено її в альпейських краях, тяжше ішла справа в чеських, а найтвердший горіх був на Угорщині. В частях підбигих Турками, панувала повна байдужність до справ віри; подібно й у Семигороді та приналежних йому частинах Угорщини виробила ся взаємна толеранція шляхотських і міщанських конфесій³⁾). З огляду на нетривкість угорських посілостей та конкуренцію семигородських князів, мусіли Габсбурги і против своєї волі практикувати певну толеранцію в справах релігійних, хоч в дійсности ніколи не покидали надії здобути й тут виключне панованє для католицизма. Від часу до часу були примушувані давати конституційні гарантії для толеранції некатоликів, як прим. 1606, 1608, 1647. В другій половині XVII в. наступила реакція, збільшена ще т. зв. маґнатьською змовою, коли здавало ся, що Угорщина стратить усякі законні окремішности. Та пізнійше задля напів релігійного руху куруців під Тикилієм (лютеранином) цїсар потвердив на ново деякі права протестантам (сойм 1681 р.), в границях 1606 р. На прешбурьськїм соймї 1687 р., коли треба

¹⁾ Damit das Königreich oder wenigstens ein grosser Teil dessen nach und nach germanisiert, das hungrische, zu Revolutionen und Unruhen geneigte Geblüt mit dem deutschen temperiert und mithin zur beständigen Treue und Liebe ihres natürlichen Erbkönigs und Herrn aufgerichtet werden möchte.

²⁾ Rüdemann, Gesch. d. oest. Gesamtstaatsidee, I, 120—2; Szalay M. Története, VI, 2—46; Kronos, Zur Gesch. Ungarns (Arch. f. oest. Gesch. XLII), 262—3; Fessler IV, 514—9.

³⁾ Католицької, лютеранської, кальвінської та аріяньської (унітарії); найчисленнійша — православна, переважно репрезентована селянством, не мала ніяких законних гарантій.

було приднати собі всю угорську людність, ще раз загарантовано в певних межах волю віри, одначе по дальших успіхах манила австрійських політиків привабна перспектива побіди католицтва, тим більше, що й серед угорських маїнатів була партія (духовна), що дуже енергічно перла до контрреформації. Головно працювали на сім поли єзуїти зорганізовані в одній провінції разом із Австрією, які вже 1686 р. опанували назад Кошпці, застережені до того часу протестантам. Зпомежи духовних достойників найбільше діяльний був згадуваний уже Колоніч, якому противники вкладали в уста мало правдоподібні слова: *faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam*¹⁾. Найперше старано ся забезпечити виключне пановане католицької віри в новозавойованих частях, переводячи що до протестантських церков та інституцій постанови комісії для нових набутків (*commissio neoaquistica*), далі і в тих частинах, які мали за собою певні законні гарантії. Найтяжші удари впали на протестантів в 1701 р., коли вийшли цісарські розпорядження в справі десятин, патронату та нова інтерпретація давньоїшої толеранції. Застережено тепер, що некаатолики мають право устроювати богослуження тільки в тих частях краю, що були 1681 р. в руках Габсбургів; в новонабутих тільки римокатолицька віра має право публичного культу²⁾. Протестантам не признавано право патронату і т. и. В давнійших конституціях протестанти мали застережено ряд міст при турецькій і семигородській границі; тепер пояснено, що сі міста перестали бути граничними, отже тратять вони право на релігійну толеранцію³⁾. За тим пійшли ріжні більше або менше дошкульні репресії і нагінки на протестантів. Сі способи мали довести до повної побіди католицтва на Угорщині.

Що до Семигороду, то тут релігійна справа була уретульована кріпше т. зв. леопольдовим дипломом 1691 р. і католицька агресивність звертала ся передовсім до того, щоби приднати для католицтва численних православних Румунів та

¹⁾ Hist. des révol. de Hongrie, II, 139².

²⁾ Unde in partibus hoc bello recuperatis nullum ius est alterius a romano-catholica fide exercitii (Katona, XXXVI, 213).

³⁾ Cum exercitium augsburgicae et helveticae confessionis compluribus in locis articulariter nominatis solum ob eam causam concessum sit, quod confinia fuerint, clarum proinde est, ibi publicum a catholicum exercitium tolerari non debere, ubi confinia esse desierunt (Katona, XXXVI, 213).

Русинів. Се роблено також більше або менше против волі загалу вірних. Давних і нових уніятів старано ся приеднати ріжними користями для духовенства, яке мало бути зрівнане в своїх правах і привилеях із римо-католицьким.

Отсе головні засади австрійської політики на Угорщині під кінець XVII в., а радше не політики, тільки політичної програми, з якої се і те введено в жите, найбільше консеквентно — останне, себто католичене.

§ 2.

Всі висше назначені стремління цїсаря Леопольда коло заведеня абсолютизму та перестрою Угорщини мали переважно тільки теоретичну вартість. Найважнійші полишали ся на папери, дожидаючи слушного часу, а як дещо переведжено в жите, виходило в результаті зовсім не те, що було задумано. В габсбурзькій монархії нестало доконечних умов на те, щоб така політика довела до бажаного успіху. Причини тому дуже ріжні: часті зверхні війни, що забирали багато енергії, племінна й культурна мішанина держави, недостача спільних ідейних звязків між краями і народами, географічні обставини (трудність комунікацій), низький рівень економічного стану населеня і т. ин. Та й сама габсбурзька політика мало надавала ся до здійсненя таких широких планів. Бо се ще не досить присвоїти собі всю законодатну власть. Щоби вона дійсно увійшла в жите та щоби могла приймати ся в суспільности, на се потрібні були три річи: мати в краю одну поважну суспільну верству, на якій можна б оперти ся і яка апробувала би новий стан річи; мати добру езекутиву себто порядно зорганізовану адміністрацію; вкінци мати відповідну силу, енергію і сталість на довшу мету, щоб перевести діло в жите.

Австрійська політика не мала з того нічого... Соціального зміслу не було у неї ніколи. В австрійських краях державна політика опирала ся все таки на шляхті, не на старій земельній фєвдальній аристократії, а на новій урядничій. В угорських краях такої зовсім не було, а фєвдальна аристократія була якраз найбільшим ворогом абсолютизму і централізму. Міщанство було брр! переважно протестантське, а селянство — та хто тоді думав поважно про нього у Відни!¹⁾ Одним словом австрійське

¹⁾ Дуже інтересний та політично розумний проєкт Шірендорфа освободженя угорських селян як *remedia pasandi et in fidelitate continendi*

правительство не мало на Угорщині ніякого суспільного стану в цілості за собою; прихильні йому були тільки одиниці, з яких найбільша індивідуальність — Колоніч. Як там не було з прихильниками, то з адміністрацією було ще гірше. Навіть у Передлитаві провінціоальна управа була в руках станових інституцій, а в Угорщині не було зовсім ніяких державних органів, тільки автономічні комітатові, які дуже часто не хотіли виконувати поручень центральної влади¹⁾. Переломати сей стан — австрійська політика не вміла, в рішучих хвилях полишалося *ultimum refugium* — військова екзекутива.²⁾ Що до останньої умови (свідомої та енергічної політики), то брак її єсть для Австрії хронічним симптомом. Межі її володарями було небогато сильних індивідуальностей взагалі, а ще менше політиків з широкою перспективою, що при тім відповідно довго панували б. В кождім разі Леопольд I не належав до таких володарів, що їм вдають ся великі реформи.

Отже не диво, що одні проєкти полишили ся тільки проєктами, інші були зовсім схиблені при переведеню в діло, а всі разом піддержували і збільшали ненависть до „Німців“ та вкінці довели до вибуху грізного повстання, яке знищило страшно Угорщину, ну — і погребало на довгий час всякі реформи. Такий вислід реформаційних заходів габсбурської політики стане ще ліпше зрозумілий, коли звернемо увагу на другу сторону, на угорську суспільність, що мала бути перестроєна.

Політично-соціальный устрій Угорщини, якого розвиток закінчив ся з початком XVI в., був аналогічний до відносин у західно-європейських краях в XII і XIII в. Він був висловом бажань і інтересів угорської шляхти, чи радше виспої її класи магнатів, світських і духовних. Вони то були найбільше неохочі „німецькому“ панованю, сподіваючи ся від нього обмеження своїх прав і привилеїв. Інші суспільні верстви, низша шляхта і міщанство були замало розвиті і хоч належали з імени до унравнених станів, в дійсности не відгравали ніякої політичної ролі; селянство же попало вже в стан зовсім безправний.

Hungariam (1704) не знайшов у правительства ніякого признаня (пор. Fischel, Studien zur oester. Reichsgeschichte, 197—8).

¹⁾ Головне забороло угорських автономістів було в столицних соймках в дуже широкою компетенцією; право їх скликати мав не король, а тільки надзупани.

²⁾ Про інтересні проєкти реформ у сїм напрямі Шірендорфа див. висше згадану розвідку Мішеля.

З того виходить ясно, чому в відносинах угорсько-австрійських угорська сторона визначаєть ся такою консервативною тенденцією. Сей консерватизм характеристичний для цілої історії Угорщини в нових віках. Вельможі бачили і чули, що габсбурзька династія небезпечна для їх соціально-політичних привилеїв, тому стереже їх дуже щільно, стає на сторожі дотеперішнього ладу, т. зв. „конституції“ і тільки в тім інтересі плекає і піддержує ідею державної незалежності Угорщини. З того виробило ся переконанє, що інтереси угорських вельмож — се інтереси угорської „нації“. Все що приходило з Австрії, приймаєть неохочо, недовірливо ба й ворожо, як скритий або явний атентат на „золоту волю“ Угорщини; стережене давнього соціально-політичного ладу стало таким способом національним обовязком. І сповнювано його загалом добре. Всякі заходи Габсбургів, щоби зломити перевагу маїнатів або запрягти їх у службу своєї політики, звичайно кінчили ся невдатно.

Розумієть ся, не треба думати, що австрійська політика мала на оці тільки позитивну ціль визволення низших станів; ні, боротьба її мала переважно негативний характер, одначе з конечности, силою самих відносин, заходи сї могли принести деякі користи низшим верствам. Від кінця XVII ст. бачимо навіть певні ознаки свідомого діланя на користь покривджених верстов, перші заходи уряду з симпатичною гуманною тенденцією¹⁾. Певно, в XVI і XVII ст. було далеко до того, щоб така політика була свідомою, ведена систематично, а що найважніше — розумно. Протівно, австрійська політика, змагаючи ся з маїнатами, часто одночасно заганяла в їх табор низші стани. Найбільше військові надужитя, господарюване солдатески, уживаної до адміністраційних цілей (збиранє податків), давали себе в знаки якраз низшим станам і против волі впокувало в них переконанє, що „Німець“ їх найбільший ворог. Се переконанє змілі маїнати використати дуже добре, покриваючи загальним невдоволенєм з австрійської адміністрації свої станові інтереси. До того самого доводила також невитревалість, брак рішучости і конвенції в політичних кругах Відня, якраз у тих моментах, де можна було приєднати собі низші стани. Характеристичним зразком того єсть податкова справа з 1697 і 1698 р.

Окрема „депутація“ під проводом Колонїча зреформувала дотеперішній спосіб провантованя війська. Новий *reglement*

¹⁾ Про гуманну тенденцію військових властей нижче.

призначав $\frac{1}{3}$ загальної прелімінованої суми (12 міль.) на Угорщину а $\frac{1}{12}$ на Семигород. З того $\frac{1}{16}$ частину мали покрити вільні міста, решта-ж повинна була розділена рівно між магнатів, шляхту й духовенство¹⁾. Це октрооване нечувано високого (в Угорщині) податку, а найбільше його розклад, викликали велике невдоволенє і закиди незаконности (без сойму!). Цісарь покликав 1698 р. угорських натаблів у Відень, але настрій візду був опозиційний. Його розв'язано суворим цісарським рескриптом, одначе зараз і змінено розклад податку: $\frac{1}{16}$ вільні міста, $\frac{5}{16}$ магнати і шляхта, $\frac{10}{16}$ селяне. Але й сьому противили ся угорські пани устами палатина і вкінци вийшов новий рескрипт, що втретє зміняв розклад нового податку: $\frac{1}{16}$ міста, $\frac{1}{16}$ магнати і шляхта, а всю решту ($\frac{14}{16}$) селянство²⁾. Так само й 1699 р. тільки $\frac{1}{16}$ податкової суми вложено на шляхту. На сих примірах видко найкраще, як низші верстви силоміць загаяно в табор магнатської опозиції. Вона, підіймаючи крик про незаконність податку, скидала його тягар в своїх дятифундій на нужденні хлопські двори, міщан і шляхотську голоту, вказуючи їм „Німця“ як виновника всьому лихови. Та політика сього „Німця“ вповні заслугувала такого признання...

Не диво отже, що й гуманні — як здавало ся — заходи викликали вкінци ненависть тих, для яких користи були вони призначені. Вкінци ще релігійна політика перехрещувала політичні пляни Австрії. Виступаючи ворожо против протестантів силоміць зближувала вона їх з тими, що бороли ся з нею з інших причин. Наслідком того виробило ся переконанє, що австрійське панованє ідентичне з релігійним утиском, а угорський консервативний автономізм ідентичний з релігійною толеранцією. Тим способом Австрія позбувала ся добровільно тих мадярських елементів, навіть Німців, що ще з інших, національно-культурних, причин не мали ніякого інтересу підмогати мадярську аристократичну опозицію.

Висше сказанє учить достаточо, чому австрійська політика не мала на Угорщині якихось дійсних більших прихильників, навіть серед тих, які задля свого соціального чи національного становища могли бути найкращими підпорами Австрії в боротьбі з мадярською аристократичною опозицією. Противно, ся політика викликала більше або менше невдоволенє в ріжних суспільних

1) Codex Austriacus II, 223.

2) Szalay VI, 51—5; Fessler IV, 519—523; Bidermann I, 39, 108—110; Kronos I, 265.

кругах і серед різних народностей. Вельможі, світські і духовні обурювалися найбільше образою їх консервативно-автономічних прав; загал шляхти — податковим обов'язком; міщанство — релігійною нетерпимістю; селянство — тяжкими податковими екзекуціями і самоволею солдатески. Мадярів манила ідея національної держави; протестантські Німці і Словаки бажали релігійної свободи; Русини і Румуни, навіть Серби бажали захисту від католицької пропаганди, яку несло з собою австрійське панованіє і т. ин. І хоч невдоволені з австрійського панованія суб'єктивно неоднакове було, то все зверталося в однім напрямі, за все роблено відвічальними „Німців“ і всі дурили себе надією, що визволені Угорщини, або хоч повна гарантія її автономії (унія персональна) зарадить усьому лиху. Дійсно не було догіднішого агітаційного способу як маркувати „незаконність“ тяжких податків, релігійних репресій і т. ин., щоб у соймі, тім соймі, де воля магнатів була рішаюча, всі верстви й елементи угорської суспільности бачили цілющий лік на всі болі.

Таким способом *poli me tangere* стало головною доімою угорської національної ідеї, в політичній, соціальної та навіть культурній напрямі. Ся доіма починається від самих перших часів австрійсько-угорської унії, до найбільшого степеня розвинула ся в другій половині XVII ст., коли по смерті Юрія II Раковці ціла північна Угорщина перейшла в руки Габсбургів, а від віденської облоги 1683 р. захоплювали вони й інші частини краю. Всесторонній консерватизм став реальним змістом угорської національної ідеї і викликав раз-у-раз пробу відбудовання угорської державности, особливо сильні в XVII ст. від часів Бочкая, які від 70-их років того віку прибирають т. ск. хронічний характер, прибираючи додаткові признаки релігійної та навіть соціальної війни. Першу признаку мають рухи куруців під проводом Телекія і Тикілія; другу — соціально селянський бунт в південній Земліні в р. 1697; синтезою всіх різнородних невдовольень був вибух останнього акту боротьби — повстання Франца II Раковці, що у своїм початку було з соціального й ідейного боку різнородне.

Хоч повстання Франца II Раковці зовсім не можна назвати „революцією“, як говорили йому сучасні політики й історики, все-ж таки має воно певні основні умови, спільні всім політичним переворотам, т. ск. спільну революційну психологію. Сюди належить передусім невдоволеніє своїм подоженієм і свідомість його причин; дальше агітеза того стану — свідомість ціли,

до якої треба стреміти, її форми й доріг до неї; вкінці добране догідної хвилі до діланя, коли противник обертаєть ся в виїмково трудних обставинах. Від сих основних умов, себто від сили і свідомости невдоволення, його об'єктивної і суб'єктивної ширини, від ясности і популярности ціли та від зручного добору хвилі і доброї тактики — залежить поведжене таких рухів; так було і тут.

Више схарактеризована політика Леопольда на Угорщині і становище до неї угорської суспільности дають загальне понятє про причини невдоволення у сеї останньої, а з тим і основні причини самого повстаня. Як бачили ми, мотиви були дуже неоднакові, навіть суперечні у ріжних верствах людности, серед ріжних племінних елементів. Одно тільки було в них спільне: ненависть до Австрії і складане всеї вини на неї, себто почуване чисто негативне. В тим було жерело великого початкового поведження Раковція; та тут саме лежав корінь фатальної дальшої слабости його становища, бо скоро муіло прийти розділене почувань і проявитись суперечність інтересів у початкових спільників. В результаті увесь рух прибрав строго консервативні форми, як вислів симпатій та стремління самих керманців його, і наперед висунула ся провідна ідея повороту до стану з перед 1526 р. Тут лежав зарід смерти мадярських еманципацийних змагань. Один тільки симпатичний рис в ідеології повстаня, зрештою зовсім не противний консервативному характерови його, — се ідея релігійної телеранції супротив протестантів і православних.

Означеній више спільности негативних почувань і перемішаню бажань відповідають і перші голоси провідників, обернені до широких мас людности. Перші маніфести і зазивні листи визначають ся, що правда, палкими словами, одначе не показують майже зовсім позитивного боку. Се звичайні агітаційні письма з дуже загальним змістом. Зразком їх може послужити перший маніфест Раковція і Берчейнія, виданий на Галицькій Русі, з Бережан 12 мая 1703 р.¹⁾ Тут іде мова загально про те, як „чужий нарід“ гнобить жорстоко край контрибуціями, ломить права і закони, свободу переміняє в неволю, нищить шляхотські привилеї, видирає хліб-сіль із рук і т. и. Пізнійше

---

¹⁾ В латинській формі видаваний багато разів (Theatrum Europaeum, 1703, 164—5; Katona, Hist. critica, t. XXXVI, p. 267—9 й ин.), по мадярськи у Thaly-a gr. Bercsényi család (II, 469—471),

одначе прийшло ся говорити конкретні річі: висказувати ясно фактичні причини невдоволення й позитивні бажання, а се тоді, коли треба було пояснити боротьбу pro foro externo та коли приходило до мирових пересправ між обома ворожими сторонами. Невдоволення й бажання звичайно рівнобіжні, покривають ся обопільно (з причини консервативного характеру руху), тому не будемо їх розділяти, а зберемо їх в головні пункти.

Найважнійша політична причина невдоволення угорських сфер була сама габсбурзька династія. Первісне недовіре до неї не маліло а росло з ходом часу. Тому то австрійсько-угорська боротьба має крім політично-соціального характеру ще сильний антидинастичний рис, і то вже від XVII в. Доки семигородські князі мали більшу силу, були вони in spe королями Угорщини (між ними й польський король Стефан Баторі); по смерті Юрія II Раковці угорська опозиція думала про стороннього кандидата. Ще 1666 р. один із магнатів-змовників, палатин Вешелейні, пропонував угорську корону синові або родичеві Людвика XIV. Ватажки куруців повторили се бажане і манили угорською короною також польського короля Яна Собеского і його сина Якова, а може навіть кн. Яблоновського. Нове повстанє, сильнійше всіх попередніх, зробило сю справу вже зовсім голосною. Заходи керманічів викликають у нас навіть дещо комічне вражінє, якби виставляючи корону св. Стефана на ліцитацію... Пропоновано її ріжним людям: Августови II і його синові, Александрови Собескому, гетьману кн. Яблоновському, князеві баварському Максиміліяну Емануелю, російському царевичеві, пруському королевичеві, а в хвилях поводження й сам Раковці бавив ся фантазією про королівську корону...¹⁾ Французька політика, піддержуючи противний Габсбуртам настрій, сидувала його до повного розриву і довела до того, що 1707 р. проголошено детронізацію Йосифа I і привернено виборність королівської власти. Одначе на тім тільки скінчило ся. Найповажнійший кандидат до корони, баварський електор, не мав можности получить ся з Раковцієм. Та й мимо того весь сей рахунок був опертий виключно на самих шансах політики Людвика XIV, а вона, хочби навіть піддержувала Угрів в добрій вірі, не мала вже сили перевести такий далекосяглий плян. До хвилі детронізації, очевидно, мисль про нову династію обговорювала ся

¹⁾ Така поголозка ходила вже на самім початку повстаня, буцімто сам Раковці стремів до корони а Семигород призначав Тикілієви (реляція Тальмана в Царгорода 2. XII. 1703 — Hurmuzaki, Documente priv. la ist. Roman. VI, Nr. XV, 1).

тільки серед керманічів, належала до їх політичних секретів. Тому то невдоволене з династії не перейшло в такий антидинастичний рух, який належав би до активних мотивів повстання.

Більше реальний характер мав инший визначно політичний мотив, що кермував провідниками повстання, а се справа семигородська. І вона в початках руху стоїть буцїмто на заднім пляні, та пізніше висуваєть ся на сам перед як першорядне питанє в австрійсько-угорській боротьбі. Спеціально сам герой повстання був наскрізь перейнятий ідеєю самостійного князівства Семигорода; вона подала цілому рухови певну еґоїстичну за-краску самого провідника та стала головною осєю всеї його політики.

Семигородське князівство, зломок угорської державности, удержуючи ся більше півтора столїтя, здеморалїзувало політично угорських маґнатів. Васальні відносини до Туреччини, часті зміни князів (в рр. 1660—1662 було сімох), часто без династичного продовженя, викликали хоробливі амбіції поодиноких мадярських родів, щоби здобути княжу мітру, а в дальшій перспективі навіть корону св. Стефана. Кождий вельможа, в кожду догідну хвилю готов був виступити в ролі претендента до спадщини по Арпадах. Ся ривалїзація маґнатських родів робила Семигород іграшкою царгородських інтриґ; його політичне становище, як предмету вікового спору великих сусїдніх держав, було завсїди дуже хитке і йому раз-у-раз грозила повна затрата окремішности. Тільки оставало ся питанє, у чю користь се станеть ся — Туреччини чи Австрії. По кривавих переворотах після смерти Юрія II дістав ся край родині Апафі, одначе від 1683 р. справа його була рішена, австрійська окупація була тільки питанєм моменту і тільки воєнна ситуація наказувала цісареві обережність. В 1686 р. Апафі зробив з цісарем уклад, що був початком окупації¹⁾. Застережено тут князівство для Мих. Апафія і його сина, як габсбурських васалів, а про наслідників мала рішати свободна елекція семигородських станів. По смерті Апафія-батька (1690) одначе Семигород перейшов безпосередно в руки Габсбургів, які поручили його політично-суспільні порядки (*diploma Leopoldinum*), не потвердивши одначе Апафія — сина.

Номинально був князем сей Апафі II ще до 1697 р. — та

¹⁾ Так званий *tractatus Hallerianus*; текст його в *Diplomatarium Alvinczianum*, а також в *Hist. des révol.* I, 109.

зараз потім почало ся ломане конституційних гарантій краю¹). Сей повний упадок князівства, що довгий час піддержувало угорську державну ідею, принав на час найенергічнійших заходів, щоби завести абсолютистичний режим в Угорщині, та на час податкових реформ, які так дотикали й обурювали угорських панів; тому то сей упадок був для них тим болючіший²). Спеціально болючо було се для потомка голосних семигородських князів Раковці, амбітного й незвичайно гордого своїм родом. Здобути семигородський княжий стіл — стало для нього задушешною мрією, вона довела його до арештованя, вона поставила його на чолі повстаня, кинула в обійми французької політики та вкінци зробила його вигнанцем з рідного краю. Вже 1704 р. зааранжував він зовсім неформальний свій вибір і постійно почав титулувати себе семигородським князем і дуже налягати у своїх дипломатичних зносинах, щоби його признано в тім характері³). У всіх пробах мирного поладнаня австрійсько-угорського конфлікту ставив Раковці як одну з найперших умов — реставрацію Семигорода з його виборним правом⁴). Навіть вже по упадку повстаня Раковці старав ся, щоби в утрехтських

1) Так уже 1699 р. захопило правительство у свої руки т. зв. *thesauriat*, застережений дипломом для автономічного урядника. Закони прешбурського сойму 1687 р. не мали, очевидно, ніякого значіння для Семигорода, тому то навіть ті, що признали остаточно дідичне право Габсбургів до самої Угорщини, володіне Семигородом називали незаконним, опертим на вломаню трактату з р. 1686.

2) Якийсь час угорські патріоти сподівали ся, що Семигород зможе таки здобути Тиклі, який навіть короткий час був ним формально. По битві під Зентою, а ще більше по карловницьким мирі надія упадала, хоч не цілком никла. В 1701 р. Берчейні міг брати його в рахунок у своїх політичних плянах, як напр. у меморіялі предложенім Августови і Людвикови XIV (*Thaly II*, 373). Що більше, ще 1703 р., того самого дня, коли Раковці з воєнною дружиною переступав галицько-угорську границю, Берчейні просив Людвика XIV намовити Порту, щоб помогла Тиклію повернути у Семигород (*Thaly II*, 507; *Legrelle, La diplomatie française et la succession d' Espagne*, 2. éd., V, 125). Очевидно або стара фірма робила тоді більші надії на успіх ніж нова Тиклієвого пасерба, або сей думав про щось більше — угорську корону (пор. више).

3) *Fontes rerum Austriacarum IX*, 284—5, 291; *XVII*, 449 й вн.

4) *XXV* артикул пропозицій 1704 р.: *Transilvania vult esse libera* (*Katona XXXVI*, 474—475); *Puncta pacis confoederatorum regni Hungariae 1706* (*Katona XXXVI*, 206—237; *Hist. des rév. I*, 373—386; *Lamberty, Mémoires IV*, 102—118), *punctum II: Adjustetur causa principatus Transilvaniae in libera principum eius electione et a dominio Austriacae potestatis separatione etc.*

трактатах полагоджено й семигородську справу по його бажанню, одначе надаремно¹⁾.

Хоч семигородська справа стала голосною і набрала загально-політичного значіння понайбільше тільки тому, що була предметом особистої амбіції Раковція, то таки була вона популярна серед ширших кругів угорської шляхти. Від 1691 р. не уставало ніколи серед неї невдоволенє з забраня Семигорода під безпосередню власть цїсаря, а не в формі васальства; невдоволенє не тільки межі семигородськими вельможами, але й між угорськими, з мотивів висше зазначених. Навіть тоді, коли над Раковцієм висїв меч ката, другий керівнич повстаня писав ще 1701 р. меморіяли заграничним державам про потребу реставрації Семигорода²⁾. Та найліпшою мірою популярности ідеї семигородського князівства вказують пропозиції австрофільських міністрів цїсареві в 1707 р. Семигород, що правда — сказано там — звязаний нерозривно з угорською короною, одначе з того не виходить ще, щоби правити ним безпосередно; цїсар потвердив був станам право вибору князя і се право просить ся привернути тепер, а тільки відлучити від Семигорода ті землі, що правно належать до корони³⁾. Та австрійська політика була в сій справі неуступчива.

Між політичними мотивами повстаня визначне місце займає невдоволенє з соймової конституції 1687 р. Наперед признанє Габсбуріам права дїдичности до угорської корони і коронація Йосифа I.⁴⁾ Сей закон переперто в тяжкою бідю, а міністри приймили його як тяжкий удар у власне політичне значінє. Тикилі з товаришами заложили голосний протест против знесеня права вибору, і по їх боці була симпатія загалу шляхти і то навіть тої частини, яка — здавало ся — погодила ся з новим порядком⁵⁾. До них належали й оба герої повстаня Раковці й Берчейні⁶⁾ й тому домаганє привернути давне право

1) *Fontes XVII*, 337. 2) *Thaly op. cit.* 375 й ин.

3) *Fessler V*, 54. 4) *Thaly*, II, 370—371.

5) *Hist. des rév.* I, 121²; *Thaly op. cit.* 371.

6) У славнім маніфесті з 7 червня 1703 (в дійности з поч. 1704) читаємо про се: (*Austriaci*) auream regni libertatem, quae per tot saecula in libera regum electione vigorem suam illibato cursu obtinuit, in haereditariam regiminis speciem, incusso ad consentiendum terrore, servili metamorphosi commutarunt... (Текст друкований богато разів; в *Hist. des rév.* I, 165—181; польський текст у рук. бібл. Чарторийских № 537).

вибору належало до найважливіших¹⁾.

Не менше обурювала ся угорська шляхта на утрату перли своєї „золотої волі“²⁾ — скасоване права збройного опору королям, привнане в золотій буллі Андрія II, того „наймудрішого короля“³⁾. Тому то між першими домаганнями, які Раковці ставив австрійському правительству, стояло бажане повернення того права⁴⁾. Як широко сі дві „кривди“ захоплювали шляхотську суспільність Угорщини, трудно сказати; здасть ся, що менше аніж семигородська справа⁵⁾. Про те таки і вони грали визначну ролю в політиці того часу.

До найстарших жалів угорської опозиції належить побут австрійського війська. Домагання, щоб чужоземне військо виведене було з Угорщини поновляли ся раз-у-раз, на соймах, сой-

¹⁾ XXV articuli 1704 (Katona XXXVI, 470); Articles des conférences de Gyöngyös 1704, IV (Hist. des rév. I. 222, VI); Puncta prae-liminaria ad pacem Hungariae, art. 4 (Történelmi Tárl 1897, 410).

²⁾ Берчейні у своїм меморіалі для польського і французького короля називав право елекції та респонденції найважливішими привілеями угорської шляхти (Thaly, II, 370).

³⁾ Сам Раковці говорить про се: Clausula Andreae II... bullae aureae [trigesimus] primus articulus sublatus, quo mediante sapientissimus ille rex nobilitati contra reges, libertates et privilegia regni infringentes, praeter notam infidelitatis, insurgendi et arma sumendi dederat facultatem. Nec aliunde Hungari regum, sed legum subditi sunt et principaliter tunc a regnante Leopoldo, contra quem jura et privilegia regni laedentem liberam insurgendi facultatem diploma aureum Andreae II, nonnisi a successore eius Josepho in hoc solo puncto sublatum, attribuebant (Confessiones, 51, 66). А в маніфесті в 3 червня 1703 читаємо: Ac ut ex eo majora liberrimi domini sumerent incrementa, magnam magni regis illius Andreae Hierosolimytni legem, quae principaliores omnium ordinum libertates ad sequiora usquae haec tempora perennaturas, gentis cum gloria complexa est, liberamque regibus resistendi, in casu violatarum legum, facultatem in perpetuum attribuit, privato dominationis suae favore, cunctoque proceram regni consensu, ignominiose abrogarunt (Hist. des rév. I, 168).

⁴⁾ Katona XXXVI, 474, IV; Articles 1704, IV; Puncta pacis 1706, III.

⁵⁾ Вірні королеви магнати у пропозиції 1707 р. про се не згадують зовсім. Секретна реляція про причини невдоволення Угрів, предложена віденській тайній раді говорить, що реституції права вибору домагають ся тільки оба провідники: Duo prima capita altiores etiam cogitationes in cordibus suis haerentes omnibus aliis expectorabant, tunc enim et electionem regis et introductionem haereditatis ultima diaeta Posonii factum tamquam non liberam et illegitimam armisque caesaris et eperiesiensi theatro extortam oppugnabant (Tört. Tárl. 1907, 420—421). В дійсности за ними стояв ширший круг угорської шляхти.

миках та інших нагодах, особливо часті стали ті домагання від 1660 р., а ще більше підчас турецької війни. Заходи угорської опозиції були, очевидно, подиктовані двома мотивами: політичним і соціально-економічним. Для маґнатів перший був важніший; військо цісарське — то небезпека для автономії і станових привилеїв та найліпша гарантія для всякого рода політично-суспільних та адміністраційних реформ Габсбургів. В справі чужоземного війська мали пани моральну поміч майже у цілого населення, що терпіло з тієї причини великі тягарі, а ще більше дізнавало кривд від жовнірської самоволі. Маємо, що правда, деякі сліди, що австрійське військо було ненависне угорським панам і тому, що воно брало сторону підданих від панських утисків; одначе се діяло ся хіба спорадично, і мабуть против волі австрійського правительства¹⁾. Та поспільство певно мало без порівняння більше тягару і шкоди в побуту війська, ніж користі й опіки. Про се свідчать не тільки голоси з боку опозиції, а навіть із правительствених кругів²⁾.

¹⁾ В р. 1697 виданий *Militär-Reglement* згадує, що угорські стани жаліли ся на таке поведене війська, і забороняє суворо ставати йому на такім становищі (*Bidermann I, 126*).

²⁾ Сам Раковці пише про се: *Ruinabantur a hibernante milite germano miseri subditi mei absente me [1697] et quaerelae eorum nimisquam affligebant praesentem... Imitabatur gentilium tyrannidem Caesarei militis procedendi modus in extorquendo aere et illi superaddebantur scelera! Salvare enim suqueuntium abutebantur uxoribus, ad quas sibi cedendas in defalcationem debiti compellebant maritos et illis praesentibus patrabantur. Verbarabantur alii et quandoque expirabant inter verbera... Exercebat haec et his similia malevolo spiritu instigante excogitata tormenta gregarius miles in plebem, officialis in nobilitatem* (*Confessiones, 64*). Подібно у маніфесті 3 червня 1703: *Piget eloqui plebem miseram cunctis solvendi facultatibus exhaustam, variis exactam esse desperationibus: certe alios laqueo vitam finisse, alios servitute turcica sortem levasse, alios conjunges suas militari executioni, liberosque Turcis in pignus locasse, inaudito exemplo visum est... Praelatus, magnas nobilis liberaeque civitates tributis mancipabantur etc.* Хочби за тими відзнаками признати дещо пересади в мальованю військових надужит, то голос „комісії для устроєня Угорщини“ буде певно вільний від такого вакиду. В *Einrichtungswerk*-у читаємо, що *soldatesca* в рр. 1687—89 господарювала в Угорщині як у неприятельським краю; ледви в $\frac{1}{10}$ вібраних грошей вдано рахунки; цілі два поляк заняті буди податковою екзекуцією; недавно жителі трьох новооснованих сіл коло Штульвейсенбурґа (*Székesfejérvár*), на вість про прихід війська, уткнули в ночи, полишаючи на до:ої троє замерзлих дітей; людям полишають ся тільки цуеті але повні горя і нужди хати, а збирачі податків багатіють; людність через те не має причини тішити ся визволенням в турецької неволі (*Bidermann I, 121—2, Fessler IV, 517*).

З огляду на се не дивно, що межі постулятами в тих часах військова справа займає важне місце, як важне політичне питанє та пекуча соціяльна справа. Натомісьць домагали ся, щоб в Угорщині стояло тільки військо зложене з тубольців¹⁾. Та не так докучав угорській опозиції чужоземний характер війська — докучаня були б від усякого — головне було те, що начальство над ним належить чужоземним генералам і найвисшою властю в справах військових і воєнних була придворна Воєнна Рада (Hofkriegsrat). Політичний бік військового питаня звертав ся найбільше в сїм напрямі, щоб маґнатські круги захопили провід над військом²⁾. Се домаганє захоплювало не тільки опозиційну часть угорської суспільности; його приймали за своє і прихильні Австрії круги, під проводом палатина кн. Естергазі³⁾. Австрійська політика дійсно, в міру того як тратила силу і витривалість на дорозі до перестроюваня Угорщини, приставала на частинне виведенє чужого війська, одначе під умовою, що край буде достаточо боронений краєвими силами⁴⁾.

Поza тими загальними, т. ск. прінципіяльними причинами

¹⁾ В р. 1696 подали 13 горішньоугорських комітатів прошеня до короля, що обіймали й сю справу (Bidermann II, 270—1).— Ils (les députés) demandent une satisfaction conforme aux loix, touchant la sortie de troupes étrangères, selon les art. etc. (Articles 1704, VII). Exeat e regno et Hungariae fortalitiis praesidiisque eius cunctis, miles extraneus, quae secundum regni exigentiam et liberam voluntatem, milite et officialibus pro nativis praesidiata maneant in perpetuum (Puncta pacis 1706, IV). Ut extraneus miles e regno educatur et nisi diaetaliter amplius admittatur et Hungaricus miles constituatur (Katonai, 474, VII). Miles extraneus semper et ubique per regnum Ungariae graviter et incorribiliter excedens educatur; miles ungaricus tam in praesidiis quam in campo, stipendiarius et solutus, ad conservacionem regni sufficiens justificatur (Tört. Tá. 1897, 420).

²⁾ Dolorosam est hanc gentem Marti sociam... militari dignitate exui, eamque exterae nationi, non sine singulari postpositae virtutis Hungariae ludibrio adeo communi usu conferri, ut vix uni ac alteri fortalitio Hungarum praefici cernere quis possit (Манифест 3. VI. 1703). Restituatur generalatum lege sanctorum dignitas et autoritas, erecto proxima in dieta supremi generalis officio, cuius cuncta militaria regni, pace belloque, tamquam supremo in bellicis post regem subsint imperio... (Puncta pacis VI, 1706). Пор. Articles 1704, II.

³⁾ Пропозиції 1707 р. просять вивести чужі війська аж до числа рівного краєвим, і то під приводом Угрни (Fessler V, 54).

⁴⁾ Конференція тайної ради 29. VI. 1705 (Tört. Tá. 1897); відповідь цісаря на артикули 1704 у Катони (XXXVI, 475—8) і Hist. des év. (I, 411).

невдоволення угорських автономістів був ще довгий рядок спеціальних жалів на прояви абсолютизму, централізму, політичного та релігійного поневолення. Сюди належало передусім нескликуване сойму від 1687 р., коли старосвітський звичай і різні королівські декрети вимагали, щоби він радив що три роки. Подібно й несистематичні і мало енергічні заходи правительства обходити ся без соймиків приєднували для опозиції і ширші круги шляхти¹⁾.

Хоч уряд сторожа угорської конституції був від 1684 р. обсаджений, жалувала ся опозиція, що його круг діяльності незаконно зменшено так, що він став радше почесним становищем, а не дійсним заступником короля в часі, коли сей пробував поза границями краю²⁾. Угри були певні, що по смерті Естергазія уряд сей перепинив би ся зовсім з причини нескликування сойму.

Дальше нарікано, що угорською канцелярією у Відни правлять чужинці, несвідомі угорських законів, які переступають межі своєї компетенції і присвоюють собі судову власть, застережену законами для краєвих трибуналів, що краєві суди взагалі усувано³⁾. Так само невдоволене викликувало те, що угорську скарбову палату (камеру) піддано в залежність від при-

---

¹⁾ Артикули 1704, V—VI; Катона XXXVI, 474, V; *puncta pacis* 1706, XIV. Маніфест з 7. VI. 1703 так представляв новий режим на Угорщині: *Innovata regiminis species, cunctaque regni negotia solo nutu imperiose administranda consilium aulicum affectate usurpat ac omni procerum regni excluso consilio... Nullum omnino ad promovendum tyrannidis gradum signum est certius, quam liberam a pleno conventu avocare regnum... Quidquid privato statutum est consilio, vim supremae legis apud coactos obtinuit... Obtrusa itaque regno dicasteria locum comitorum habitura, per quae dum regnicolas ad arbitrium suum gubernat, non nisi despoticum in libero regno restare imperium, aequus pensitet iudex etc...* Погляди Берчейнія у Thaly-a II, 371.

²⁾ Катона XXXVI, 474, X; articles 1704, X; *puncta pacis* 1706, V. Очевидно понятє заграниці було внакше в угорських кругах, інакше в австрійських; сі останні не хотіли бачити на Литаві ніякої державної границі, тільки чисто адміністративну.

³⁾ Катона XXXVI, 474—5, VIII, XXI; артикули 1704, VIII, XXI; в маніфесті 7. VI. 1703 читаємо: *Ordinaria regni iudicia, quae vi diplomatis regii legumque patriarum quotannis celebrari sverant, tum sublata; plena hinc confusionum seges enata est; praevaricatae leges, innovatus processus, subsecutae rapinae, aucta petentiorum licentia, oppressi pupilli, depraedatae viduae etc.* Очевидно причина тому не в усуненю автономічних судів.

дворної віденської (Hofkammer)¹⁾. З тим сполучала ся справа чужинців на угорських урядових становищах. Австрійське правительство здавна вироблювало угорський індигенат для австрійських і чеських шляхотських родів, щоб ними послугувати ся як знаряддями для власної політики, бо угорські закони виключали чужинців від усіх публичних справ. Угорські автономічні круги приймали сих нових горожан з неохотою як слуг абсолютизму і небезпечних конкурентів, хоч і вони ставали звичайно по якімсь часі в рядах горячих автономістів. Та австрійський уряд не все клопотав ся і правом угорського горожанства, особливо в назначуваню військових становищ. Тому то до найпопулярніших домагань опозиції належало усунене чужинців з урядів і роздаване їх самим тільки автохтонам, однаково військових, світських і духовних²⁾. Угорська конституція заборонила чужинцям не тільки займати урядові становища, а навіть мати маєтности; тому то стрічаємо жадане уступленя таких незаконних власників, яке межувало з повним виключенем чужинців з Угорщини³⁾, тим більше, що право індигенату давав був сойм, тепер занеханий. З усім тим зрозуміле бажане, щоб центральні угорські власти не урядували у Відни, а на Угорщині⁴⁾.

Формальний абсолютизм викликає часто завзятійше невдоволене ніж дійсний. Так до найпопулярніших гріхів австрійського режіму на Угорщині була справа карловицького мира (1699). Заключив його Леопольд не як угорський король, а як

1) Манифест: *Ingemiscit nationalis camera suis exuta juribus, dum omnem facultatem per aulicam ordini sibi queritur*. Артикули 1704, XII; *puncta pacis* 1706, VII; *Tört. Tárl* 1897, 420, XXII.

2) Артикули 1704, XIV; *puncta* 1706, XI. *Dignitates et officia universa tam ecclesiastica quam saecularia, tam bellica quam politica, sicut oeconomica non extraneis sed indigenis aptis et habilibus conferantur* (*Tört. Tárl* 1897, 420). В 1696 р. домагали ся горішні столиці одного місця для їх радника з поміж них в угорській канцелярії та права голосу для його секретаря (*Krones I*, 271) — ознака певного сепаратизму навіть у границях самої Угорщини, звязаного з давнюю гравітацією північної Угорщини до Семигорода.

3) *Katona XXXVI*, 475, XX; *puncta pacis* XX; *Thaly op. cit.* 371. Практично се домагане звертало ся против нових власників сконфіскованих маєностей Тикіліяців, та спроданих на основі права про новонабуті землі (*jus noeacquisticum*).

4) *Juris ungarici celebrationes non in provinciis extraneis nec per extraneos, sed patriae filios et legum peritos lege ungarica et in Ungaria administrentur* (*Tört. Tárl* 1897, 421).

римсько-німецький цісар¹). Взагалі, як пізнійший Йосиф II, стався передати безповоротній минувшині всякі зверхні форми угорської правно-державної окремішності, виступав перед Уграми постійно в характері цісарським і т. ин. Тому то домагалися, щоби королівську корону, інсигнії і т. ин. перевезено з Відня в Угорщину²) та щоби король перебував довший час на Угорщині, у Прешбургу або Буді³).

Практично найбодючий бік ненависного *dominii absoluti* була справа податків... Формально зачіпано незаконність октройованих поборів, бо мовляв тільки угорський сойм має на се право, одначе в дійсности не справа компетенції, а сам примус податковий для привилейованих верстов викликав найбільшу ненависть⁴). Ми бачили з якою завзятою опозицією стрінув ся податковий плян 1697 р. і як він через сю опозицію стан остаточно зовсім чим иншим аніж первісно було задумано. Ще 1696 р. постуляти 13-их горішніх столиць домагалися не тільки, щоб податків на будуще не вибирано поза нормою 1647 р., а ще щоб всяку надвишку, як незаконну, звернено назад⁵). Поза тим найголоснійше застерігано, що одиноко компетентна власть у податкових справах — то угорський сойм. Не менше як за безпосередні нарікано на посередні податки, головно на важкий податок від соли⁶). Як сильне й загальне було невдоволене з причини тяжких податків, бачимо з того, що в австрійських урядових кругах головною причиною повстаня уважали знаний нам 4-мільоновий податок. Се стілько вірно, що в нїм лежала головна причина популярности повстаня серед широких мас сільських

¹) Берчейні назвав сей мир ділом Колоніча і єзуїтів (Thaly op. cit. II, 371). В маніфесті 7. VI. 1703 читаємо: *Omni denique procerum regni excluso consilio, universa... (teste nupero quoque inscio Carlovicensis foederis tractatu) sine nobis de nobis concluduntur.* Пор. Katona XXXVI, 474, VI; *puncta pacis* XVIII.

²) *Puncta pacis* VII.

³) Артикули 1704, III; Katona XXXVI, 474.

⁴) *Postquam ingentem ministerium aulicum millionum summam regno imposuisset et libertas regni liberi nullam sine pleno regni conventu tributū exactionem admisisset; tanta hinc et ad reram neque posteritatem deploranda emersit regni ruina, ut post florentissimum etc.* (Маніфест 7. VI. 1703). Пор. Katona XXXVI, 474; артикули 1704, XV; *puncta* 1706, XXII; Thaly op. cit. 371—2.

⁵) Krones I, 270.

⁶) Маніфест; артикули 1704, XIII; Katona XXXVI, 474; Krones I, 271. Наріканя на сільний податок підіймали й ті суспільні круги, від котрих вийшла гадка про його введенє (Katona XXXVI, 302).

і соціальний характер його перших кроків. В дійсности се недоволене ізза податків було зручно використаним атутом у грі веденій провідниками зовсім не в обороні тих, які найбільше терпіли податковий тягар і то головно з вини маґнатської фронди. *Misera plebs contribuens* переконала ся скоро, що удержане самостійної Угорщини вимагає зовсім не менше грошевих жертв від тих, які йшли для „німецького“ правительства.

Як чула була шляхта сама на податковий обов'язок, показує незвичайно голосне обуренє з причини вимаганих оплат за зворот новонабутих земель. Поминувши юридичний бік справи (доказуване права власности) бачимо, що вся вага того розпорядку була у зручно знайденим способі присилувати шляхту до посередного податку. Протест против нього належав до найгорячіших, не тільки против надужить того права (а такі були) а против самої засади його¹⁾. Тому домагання, щоб його зовсім скасовано і всі кризди направлено, ставлять ся дуже рішучо²⁾.

Одно з важних жерел невдоволення полишало ся по давніших повстанях та їх пробах. Вони всі вели за собою політичні процеси, по яких ішли тяжкі нераз засуди, на смерть і на конфіскацію маєтностей, нагінки за всіма підозреними, тим ревнійші, що в кругах австрійського правительства все було багато ласих на угорські маєтности, які по конфіскаціях розхонлювано.

Найголосніші репресії на мадярську опозицію впали були по викритю змови маґнатів та на Тикіліянців підчас війни турецької. *Laniena Eperiesiensis*, згадувана попереду, глибоко вбила ся в тямку угорської шляхти³⁾. Знесене трибуналу Караффи уратувало тільки менше скомпромітованих; поза ними

¹⁾ В маніфесті читаємо: *Nihil certe iniuriosius, nihil ab aequitate communi alienius... nec supererat aliud, quam ut omnia ad eliminandam de regno nobilitatem consilia conjurasse certo crederentur.* Сам Раковні писав: *Suprema gentis imminet ruina per institutam neoaquislicam commissionem aut, ut appellare non pudebat, erectum jus turcicum..* (*Confessiones* 65—6). *Thaly* II, 371.

²⁾ *Katona* XXXVI, 475; артикули 1704, XVII; puncta 1706, IX. Наскільки наріканя на безправність у діяльності комісії неоаквістичної справедливі — годі знати, бо з її яків нема сліду.

³⁾ В маніфесті 7. VI. 1703 читаємо: *Huc praeterea ades, laniena Eperiesiensis, adiinventata sternenda in regno haereditatis via. Lugent viduae et pupilli, suis orbi parentibus; sublata principaliora Gabiorum capita, ac effusus innocens multorum sanguis plagas cum Abele ferit aethereas.* Раковні писав: *Praetermittere tamen nequeo horrendi et a tempore Neronum inauditii feralis theatri erectionem etc.* (*Confessiones* 50). Пор. замітки Берчейнія у *Thaly*-а II, 370.

і поза прашівським трибуналом полишало ся багато покараних смертю і конфіскацією маєтностей. Сі бувші Тикиліянці належали тому між найзавзятійших ворогів Австрії, готові на кожний поклик до боротьби, не маючи і так багато що тратити. Навіть ті жертви Караффи, яких опісля виправдано, не могли дочекати ся направи заподіяної шкоди. Тому то наріканя на се, домагання загальної амністії для Тикиліянців і звороту їх маєтностей належать до найпопулярніших¹⁾, викликаючи ворожий настрій і небезпечний фермент серед північно-угорської шляхти. По Тикилію полишив ся ще окремих елемент т. зв. куруців, зложений з безземельної шляхти, селян, волоцюгів (бетарів) і т. ин., які розбиті цісарським військом крили ся в горах, занймаючи ся розбоєм, готові стати на поклик кожного партизанта против „лабанців“. Хоч вони були пострахом для околиці, проте могли тішити ся деякою симпатією серед людности.

Сей фермент у низу скріпляв ся невдоволенем селянства, доведеним до розпуки підданством, податками і військовим своєвільством. Ще небезпечнішим елементом були маси дрібної шляхти. Їх шляхотські привилеї обмежено, присилувано платити податки однаково з селянами, їх комітати винаймлено німецькому ордену і все те кидало їх на услуги магнатів і заповнювало ними ряди куруців²⁾.

Релігійна політика Габсбургів приспорювала Австрії значно більше ворогів ніж приятелів. Ломане законів про волю віри з 1681 і 1687 р. (і так вже зменшених супротив декрету 1647 р.) заганяло всіх протестантів, кальвінів і лютеранів, навіть Німців, в табор мадярських автономістів, які (в значній часті і самі протестанти) виставляли прапор релігійної толеранції³⁾. Вона приєднувала їм найбільше міщанство, яке і так

¹⁾ Амністії для бувших Тикиліянців просили депутати 13-и горішніх комітатів в р. 1676 (Kronos II, 270—71) і її повторювано півніше (puncta pacis 1706, XV).

²⁾ Ingemiscit antiquissima Cumanorum et Iazigum libertas, gloriosius regum illustrata privilegiis, substrataque insueta ordinis teutonici dominio eripi sese de iugo tacite... (Маніфест 7. VI. 1703). Пор. артикули 1704, XXII; Katona XXXVI, 475; puncta 1706, XXI.

³⁾ Сам Раковці висказав ся докладніше про релігійне питанє в листі до пруського проповідника Яблоньського: Quamvis enim a teneris dogmatibus religionis romanocatholicae imbutus sum, nihil me ab usu propemodum rationis ita angebat. quam tantas in christianitate exortas scissiones cernere, ob religionum nomine, sed non re differentium causas, quibus sedem Romanam a longis temporibus nu-

нарікано на вкорочуване деяких міських свобод правительством¹). Православна людність, не маючи і стільки формальних прав що протестанти, з неохотою до унії, сильно протегованої Віднем, гляділа також у опозиції обезначення „старої віри“ і дійсно діставали його. Ідея релігійної толеранції мусіла очевидно іти в парі з загальною неохотою до тих, що були найбільшими ворогами волі віри — єзуїтів. І не тільки серед протестантів, і католики, навіть духовні, обвиняли сей чин в політичних інтригах і домагалися його вигнання з Угорщини²). Звісно, єзуїти грали за Леопольда I дуже визначну політичну роль і мали завзятих противників навіть серед найвірнійших Австрійців, тому годі дивувати ся, що такі горячі католики як Раковці та Берчейні висказують ся про учеників Льойоли дуже неприхильно³).

Отже були найважніші політичні і суспільні причини недоволення серед угорської суспільности. Вони тільки у своїй сумі обіймали широкі круги, суспільні, плеємінні і конфесійні; кожда з окрема захоплювала звичайно більше або менше обме-

---

tritum, in summam auctoritatis apicem devenisse videns ac cleri eius despoticum in pluribus regnis dominium circumspiciens etc. (Fontes IX, 17, № VI). Про Берчейнію див. Thaly II, 371. Домагання волі протестантам були не тільки з боку повстанців (Артикули 1704, IX; puncta pacis 1706, XII; Tört. Tár. 1897, 421), але також з боку вірних цісареві католицьких (світських) маґнатів на основі декретів 1681 і 1687 (1707, Fessler V, 55). Опозиція встоювала також за тим, аби уряди роздавано без різниці релігії (Арт. 1704, IX).

¹) Арт. 1704, XI; Katona XXXVI, 474.

²) В мирових пересправах 1704 і 1706 р. повстанці ставили домагання вигнати єзуїтів (артикули 1704, XXIV; пункти 1706, XIII; Katona XXXVI, 475). В р. 1707 мусіли єзуїти таки покинути ті комітати, що були в руках Раковців.

³) Раковці висупив против єзуїтів дуже остро в однім універсалі 1706 р., закидаючи їм дволичну гру, приписуючи їм з одного боку ініціятиву в абсолютистичних змаганнях правительства, з другого підбиване угорських автономістів до бунтівних почнів і враджуване їх одночасно (Horváth, M. Tört. IV, 267). Берчейні писав знов у своїм меморіялі, що єзуїти трясуть віденським двором і натискають цісаря до знищення всього, що нагадує волю (Thaly II, 371). Та не тільки з угорського боку падали такі великі закиди. І кн. Евген Сабавдський називав schwarze Röcke між головними причинами угорського повстання (Лист 12. XI. 1703 у Sammlung polit. Schriften, № 85, вид. Сарторі). Раковці признавав ся у вгаданім універсалі, що єзуїти помогли йому втекти з вязниці; у Відни так думано безпосередно по втеці (Конференція тайної ради 12. XI. 1701, Tört. Tár 1897, 393).

жені групи, від одиниць почавши аж до селянських мас. Не хибувало межі ними одначе глибших суперечностей в соціальних інтересах і політичних стремліннях і як раз у тім ховало ся жерело безуспішности всього руху. Без сумніву, у психології угорської суспільности видно не мало чистих ідейних рисів. Горяча любов до рідного краю виступає нераз побіч еґоїзму і безхарактерности. Та сей горячий патріотизм¹⁾ плеканий у деяких угорських кругах, не вмів знайти иншого вислову як у протесті против абсолютизму, що ніс неодну корисну реформу, та в ідеалізації старої середньовічної Угорщини. Очевидно, патріотизм — не все значить те саме що поступ і суспільна реформа. Такі негативні ідеї звичайно не мають виглядів на здійснене. А ще при так широко закросених плянах, як відновлене Семигородського князівства, відорване Угорщини від Габсбургів, а в остаточнім разі персональна унія з відреставрованою конституцією, обезпеченою гарантією чужих держав²⁾! Мета, сили й обставини були рішучо не дібрані.

Запальний матеріял громадив ся на Угорщині здавна. В р. 1697 показало ся, що його вже доволі і посеред найнижшої верстви людности — селян, найменше інтересованих у реставрації старих угорських порядків³⁾. Тоді то найперші круги опозиції зрозуміли, що зявила ся можливість чинної проби. Скількисть призбираної в краю енергії здавала ся достаточною. Оставало ся тепер ждати догідної хвилі. Її бачили наперед у загально сподіваній бурбонсько-габсбурській боротьбі за еспанську сукцесію, в котрій Австрія буде присилувана заангажувати всі свої військові сили і матеріяльні засоби. До вибуху війни треба було оглянути ся за сторонньою підмогою. В сїм напрямі були давні добре вибиті стежки: у Францію, Туреччину і Польщу. І по старим слідам почали ступати проводирі магнатської опозиції, Раковці Ференц і Берчейні Мікловш.

(Далі буде).

1) Зразок його маємо в перших маніфестах Раковція 1703 р.

2) В мирових пересправах домагане такого обезпеченя ставили повстанці дуже рішучо (артикули 1704, I; пункти 1706, I). Навіть вірні магнати переконували короля 1707 р., що згода його на гарантію Польщі, Швеції, Пруссії та Венеції зовсім не противить ся його повазі (Fessler V, 54).

3) В південнім Земліні в околиці Токоя і Уйгеля виступили два агітатори Токаї і Салонгаї як „созники“ Тикілія і завзивали селян до повстаня на „Німців“. Рух, по деякім поводженю в початку, був здавлений (про нього див. Szirmai, Notitia hist. com. Zempl., також Rumu, Mon. Hung. I).

Матеріали до Коліївщини.

V. Мемуар ржищівського тринітарія про Коліївщину.¹⁾

Подав Іван Шпитковський.

В рукописнім відділі бібліотеки ягайлонського університету в Кракові під ч. 4504 є мемуар ржищівського тринітарія (офіційно назв. „браїлівським“). Рукопись ся формату in folio, оправлена в чорне полотно з простолінійними, в формі прямокутника, витисками по берегам та на середині верхньої окладинки; хребет книжки оправлений в темно-брунату шкіру з позолоченими, полнялими відтисками. В середині вперед чиста verso, непаінована карта новішого білого паперу; на ній на горі, з правої сторони бібліотечний, здаєть ся, знак „1887. а. 387“. На другім листку рівнож того самого, білого паперу, в одній третій високости написано новішим виразним письмом по польськп, вправною рукою: „Wypadki wiekuistej godne pamięci w Ukrainie r-ku 1768, po łacinie napisane przez Ks. Trynitarza Braiłowskiego o rzezi, o napadzie hajdamaków na klasztor w r-ku 1768, w którym Trynitarze tam mieszkający, klasztor przed samym napadem opuścili. Wypadek ten przez naoczного świadka Ks. Trynitarza własnoręcznie po łacinie napisany; to samo jest przetłumaczone po polsku dosłownie na małej karteczce.“ Далше йде властивої рукописі десять листків (паінація 2—11), паперу блідо-жовтого, перед записаннем делікатно поліінованого олівцем, місцями знищеного. Мемуар писаний по латині вправною рукою, досить великими буквами, одначе жовтим, полнялим чорнилом, длятого місця особливо близше краю мало читкі. Десятий листок записаний до половини, оборот її чистий. Далше маємо півтретя

---

¹⁾ Ся статя була читана на історичнім семінарі Проф. М. Грушевського. На сім місци складаю йому подяку за цінні замітки до неї.

карточки новішого паперу, формату листового паперу (з паї-надією 12, 13, 14) записаного дрібненьким, але читким письмом з частими перечеркуваннями та поправками. На них міститься польський переклад рукописи, написаний почерком письма дуже подібним до того, що на титуловій картці. На кінці два чисті листки in folio. Рукопись, судячи по зверхнім вигляді: письмі, скороченнях, папері та по словам титулової картки, здасть ся, мусить уважатися ся оригіналом.

Заки подамо кілька уваг до описаного мемуару, потреба перед тим спростувати похибку що до назви його автора, яка вкрала ся в історичню літературу про Коліївщину. Равіта-Ґавронський в своїй історії Гайдамачини¹⁾, користаючи вперше з сього мемуара, називає його автора не „браїлівським“, як се зазначено на титуловій картці мемуара, але „брусилівським“ тринітарієм. За ним повтарає про мемуар „брусилівського“ тринітара др. Іван Франко в своїх дуже цінних замітках,²⁾ доданих до виданої ним польської поеми про уманську різню. Свою гадку опирає Равіта-Ґавронський лише на тім, що Брусилів лежить ближше поля ділання Швачки, головного героя сього мемуара, як Браїлів, та на хибнім прочитанню у перекладчика замість слова Брусилів — Браїлів. Одначе се його твердження, не поперте, крім сих двох, ніякими більше аргументами, не видержує зовсім критики. В латинській оригіналі (на ст. 149) при згадці про візитацію кс. провінціала стоїть написано: „conventum Brahyloviensem“. Лекції „Brusyloviensem“ замість „Brahyloviensem“ не можемо прийняти, наперед з сеї причини, що рукопись писана досить читко, потім з огляду на се, що в рукописи єсть велика різниця між способом писання букви „h“ а довгого „s“. За Браїловом промавляє і се, що Брусилів віддалений від Київа около 80 км., підчас коли утеча тринітаріїв до Київа треває майже 10 тижнів.³⁾ Що правда маємо відомости, що на весні 1768 р. були колії в Брусиліві під проводом Бондаренка,⁴⁾ одначе в Брусиліві в тім часі зовсім нія-

1) Fr. Rawita-Gawronski: *Historja ruchów hajdamackich*, Львів 1901, т. II, ст. 196—7.

2) Др. Іван Франко: *Матеріали до історії Коліївщини*. Польська поема про уманську різню. *Записки Наук. тов. ім. Шевченка* т. LXII, ст. 30.

3) *de villa ad villam per decem circiter septimanas transire cogebantur, ...donec tamen Kijoviam appulsi.* (ст. 155.)

4) Я. Шульгинъ: *Очеркъ Коліивщини...* Київ. Стар., 1890 р. т. XXIX, ст. 23; і в укр. перекладі „Руська іст. бібліот.“, т. XX, ст. 67.

кого монастиря не було, а тринітарського, взагалі ніколи не було (монастир Капуцинів повстав тільки по р. 1789.¹⁾ Тому треба би нам прийняти, що тут мова про Браїлів в винницькім повіті, при устю ріки Браги до Рова. Тут справді кілька літ перед 1768 р. київський воєвода Франц Салезій Потоцький, уфундував тринітарський монастир, який пізнійшими часами перемінено на православний жіночий,²⁾ та збудував величавий мурований костел, по камінецькім найкращий на Україні.³⁾

Виходилоб отже, що автор був браїлівським монахом. Але в дійсности описана ним подія не мала ся ані у Брусиліві, як думав Р.-Іавронський, ані у Браїлові, як може здогадував ся той, що поклав на рукописи польський заголовок, тільки у Ржищеві. Поминувши те, що Браїлів лежить трохи за далеко від місця, де виступав Швачка, в самій рукописи знаходимо кілька уступів, що промовляють за Ржищевом. На ст. 149 що правда читаємо: *P. Josephus a sanctissimo Sacramento, anterioribus temporibus visitando conventum Brahyloviensem, novum iussit confici protocollum ad adnotanda ea, quae in his partibus practicarī contingit...*, і се певно веліло комусь поставити Браїлів у дописанім польськім титулі, одначе три інші місця свідчать більше за Ржищевом: *Videns itaque (Савка) omnia esse devastata et desolata, ad demonstrandum tamen suum fastum hujus loci incolis rusticis, ominans sibi futurum se esse palatinum, hanc arcem Rżyszczoviensem in futuram dignitatis suae residentiam praelegit.* (ст. 155) *Victus parcus, quem subditi timoratoris conscientiae (aliqui enim etiam ex subditis in necem patris praesidentis caeterorumque commanentium inhiabant) ex villa Szczuczynka fundationali clam ad limites Moschoviae supportabant, quod poterant...* (ст. 155) *Pater Ildephonsus a s-to Joanne Baptista hic Rżyszczoviae die 5-ta Februarii in Domino obiit.* (ст. 156.)

Перша виписка не подає нічого певного про місце подій, бо слова: *in his partibus* не мусять зовсім належати до слів: *conventum Brahyloviensem*. Друга й остання виписка говорить рішучо за Ржищевом (*hanc arcem Rżyszczoviensem, hic Rżyszczoviae*). Що до третьої виписки, то тут незрозуміла би була ціла справа з живленням монахів селянами з Щучинки (віддаленої кілька

¹⁾ Słownik geograf., т. I, ст. 90.

²⁾ Св. Игн. Лотоцкій: Виннице-Брапловскій монастирь, рецензія В. Д. в Київ. Стар, р. 1901, кп. 71.

³⁾ Słownik geograf., т. I, ст. 348.

верстов від Ржищева), як би се були браїлівські монахи. Коли візьмемо, що щучинецьким селянам приказали ржищевські тринітарії, як своїм підданам, давати поміч для утікачів браїлівських тринітаріїв, насуваєть ся питання, чому вони мусли помагати своїй собратії аж через Щучинку, та чому браїлівський тринітарій не згадав про те нічого в своїм мемуарі. З другої сторони цікавою було би се появою, що серед загального, так дуже тоді неприхильного настрою до католиків — щучинецькі селяни годують чужих монахів, по своїм силам (*quod poterant*), потайки, з наражіннем себе самих. До того і ся обставина, що автор називає с. Щучинку „*villa fundationalis*“ а його селян зве в двох місцях впрост „*subditi*“, каже нам догадувати ся, що се ніякі браїлівські монахи, тільки ржищівські. Так само всі дотеперішні відомости про ржищівський монастир годять ся з відомостями поданими мемуаристом: Спомини мемуариста про гайдамацькі набіги на Ржищів перед 1768 р.¹⁾ годять ся з вістями про гайдамацький напад на Ржищів в р. 1751²⁾, коли тимчасом про Браїлів не маємо таких відомостей. Знаємо дальше, що тринітарський монастир в Ржищеві фундавав³⁾ трахтимирівський староста Щеньовський⁴⁾ р. 1765, та поставив там деревляний костел. В мемуарі названо також р. 1768 третім, нескінченим роком від часу повстання фундації;⁵⁾ навіть можна б пояснити ближше, що монастир був фундований між вереснем а груднем р. 1765. Далі згадка, що патроном того костела був св. Станислав, вказувала би знов на Ржищів, де згаданому Щеньовському, фундаторови сього костела, було на імя Станислав. Також не міг би був згадувати браїлівський монах з такою великою пошаною⁶⁾ про палату-резиденцію фундатора, тому що фундатор браїлівського монастиря, Сал. Потоць-

1) ...*praetermissis aliis funestis ante acceptam hanc fundationem his in oris a Haydamacis populo fideli illatis* (ст. 149).

2) *Słownik geograf.*, т. 10, ст. 173.

3) *ibid.*

4) Се той сам Щеньовський, про якого каже Румянцев в своїй реляції мін. Паніну, що він був „въ конфедераціи главннмъ руководителемъ“ та що безвишко непристанннѣ дѣлалъ грабленія...“ (Румянцева переписка К. Ст. 1882, т. IV, ст. 106).

5) *anno 1768, post acceptam in possessionem hanc fundationem, anno tertio inchoato, mensibus Junio, Julio, Augusto...* (ст. 150.)

6) *Posterum ipsum palatium seu residentias perillustrissimi fundatoris in quibus sedem fixerant...* (ст. 154.)

кий, жив постійно в галицькім Кристинополи.¹⁾

Та окрім сих доказів єсть іще кілька, що ще рішучійше промовляють за Ржищевим. Принявши, що колії напали не на Ржищів, а на Браїлів, не можна добре зрозуміти напряду утечі вперед польської шляхти а потому і самих тринітаріїв, як оповідає мемуарист.²⁾ Було би просто незрозуміло, длячого би вони мали з Браїлова утікати на російську територію і то як раз дорогою, де гуділа гайдамацька буря, коли під боком мали Бар, гніздо барських конфедератів. Всюди було польське королівське військо під Ксав. Браніцким, ловчим коронним, та російська армія. В тім саме часі себто перед 14. VI. 1768 (днем утечі тринітаріїв) головний російський начальник війська, Кречетніков³⁾, здобуває від 18/29 мая до 2/13 червня Бердичів, де замкнули ся конфедерати з Пулавським. Другий п'ятитисячний відділ барських конфедератів⁴⁾, що йшов з помічю Бердичеву та силував по дорозі селян приставати до них, побитий йен. Подгоричанином,⁵⁾ в значній частині скрив ся був до недалекої Винниці. Браніцький з 400 людьми приходить 10 н. ст. червня у Зінків (на захід від Бару), повертає далше ще трохи на захід до с. Солобоковець, чекаючи трьох компаній гренадірів, потім рушає в напрямі Бердичева⁶⁾. Одним словом, недалеко Браїлова роїло ся від польських та російських військ; сї останні певно не відказали би були захисту у себе браїлівським утікачам перед коліями, інші прийняли би їх були з отвертими раменами, особливо барські конфедерати, що й селян до себе втягали, аби лише як небудь збільшити свої ряди. Отже причина подана тринітаріями, що вони мусіли утікати в Росію, бо

1) Bunt hajdam. opisany przez Lippomana i 2 bezim. wydał Raczyński, str. 13 (мем. „Лінома“)⁴⁾ подібно мем. В. Кребзовой: Ogrędownik naukowy, p. 1840, N. 1, str. 5.

2) Pono, quod hunc locum attinet, nobiles plerique, audita horum latrociniorum fama, relictis bonis et possessionibus, cum suis familiis extra limites regni et intra limites Moschoviae fugam arripuerunt. (стр. 153.)

3) Журнал ген.-маіора Пет. Кречетникова в „Чтенія-х моск. унвер.“ р. 1863, кн. 3, стр. 147 і 164; в польськ. перекл. в „Pamiętnik-ach XVIII w.“ т. XIV н. в. „Radom i Bar“, стр. 107 і 120.

4) Журн. Кречетн. стр. 156—7.

5) Тамже рапорт Подгоричанина в дня $\frac{30 \text{ мая}}{10 \text{ черв.}}$ 1768.

6) Dr. L. Gumpłowicz: Koresp. m. Stan. Augustem a Branickim r. 1768 str. 12, 14, 15. (V-ий лист Браніцького до короля писаний дня 11/IV в Солобківцях).

в Польщу відтяли їм дорогу колії¹⁾, зрозуміла тільки тоді, коли розумієть ся тут Ржищів а не Браїлів.

В мемуарі василіянина Корнеля Срочинського єсть глуха вістка про ворохобню в Браїлові²⁾, яка утихла лише за приходом партії польського війська в Шаргород і війська російського та по покаранню проводирів. Одначе се було вже по *klęsce humaniskiej*, *gdy się wszędzie rozległa wieść o tem, co się z umańskimi oprawcami stało*, то ієст, że *Gontę blisko Szarogrodu we wsi Serbach rozświetowano z drugimi 28...* Отже бачимо, що се стало ся зовсім пізнійше, по 15 червня і не може бути ніяк звязане з тим, що оповідає наш мемуарист.

Дальше читаємо в рукописі, що *die 14 Junii, divo Basilio sacra* (ст. 20) тринітарії опускають свій монастир, а зараз другого дня (*die immediate sequenti*) себто 15 червня приходять колії в місце, де був монастир. Се очевидно рахованне по новому стилю. По словам мемуариста колії розтаборили ся довше як на один день³⁾, та з огляду на се, що колії в місцевостях, де була ліпша пожива та повнійші шляхотські пивниці, звичайно віставали трохи довше, можемо сьміло припустити, що і в сїм місті, про яке оповідає наш мемуарист, колії оставали ся найменше два дні себто до 18 н. ст. червня. З другого боку 20 червня Швачка єсть під с. Родками коло Білої Церкви, звідки пише разом з війтом с. Родок лист до білоцерківського команданта Карбовського з питанням, *czy budem bytsia, czy budem tuгыtsia*⁴⁾. На листі підписаний *Andrij* (Журба, в третім листі під-

¹⁾ *cum undequaquam ad districtus et palatinatus nostri regni ab iniquissimis hisce praedonibus praeclusam haberent viam, intra finia similiter Moschoviae sese transferre statuerunt* (ст. 153).

²⁾ М. Грушевський: *Матеріали до історії Коліївщини*, I. Василіяньські записки і листи про Коліївщину (Зал. Наук. Тов. ім. Шевченка т. LVII, ст. 17) подібно: *Przegląd dziejów polskich, Poitiers 1839* часть III, ст. 43.

³⁾ *Hi suridissimi nebulones (Szwadczyn) oppidum hocce aggressi, invaserunt, locum figentes in arce* (ст. 20.); на ишим місци: *posterum ipsum palatium seu residentias perillustrissimi fundatoris, in quibus sedem fixerant...* (ст. 154).

⁴⁾ Церк. Музей ч. LXXXII, л. 2. Що правда, тут Швачці на імя Микита, але знаючи, що атаман Швачка був менше більше в тім часі під Білою Церквою, можемо сказати, що се той сам Швачка ватажок. За тим промовляє ще й ся обставина, що копія його листу wraz з ишими листами того звістю знаходить ся в листі шляхтича до свого знакомого, які цікавили ся більш самими вістями про бунти, як іменем ватажка і то ще другого в ряду.

писаний повним іменем) ataman kanijowskocho kurenia, Muktá ataman Schwaczka, kurenia kaniwskocho) потім ще два підписи зазначені знаком хреста †) а за тим: die 20 Junii A. 1768.¹⁾ Коли сей лист датований по ст. ст., то поміж 4—6 ст. ст. (15—18 н. ст., датою перебування Швачки в тринітарськiм монастирі) та поміж 20 червня (дата на листі) єсть лише 14 днів, яких було би за мало, щоби перейти сю просторiнь між Браiловом і Білою Церквою, руйнуючи огнем і мечем все докладно Шваччиним способом та роблячи в більших і богатших місцевостях частійші і довші попаси і бенкети. А як що ся дата числена на н. ст., то поміж 17 а 20 червня єсть несповна три доби, в протязу котрих зовсім виключена можливість перейти дорогу в Браiлова до Білої Церкви. За той час гайдамаки могли справді зробити лише невеликий шмат дороги від Ржищева до Родок.

Евентуальний закид, що Станислав Щенювський фундував монастир для шістьох²⁾ монахів, а тут маємо лише їх чотирох. Се поясняє нам сам мемуарист в словах: *Quatuor e nostris hisce fatalibus temporibus in hac residentia fuerunt commanentes...* (ст. 155) Тут говорить ясно як про частину звичайного числа монахів. Дальше могло-б насунути ся питання, длячого в мемуарі нема згадки про утечу фундатора та виратованне його ржищівським козаком Дудком.³⁾ На се можна б відповісти, що монахи утекли вже 14 червня, а Щенювського виратував Дудко аж 15 червня на вість про нахiд колiїв і то з замку, що лежав за містом. Швачка напав перше на місто, тож задля загального в місті замiшання може ніхто не знав про пригоду Щенювського. Звістка Руліковського, що ржищівський спалений костел в р. 1768 гайдамаками відбудовано 1774,⁴⁾ мало авторитетна. Наш мемуарист виразно зазначає, що Швачка костела не спалив. Можливо, що в пам'яті жерела, з якого Руліковський брав відомість заховада ся більше про авторів зруйнування костела, як про спосiб його знищення.

1) Три листи колiїв під Білою Церквою уміщені в листі польського шляхтича, здаєть ся присутного тоді в Білій Церкві, до иншого незнаного, писані по українськи латинськими буквами. Всі три без дати лише на однім із них єсть дата: die 20 Junii anno 1768, написана тою самою рукою що цілий лист і три копії листів ватажків, які певно що се є тільки копії переписані латинськими буквами. Можливо, що разом з тим змінено й дату на н. ст.

2) *Słownik geograf.* т. 10, ст. 174. 3) Тамже. 4) Тамже.

З цілого цього розсліду видно ясно, що всі дотеперішні відомості, як географічні й історичні вказують виразно і рішучо, що напад Швачки був „hic Rzyszczoviae“ на тринітарський монастир та що наш мемуарист се не браїлівський а ржищівський тринітарій.

Заки скажемо дещо про сам мемуар та докинемо до нього кілька слів оцінки, мусимо вперед познайомить ся з самим автором та з часом повстання мемуара. Автор, як видно тринітарський монах, ніде про своє ім'я ані про себе не згадує. Одначе з латинської мови, з признання, що знає старші якісь хроніки чи мемуарі, здаєть ся, латинських монастирів на Україні¹⁾, що відомі йому твори своїх і чужих „істориків і політиків“²⁾, що уміє подати своє оповідання в якійсь заокругленій формі, з певною критичністю, чи хочби охотою до неї, — здаєть ся нам, що автор більш освічений, як пересічний монах. З пристрастного тону в оповіданню, де йде мова про коліїв (особливо великий запас лайок на їх адресу) як і в декотрих висказів мемуариста³⁾, а найпаче з його висказу: *fidedignorum nobilium nostrorum Polonorum* (ст. 150) видно, що автором був Поляк. Дальше з цього, що автор знає докладно оповісти про нужду та небезпеки підчас утікачки, про біду, яку тринітарії терпіли на російській території, дальше з подання таких дрібниць, як пр. на кілька частий один із втікачів зломив собі ногу⁴⁾ виходить, що автор (як то і сам признає) був справді очевидцем, одним із тих чотирьох утікачів-тринітаріїв. А що з них лише один остав при житю (*quatuor egressi, vix unus sospes rediit, pater praesidens*, ст. 155) тож автором цього мемуара є здаєть ся, сам *pater praesidens*. Повним титулом зовєть ся він у мемуарі: *pater, frater Ludovicus a sancto patre nostro Felice, praesidens*.

Що до часу написання цього мемуара, ніде нічого виразно не сказано. Знаємо лише, що *p. praesidens* вертав у Ржищів вже 4 марта 1769 р. і тут на ново осідає в монастирі разом

¹⁾ *Morem itaque antiquioris ordinationis superiorum pro his partibus Ucrainae gerendo* (ст. 149).

²⁾ *Arguimur non solum a domesticis verum etiam et ab extraneis, qui ne minimam quidem curam et sollicitudinem in iis adhibemus, in quibus vel historici desudant vel politici* (ст. 149).

³⁾ *Cum ad palatinatus nostri regni praeclusam viam haberent, in finia Moschoviae sese transferre statuerunt* (ст. 153) і пньш. м.

⁴⁾ *Per casum de curru in tria frustra fracta pede* (ст. 155).

з п. Ільдефонзом, та що сей монах умирає вже дня 5 лютого 1770. А що вже 1785 р. на президентурі в тринітарськїм ржищівськїм монастирі нема патра Людвика, а лише патер Рудольф від св. Вартоломея¹⁾, та що тутешні тринітарськї „президенти“ переважно досить скоро змінюють ся²⁾, можемо догадувати ся, що і наш патер Людвик не був президентом аж до 1785 р. З огляду на се час написання можна положити між часом повороту п. Людвика та між останніми роками 70 або першими роками 80 рр.

Коли вже знаємо, хто був автором мемуара та коли він менше-більше написаний, випадало би дещо сказати про сам мемуар, про те яке він своїм змістом займає становище серед знаних мемуарів та дати загальну його оцінку — себто чи і о скільки факти подані автором в мемуарі представлені правдиво і чи про них міг автор щось певного знати. Се певно, що автор взагалі знав про ті події, які нам представив. Був прецінь сам очевидцем одних подій, другі відомі йому були як сучасникови, що жив недалеко руху коліїв, та як президентови монастиря взагалі шанованого і любленого ордену. Так само міг мати про ржищівськї події дуже докладні відомости, прибувши тут вже по несповна девятьох місяцях (від 15 червня 1768 до 4 марта 1769), коли так горячі і недавні факти ще були в пам'яті ржищівськїх мешканців. Що до питання, чи автор хотів описати відомі йому факти в правдивім світлі, відповімо: так. Се видно хочби з авторської постанови подати лише опис коліївськїх подій та з зазначення, що: *parva sunt, quae hic adnotata, plura per sceleratissimos lucrones patrata* (ст. 156). Автор неначе каже, що оповідає лише те, чого був ліпше сьвідомий. Він лишає зовсім на боці факти менш йому відомі³⁾ та зазначає і підчеркує виразно деякі сумнівні факти, за яких правдивість не хотів відповідати. При описі уманської різні каже, що не може дати вірного образу сих сцен, бо всі вони з ріжних при-

1) Słownik geogr. т. X, ст. 174.

2) Ibidem ст. 174: в р. 1785 президентом був кс. Рудольф; в 1795 р. кс. Керекеша; в 1800 р. кс. Міссуна; в 1803 р. кс. Кастан Русецкий; в 1804 р. кс. Мик. Шандрович; в 1819 і 1822 рр. кс. Йос. Чарнецкий.

3) Praetermissis aliis funestis (quarum certa notitia haberi non potest) ante acceptam hanc fundationem (перед р. 1765) his in oris a Haydamacis illatis cladibus etc. (ст. 149).

чин „вийшли людям із пам'яті“. ¹⁾ На інших місцях зазначає автор свою непевність що до правдивості деяких фактів словами: *fertur tamen tanquam certum* (ст. 152); *Deus ipse peroptime novit* (ст. 151), *prope* і *in*. Автор вказує навіть жереда, звідки черпає свої відомості (проте нижше), і все те разом велить сказати, що автор справді хотів подати події в правдивім світлі. І автор се зробив, о скільки не співчував інтересам польської шляхти та взагалі католикам, опираючи ся виключно на їх інформаціях, та о скільки взяв собі за ціль написати *protocollum* (так зове свій мемуар) *ad oblectandos audientium animos* (ст. 149), бачучи головню на своїх читачів²⁾. Про сю односторонність автора хочемо кількома словами сказати при загальнім огляді окремих частий мемуара.

Мемуар окрім вступу, в яким автор говорить про мотиви, що склонили його до написання мемуару, ділиться на три часті, нерівні як своєю величиною, так і правдивістю представлення предмету. В першій часті, що має бути „ключем розуміння“ і займає майже $\frac{3}{5}$ цілості, оповідає автор загально про гайдамацький рух, про його початок, організацію та найбільшу і найголовнішу прояву Коліївщини — різню в Умані. Між иншим треба зазначити, що автор українських селян характеризує як чернь, необізнану навіть з найпершими правилами віри, позбавлену всяких тонких почувань до Бога і ближнього, як чернь, що провадить дике, звіряче життя. Українська людність має вже вроджену хлопську злобу³⁾, з якою засідає ся на католиків та убиває їм разом з уніятами і Жидами до 30 тисяч в самім лише Умані. Про такий погляд польських мемуаристів на „вроджену хлопську злобу“ коліїв висказав ся влучно

¹⁾ *Qualis autem, quantaque horum nebulonum fuit rabies, Deus optimus, maximus perbene novit, hominum namque praesentium huic tragoediae tum ob timorem, tum ob imminens periculum, tum ob nimiam perturbationem mentis, capitum excedit* (ст. 152).

²⁾ *Omnis autem fausti vel infausti descriptio magis soleat legentium oblectare* (ст. 150).

³⁾ *Vulgus schismaticorum et unitorum sine notitia articulorum fidei, sine omnimoda charitate Dei videlicet et proximi et ab ipsis incunabilis ex seipsis nomine ducente, innato quodam eoque continuo catholicam fidem odio prosequentibus* (ст. 150); *absque omni reflexione ad praecepta Dei et ipsius naturae...; addere namque barbarae, omnis humanitatis expertae, ab omnia vitia proclivae, ipsaeque naturae benedictioni abominabili calcar et stimulum ad perpetranda plus, quam ferina* (ст. 151).

один із представників т. зв. „київської школи“¹⁾ у відповідь д. Корзонови на його закиди²⁾ пороблені ним при критикованню праці Шульгина³⁾. Подібно й таким великим цифрам „гуляючим по світу“ дав належну відправу др. Іван Франко в його критичних замітках до польської поеми про уманську різню⁴⁾. Рівнож здогад автора про спорідненне Гонта з офіціантами Потоцького в Умані є здасть ся виключений після висвітлення цих відносин проф. Антоновичом в знаній монографії про Гонта⁵⁾. Згадка єсть лише в деяких мемуарах, що Гонта був кумом Младаневича.⁶⁾

Тут вартаби ще згадати про організацію коліїв, про яку каже дещо мемуарист. У нього колії з намови православних чернців а особливо Мелх. Яворського збирають ся під 12 ватажками, а зійшовши ся разом, ділять ся на три відділи.⁷⁾ З тих один відділ під „Німим“ (Равіта-Гавронський доказує його ідентичність з Неживим⁸⁾), займає околиці Ржищева, округ трахтимирівський, богуславський, канівський й інші сусідні. Другий відділ іде (ватажок його не названий) в Сьмілянщину, а третій в Задізняком на чолі в брацлавське староство. Можливість організації припускає й сам автор, кажучи на іншій місци, що по відході Швачки прийшов до Ржищева по якімсь часі „maturing“ Савка, щоби неначе провітрити на місци діяльність Швачки⁹⁾. Що правда нема тут якогось категоричного висказу

¹⁾ Київ. Старина, р. 1893, I, ст. 126—166, частина її в укр. перекладі подана проф. М. Грушевським в вступі до XX. т. „Руськ. іст. бібліот.“ ст. II—III.

²⁾ Tad. Korzon: Nowa książka o Koliszczyźnie (Kw. hist. 1892, т. II, ст. 527—540).

³⁾ Відома праця Шульгина Як.: Очеркь Коліивщини, появила ся у перше в Київ. Стар., 1890. р., кн. II—VIII, видана особно відбиткою, Київ, 1890, ст. 209, та передрукована вкінці в укр. перекл. як XX. т. Руськ. іст. бібліотеки.

⁴⁾ Др. Ів. Франко: Матеріали до іст. Коіївщини. Польська поема про уманську різню. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. LXII, ст. 33—35).

⁵⁾ Київ. Стар. р. 1882, XI, ст. 250.

⁶⁾ Мемуар Ліппомана § 5, ст. 19, вид. Рачинського п. в. Bunt hajd. na Ukrainie (Obraz Polaków i Polski XVIII w., т. 15), Poznań 1854.

⁷⁾ Proinde in simul congregati ac tamen in tres turmas divisi (ст. 151).

⁸⁾ op. cit. т. II, ст. 197, нотка під 1).

⁹⁾ Secundus isque maturior Sawka... vel exploraturus sua vota, [utpote iuvenis (Швачка)] nequissimum perfecit opus. Videns itaque ad suum genium omnia esse devastata et desoluta. (ст. 155).

ані певного пояснення обоїльної залежності між Швачкою і Савком та відносно їх обох до Неживого, що був в сих сторонах „*principalior*“, всеж таки й у мемуариста не виключена певна організація коліїв. Взагалі, перша частина мемуара цікава як погляд шляхотсько-польського та католицького загалу на Коліївщину та на її генезу. Що до вартости тої частини — то тут відомости подані т. ск. з третьої руки.

В другій частині йде річ про напад ватаги Швачки, а потім Савки на ржищівський монастир, представлений, як здасть ся, головню на підставі реляцій будівничого-Поляка, Анаст., Станкевича на якого просьбу стримав ся Швачка від спалення костела, взявши поперед від нього присягу і письменне приречення, що перейде на православє та перебудує костел на православну церков. Відомости в сій частині, взяті в другої руки, то-ж мусимо рівнож прийняти їх „*cum grano salis*“. Не трудно-ж прецінь зрозуміти, що як селяни, що інформували автора, були самі не без скави в сьому нападі (*nequissimi incolae rustici etiam subditi nostri [quos (коліїв) forte ipsi conduxerant]* ст. 154) мусіли звалювати всю вину на коліїв, так в другої сторони зрозуміло, що Станкевич мусів неминуче збільшити число ватаги і розмір шкід ними нанесених, щоби піднести свої заслуги коло вратовання костела. Що до розміру руїни, зробленої коліями в Ржищеві, єсть згадка про убитє двох убогих шляхтичів (імена їх не подані), про знищенє внутрішнього урядження костела, куди дістали ся, впиломавши крати у вікон, про зруйнованє монашого мешкання та їх господарських будинків, про ушкодженє внутрішньої обстанови замку, фундатора та нанесенє шкоди самому місту. Одначе докладнійших даних про се нема. З деяких статистичних дат сього міста бачимо, що воно справді улягло якійсь катастрофі¹⁾, та зваживши одначе на руїнні тодішні війни, на польські езекуції в околицях, де повставали колії, на татарський напад, на ріжні епідемічні хориби, що косили сотки тисяч душ в цілім краю, на голод і т. и.²⁾

1) Л. Похилевичъ: Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ кiev. губер. Кіевъ 1864, ст. 49: „Въ 1740 г. въ немъ (Ржищеві) считалось 150 домовъ и до 800 жителей обоего пола. Въ 1793 только 130 домовъ а жителей съ дер. Верезовского 696 мужеска и 595 женска пола.“

2) С. Иваицкій: Переясл. епис. Герв. Линцевскій, відбитка в X т. Трудів подільськ. церков. истор. общества, ч. VII, Камінець Под. 1904. Про сотки тисяч померших від чуми на Україні, Поділю і и. гл. Петрушевича: Сводная лѣтопись під 1770, ст. 295—7.

мусимо признати, що невиключно колії причинили ся до його знищення, та що ватагам Швачки та Савки можна приписати лиш якусь частину руїни сього міста.

Крім висше згаданого, дає нам мемуар лише кілька виразнійших штихів до характеристики дуже слабо нарисованої фігури ватажка. По словам автора: *occupavit oppidum primus lucro nefandus, vulgo Szwadczyzn nuncupatus, nudum pubertatis annos agressus cum aequalibus lucronibus, iuvenibus immae conditionis ast vitae et morum sceleratissimorum* (ст. 154), в другім місці: *post aliquot temporis intervallum venit maturior isque Sawka exloraturus, utrum... [ut pote iuvenis (Швачка)] perfecit opus.* (ст. 155). Що Швачка мусів бути ще молодим парубчаком, видно й зі згаданого висше листа коліїв під Біл. Церквою, де його підпис стоїть по підписі Журби¹⁾. Назвище його уважає мемуарист лише призвищем ізза того, що його мати, селянка, шила сорочки (*mater eius plebeja similibus lucronibus suere indusiatas sveverat* ст. 154). Про Савку-ж в мемуарі крім звичайної згадки про його прихід до Ржищева нема більше нічого. Се той самий, здасть ся, Савка ватажок, що ділає враз з Неживим в Канівщині²⁾.

Усе те, що дотепер автор мемуара сказав нам про Швачку в порівнянню з тим „червоним“ Швачкою з історичної традиції, для нас приємна несподіванка. Бачимо, що розмірно не багато проляло ся крови в Ржищеві. Що до вбитя сих двох убогих шляхтичів єсть в дечім підстава сумнівати ся³⁾. Бачимо, що Швачка вдоволяєть ся навіть писаними приреченнями, відступаючи від первісного наміру, коли тимчасом „Німий“-Неживий виходить у автора в дуже червоних красках. *Niemy vix inter caeteris non iniquissimus hic enim pro conditione cuiusvis nobilis per trecentos et plures florenos rusticis solvebat, asserens ex eorum effusione sanguinis et trucidatione se peroptimum haberere ientaculum vel subconium* (ст. 151).

З дотеперішних відомостей про сих обох ватажків знаємо щось як раз противне, що то саме Швачка робив формальну бійню людей (у Фастові), платячи від голови по 7 копійок⁴⁾,

¹⁾ Церковний Музей Nr. LXXXII, л. 2.

²⁾ Шульгин: Начерк Коліївщини (Р. Іст. бібл. XX).

³⁾ Вже хоч би длятого, що вони тут неназвані по іменн. Не можна припустити, щоби їх Станкевич не знав, або знаючи забув, по 9 місяцях їх назвища, тим більше, що їх лише двох мало бути убитих.

⁴⁾ Шульгинъ: Очеркъ, Київ. Ст. 1890, ст. 407.

а що Неживий не був так „кровожадний“ та що то він саме любив збирати „паперові“ підписи. У патра Людвика мусила наступити тут заміна характерів обох ватажків.

В третій, останній частині мемуару описує автор свою утічку, жите на рос. території, своє і братів патрів тринітаріїв та їх зносини з барськими конфедератами. Мемуар кінчить ся описом заслання і покарання коліїв польським військом зі Стемпковським на чолі при помочи рос. армії. Найпевніша перша частина сеї частини, написана очевидцем, але вона для нас нічим не інтересна. Друга її частина подана автором з чужих слів. З неї слід зазначити тільки згадку автора про пробу боротьби коліїв зі Стемпковським та про змову селян на його жовнірів.

Що до становища сього мемуара серед дотеперішніх, то стоїть він від них трохи оподалік. Дотеперішні мемуарі займають ся майже виключно уманською різнею, а і сеї мемуар не може не згадати вчастині про сю кульмінаційну точку Коліївщини, та головною цілею його було описанне набігу Коліїв на ржищівський монастир і на само місто Ржищів, отже займаєть ся він головню подіями поза-уманськими.

Ще кілька слів про польський переклад латинського оригіналу на кінці, зладжений невідомим автором. Деякі закиди що до недоброго відчитування декотрих слів поробив перекладчикови Равіта-Гавронський у своїй висше згадуваній історії гайдамацьких рухів, користаючи з сього мемуара,¹⁾ та вони показують ся неоправданими. Коли з сеї сторони перекладчикови годі що закинути, то треба сказати, що переклад в кождім разі не дослівний як перекладчик голосить на титуловій картці (to samo jest przetłumaczone dosłownie); противно, він зовсім вільний, місцями за довільний і недокладний, декуди на одно латинське слово ужите в перекладі инше латинське слово, більш зрозуміле. Ось кілька прикладів: Заголовок мемуара так звучить по латині: *Notat res perpetuae memoriae dignas et in Ukraina*

---

¹⁾ Не від річи було би сказати кілька слів про використання сього мемуара Равітою-Гавронським, який перший мав сю рукопись в руках. Вже помигнувши те, що автор маючи перед собою оригінал і недослівний переклад, волить користати радше з перекладу ніж з оригіналу та переклад навіть цитувати (!), не порівнавши принаймі даного місця з оригіналом; але навіть при користанню польським перекл. робить много більших і менших похибок, як ось: *Przepisywacz, nie wyczytawszy Brulłow przetłoczył i przetłumaczył Brailów*. Тут автор не заглядав до ори-

practicatas 1768 anno, а в перекладі: Wypadki wiekuistej godne pamięci na Ukrainie 1768 r. Дальше ...solent multa enarrare, ut vel iuniores rerum varios addiscant eventus, vel rudiores informantur, в перекладі: aby opowiedzieli im (ku)

гіналу, де, як було вже сказано, виразно написано Brahylov. Швачку зове він чомусь „Szwaczenko“, коли в ориґіні. зове ся він „Szwaczyn“. Дальше пише Р. І.: Drugim błędem w przekładzie jest nazwanie Nieżywego Niemym, gdyż *mutus* oznacza nie tylko... Сми дав автор найліпший доказ, що не читав ориґіналу, бо в нім нема ніякого „*mutus*“, але сказано впрот „*Niemy*“. Тільки похибок в самій нотці. В тексті (т. II, 196) пише він: Założywszy (Швачка) sobie główną kwaterę w Gastowie, zrobił stamtąd wycieczkę do Brusilowa (знаємо, що до Ржищева), gdzie był klasztor ojców Trynitarzy (в Брусиліві такого монастиря ніколи не було), а których jeden pozostawił nam smutny opis rzezi i wypadków zaszłych w tem miasteczku („rzezi“ ніякої в Ржищеві не було, бо в винімок убитих двох ві шляхти — що і так сумнівне — нікого не було надто ні убитого, ні навіть на тілі якебудь ушкодженого, а що найменше про се мемуарист не згадує) і wypadków zaszłych w tem miasteczku (нічого непачуча фраза). Pierwszy zajął to miasto hajdamaka Szwaczyszynem zwany (Szwaczka) — mówi pamiętnikarz — bo matka jego szła koszule podobnym lotrom (се цитат не з лат. ориґіналу тільки з польського перекладу та й то лихо наведений; не знати, по що тут видумував автор Р. четверте імя для Швачки). Zdaje się, że Szwaczka pochodzi też z niedalekiej okolicy (нічим не поперте твердження, противно єсть натяки на його походження в Волині — див. працю Шульгина, Київ. Стар. 1890, ст. 414). Napad ten miał miejsce 14 czerwca 1768 (в мемуарі виразно написано, подібно і в польськім перекладі, що 14 czerwca т. р. утікають лише тринітарії, а колії напали аж 15 die immediate sequenti). Zakończył się on zupełną ruiną klasztoru (тут радше можна говорити про „мешкання“ монахів, бо тоді ще приміщували ся тринітарії в замку фундатора: *in arce in qua et residentia pro nostris designata erat*). Hajdamacy wyłamali drzwi przemocą, kościół i klasztor zrabowali doszczętnie etc. (в ориґіні. сказано: *cum non possent tam cito per ianuas ingredi (eo quod fuerint bene observatae) effactis cratibus per fenestras subintrarunt*, і хоч по правді се не зміняє стапу річи, однак нема потреби і дрібниці фальшиво представляти). Mnichów pozabijali i rozprędzili (ніякого тоді монаха не убито; в ориґіналі і в перекладі, а навіть в самім польськім заголовку мемуара написано виразно: Trynitarze klasztor (тут перекладчик хибно про klasztor говорить) przed samym napadem opuścili. Ми добре знаємо, що всі тринітарі схоронили ся щасливо утечу). Czterech z nich zdołało schronić się do Kijowa (ix лише чотирех було і всі вони туди схоронили ся). Po tej wyprawie Szwaczka już dalej na północ nie ruszył (чом так категорично?). Бачучи таку масу менш і більш важних похибок і недоглядів зроблених в розмірно малім (15 рядків) уступі його історії, трудно не заклинати Р.-Гавропському крайнього недбалства чи тенденційности.

nauce młodszych i mniej umiętynych rozmaite wypadki; hic sceleratissimi nebulous — bezecne te hajdamaki; tumultuatim incedere, consilia inter se secretaque quidem, sed perniciosissima et dolosa inire non dubitarunt — poczęli tłumnie się przechadzać (!) i knuć między sobą tajemne, ale najzgubniejsze i ohydne zamiary; author crudelitatis, et si non facta, bene tamen pessimo consilio — jeśli nie de facto z podanego projektu nieczego i т. и.

Notat¹⁾ res perpetuae memoriae dignas et in Ukraina practicas 1768 A-o.

Praesentis capituli titulus non immerito est huic protocollo insertus; nam persaepe negligentiae arguimur non solum a domesticis, verum etiam et ab extraneis, qui ne minimam quidem c[u]ram et solitudinem in iis adhibemus, i[n] quibus vel historici desudant vel politic[i]. Primi ut in suis lucubrationibus perpetu[ae] tradant memoriae, quid ubi actum et quand[o] quid fortuito contigit, quidve in scelerum vi relictum a Deo sit permissum — alii ut temp[us] fructuose expendant fallateque (*sic!*) solent multa enarrare, ut vel iuniores rerum varios addis[cant] eventus vel rudiores informentur. Hinc [ca]put praesens titulum praefert de rebus perpet[uae] memoriae dignis et in Ukraina practicat[is]. Nonne dignum est posteritati prodere, quo die, [quo]se anno, quose in loco, tot tantasque oppresi[ones], rapinas, caedes, latrocinia exerceant, faci[ant] illi nebulous luridi, lucronesque nefandi (vu[l]go Haydamaki dicti), quis illorum insania[m], audaciamque repressit, qui compescuit, quive [no]bilium de illis triumphavit. Hunc ob [fi]nem noster reverendissimus pater Josephus a Sanctissimo Sacramento et commisarius ad praesens generalis, anterioribus temporibus stante suo officio provincialatus visitando conventum Brahyloviensem, novum iussit confici protocollum, ut non solum in eo negotia concernentia conventum clare et distincte sub suis scribantur capitibus, verum etiam distinctum caput apponatur ad adnotanda ea, quae in his partibus practitari contingit, ut sic posteritati relinquantur, tum ad oblectandos audientium et legentium animos, tum ut factales deplorentur casus.

Morem itaque antiquioris ordinationis superiorum pro his partibus Ukrainae gerendo, sub hoc capite titulum de rebus perpetuae memoriae dignis et in historiis practicatis inseruimus, atque praeter-

¹⁾ розум. hoc protocollum, caput.

missis aliis funestis (quarum certa notitia haberi non potest) ante acceptam hanc foundationem his in oris a sceleratissimis hisce nebulonibus, Haydamacis, populo fideli illatis cladibus, primum hoc in protocollo obtinebit locum illa universalis fere in omnibus Ukrainae partibus per eosdem luridissimos nebulones anno 1768, post acceptum vero in possessionem hanc foundationem anno tertio inchoato, mensibus Junio, Julio et Augusto, peracta devastatio. Quorum autem omnis si[ve] fausti sive infausti descriptio magis soleat legentium oblectare animos, si originem eiusdem narrati[onis] praeseferat, ideo non in congruum visum or[di]ri ab his, quae sub initio fatalis simulque crudelis huiusque tragoediae (utinam nunquam practicabilis) ad consequendum pessimae cogitationis et legis naturalis per omnia contrarium finem flagitiosissimi homunciones moliri coeperunt coepitumque cogitatum executioni mandarunt.

Principalis itaque author tam atrocis et dirae crudelitatis (et si non factio, bene tamen pessimo consilio) omnium hisce in locis tum praesentium de certa scientia notitiam habentium fide dignorum nobilium nostrorum¹⁾ Polonorum, plebisque catholicae vocibus fuisse fe[r]tur quidam monachus disunitus Graecus, nomine Melchisedech Jaworski²⁾ ingenii perversissimi (nuper etiam fallacia quosdam tractus ex unitis in schismaticum dogma pervertens) qui non panem et vinum obtulit, sed tam copiosum cleri salutaris et regularis utriusque ritus nobilitatis Poloniae utriusque sexus, a[c] v[a]ri[i] status hominum catholicorum aequae tum Judaeorum ex[e]crabili sui consilii facinore sanguinem innocen[tem] profudit. — Hic Melchisedech, de cognomine Jaworski, monachorum disunitorum in monasterio Motrinensi in Ukraina superior, flagitiosissimus suis etiam monachis, licet schismaticis exosus, fictis literis generalibus seu universalibus sub nomine serenissimae imperatricis totius Rossiae, quasi eius in nomine foret illiusque voluntatis beneplacitum tale, quatenus his in partibus Ukrainae tota gens catholicorum simulque Judaeorum penitus tollatur, sparsisque hic inde inter vulgus schismaticorum, unitorumque ex antea eius persuasionibus faventium similibus apocryphis literis, coepit iuridissimis hisce, sine notitia articulorum fidei, sine timore Dei et cognitione praeceptorum Ipsius, sine omnimoda charitate Dei videlicet et proximi viventibus et ab ipsis incunabulis ex se ipsis, nemine inducente, innato quodam, eoque continuo sanctam catholicam fidem eiusque sectatores, praesertim Polonos, odio prosequentibus et has

¹⁾ Написано: nostratum.

²⁾ сл. Jaworski дописано ким иншим над стрічкою.

oras inhabitantibus hominibus, multa contra religionem catholicam proponere, eandemque blasphemis scomatibus palam impetere, asserens et religionem et ritus eiusdem ecclesiasticos esse caninos ac praecipue in administratione sacramentorum: baptismi, confirmationibus etc. eppiscopos et sacerdotes non uti oleo benedicto et chrismate ex eodem oleo et balsamos confecto sed adipe canino, aliisque quam plurimis conviciis hanc sanctam religionem obtrectando. Demum coepit eosdem ad sua consilia adsciscere, eisque absque omni remorsu propriae conscientiae, absque omni reflexione meritis ad praecepta Dei et ipsius naturae persuadere, rem Deo acceptam eos exhibi[tu]ros, si catholicos cuiuscunque status his in partibus, vel ubicunque potuerint, de medio tollerent. Quapropter eisdem suam plus quam damoniacam ad persequendum hocce cruentum facinus benedictionem impertiri consueverat.

Et hoc est (ex consilio iniquissimo) principium et origo mali, unde subsecuta consequentia pessima, addere namque genti barbarae omnis humanitatis experti ad omnia nefanda vitia proclivi ipsique naturae benerationali abominabili calcar et stimulum ad perpetranda plus, quam ferina (suo tamen genio accomodo) cruenta scelera ideo¹⁾ est, ac fatuo porrigere gladium. Praefati itaque monachi (neutiquam tamen hoc, ast neque hominis nomine digni) suasu, admonitionibus et hortationibus sceleratissimi lurcones commoti et audaciores effecti, tumultuatim incedere, consilia interse, secreta quidem, sed perniciosissima et dolosa inire non dubitarunt. Unde actum, quod principaliores illi de stirpe et gene[re] sordido, simulque sceleratissimo (quorum numerus duodecim erat) qui capiendi consilii gratia abominabilem Deo et hominibus monachum adibant, per multos alios similes ferinae nebulones (utpote infensissimos ac inimicissimos semper catholico nomini hostes) ad sua desideria exequenda facillime pertraxerunt. Proinde in simul congregati ac tamen in tres turmas divisi, quarum una cum suo duce, vulgo Niemy nuncupato et vix inter caeteros non iniquissimo (hic enim pro conductione cuiusvis nobilis per trecentos²⁾ et plures florenos rusticis solvebat, asserens, ex eorum effusione sanguinis et trucidatione se per optimum habere ientaculum vel subconium) hunc locum cum plerisque capitaneatibus, videlicet Trechtemiroviensi, Bohuslaviensi, Kanioviensi etc. et aliis bonis haereditariis adiacentibus, altera Smiełańszczyznam similiter cum pl[uribu]sque haeredum et possessorum bonis, reliqua denique cum suo duce Żeleźniak ac aliis op-

---

1) В опір.: idera. 2) Написаю: trecentes.

pidum Humań cum tractu eiusdem totumque fere palatinatum Braclaviensem, coniuncto duce cosacorum Humańscensium, Gonta nuncupato, occuparunt, ubi ad sua vota incolas rusticos inclinatos et propensos habentes ac suorum latriciniorum, trucidationum, vastationum, reliquorumque criminum coadiutores. Qualis autem, quantaque horum iniquissimorum nebulonum fuerit rabies, Deus optimus, maximus perbene¹⁾ novit; hominum namque praesentium huic tragoediae, tum ob incussum omni experte timorem, tum ob imminens certo seviturum periculum vitae et amissionis omnis temporalis boni, tum denique ob nimiam perturbationem mentis ex aspectu variis tyrannicidiis tot occisorum ac super occidendorum uniuscuiusque status catholicorum hominum capitum (*sic!*) excedit. Fertur tamen tanquam certum in oppido Humań, quo omnis fere nobilitas, varique status religionis catholicae homines, tanquam ad praesidium [c]onfugerunt et circumquaque cum dolo et fraude sceleratissimus Gonta quodam familiaris gubernatori oppidi et praefecto militum praesidiariorum, sub specie amicitiae, certificans eosdem de securitate (qui et ipsi prim[i] occubuerunt) invadendo hostiliter simulque tyrannic[e] cum suis asseclis supra nominatis oppidum deletum esse, de hac vita multis exquisitis tormentis fere triginta millia hominum et quibus religiosi plures, uti R. P. Kostecki, ordinis divi Basilii magni in eodem oppido Humań caenobii rector, duo eiusdem ordinis religiosi in oppido Bohusław, ex ordine minorum Francisci conventiculic[o] in oppido Łysianka duo, similiter de ordine Praedicatorum in oppido Tulczyn unus exquisitis tormentis cruciati vitam finiverunt; multique alii, praesertim e praesbyteris ritus Graeco-uniti (quorum numerus ultra centenarius) in cruciatibus vivere desierunt. Nobilitas inibi et circumquaque in bonis haereditariis et possessionibus existens, cum consortibus suis et prolibus vix aliqua per fugam extra limites aut in latibulis degens, impissimorum praedonum manus cum vita salva evasit. Reliqui in trucidationibus, ingulationibus, confossionibus, aliisque exquisitissimis tormentis ab iisdem sceleratissimis hominibus adinventis²⁾ et illatis, mortem oppetierunt. Sicque excarnificatis personis spiritualibus utriusque ritus catholicae [ecclesiae], aequae ac catholicis varii status et Judaeis in oppido Humań atque eius viciniis, non parcendo etiam infantibus (quos praecipites in puteos dando, strangularunt) ad continuanda execranda sua facinora in reliquas partes Ukrainae dispersi, ubique incolas rusticos habentes suos fautores ac socios (quinimo plurimis in lo-

¹⁾ perbene, поправлено пишю рукою на grebene.

²⁾ Написано: activistis.

cis etiam non intervenientibus hisce praedonibus, ipsimet rustici incolae et subditi vel inducendo sceleratissimos hosce latr[on]es vel se solos tales latrones effecti suos haeredes, possessores, gubernatores, economos, caeterosque dispositores et quosvis nobiles suos possessi[on]iculas habentes, similibus tormentis cruciaban[t] et necabant) saevis et atrocibus caedibus, surreptione et devastatione bonorum populum catholicum persequentes, nemini parcentes, praeter quibusdam e sexu femineo, nobilibus personis uxoris et praesertim virginibus, quas timore mortis adactas, suo ritu (vulgo na blahoczestywe) rebaptisari fecerunt, virgines plurimas suis connebulonibus desponsarunt, desponsasque reliquerunt, aliaque quam plurima ubicu[m]que locorum horrida et effera, atque effatu fere imp[oss]ibilia crimina patrantes. Caeterum tyrannicidiorum huius modi fuere varii modi iique exquisitissimi, praeter enim eorum ordinarium (vulgo spisami) confossionis, Judaeas, aliasque faeminas etiam aliquas nobiles praegnantes per excissionem factam ex uteribus earundem ac immissionem catorum in imae (*sic!*) viscerum ad eandem corrodenda crudeliter et atrocissime necabant. Demum aliquos detractioe cutis a cervicibus per summitatem capitum usque ad oculos additis confossionibus, vita privabant, illos deceptioe craniorum, alios iugulatione, evibratione sclopetarum variorumque instrumentorum bellicorum alios, praecisione gutturum, suspendio denique (et quidem plerumque in approbrium religionis catholicae ac status spiritualis) hominibus intermiscendo bestias, simile quid factum ad oppidum Łysianka, religiosum etenim eumque sacerdotem ordinis Minorum s. Francisci conventualium et Judaeum mediumque inter eos canem suspendendo, conditionem sacerdotum, hominem catholicorum et Judaeorum eundem esse cum canina impiissime blaterantur.

Pono, quod hunc locum attinet, nobiles plerique, sparsa iam et audita ex aliquibus partibus horum latrociniarum et grassationum fama, consulendo incolumitati et indemnitati vitae, relictis bonis et possessionibus cum suis familiis extra limites regni et intra limites Moschoviae huic loco contiguos dispersi, fugam arripuerunt. — Nostri quosque religiosi, videntes certissimum periculum vitae imminere neque rem esse permanendi in loco ad tuendam et conservandam fidem opportunam et necessariam (cum hi sceleratissimi nebulones etsi aliquomodo persequendae fidei gratia, magis tamen inhiando vitae catholicorum et direptioni bonorum eorundem rabie huc ferina saeviebant) inito inter se consilio, cum undequaque ad districtus et palatinatus nostri regni ab iniquissimis hisce praedonibus pra[e]clusam haberent viam, intra finia similiter Moschoviae sese transfere statuerunt. Qua-

propter residentiam suam et ecclesiam reliquentes ac in providentiam Divinam easdem resignantes, die 14 Junii, divo Basilio sacra, anno upra memorato 1768, iter arripuerunt et quidem instincto desuper accepto, incolumitatem vitae ad aliquod ad huc tempus Creatori suo beneplacitum conservaturi. Enim vero die immediate sequenti hi suridissimi nebulones, oppidum hocce aggressi, invaserunt, locum figente in arce, in qua et residentia pro nostris designata erat. Occupavit hoc oppidum primus luero nefandus, vulgo Szw[a]dczyn nuncupatus (eo quod mater eius ple[be]ia similibus lucronibus suere indus[iatas] suserat), nudum pubertatis annos aggressu[s] cum aequalibus lucronibus iuvenibus im[m]ae c[on]ditionibus ast vitae et morum sce[era]tissimorum. Qui praeprimis ecclesiam acceperunt et cum non possent tam cito per ianuas (eo, quod fuerint bene obseratae) ingredi, effractis cratibus, per fenestras subintrarunt, spoliaruntque omnibus ornamentis, uti calicibus, pixide, votis, casulis, albis et aliis, quaecumque repererant, cruces confractas, imagines perfossas et laceratas, statuam divi Stanislai episcopi et martiris, huius ecclesiae patroni titularis, ex ligno a fabre elaboratam in aquam penes molendinum proicientes, quam postmodum rustici sceleratissimi ex aqua extrahendo, cum multis subsanationibus ad molendinum statuerunt, asserentes cum blasphemia, quod divus ille Polonicus mensuram molendinariam sit recepturus. Ecclesiam ipsam, parato iam stramine, igni tradendam statuerunt, ad persuasionem tamen aliquorum de vulgo timoratoris conscientiae, praesertim Anastasii Stankiewicz, Poloni catholici, ligni fabri et huius ecclesiae artificis (quem sub interminatione mortis ad abiurandam fidem catholicam et suscipiendum schisma adegerunt). Juramento et scripto dato, appromissione ab ipso facta ([vi]delicet, quod hanc ecclesiam, utpote more ca[th]olico aedificatam, in ipsorum schismaticum curab[it] transformandam a proposito pessimo destiterunt. Cum augustissimo autem Corpore Christi sacramento per oblivionem a nostris ob timorem horrendum eumque repentinum incussum in ecclesia relicto, quid nam factum fuerit, nemini hominibus (praeterquam forte ipsorum fautoribus) notum est; Deus ipse in hoc sacramento existens peroptime novit. Tandem residentiam nostram, granariam, cellaria, braxatoriu[m], stabulum, et reliquas officinas aggressi, ex residentia ea, quae ad honestam mensam et vestitutum necessaria, extraxerunt, cellarium vino, melle, mulso, granaria, granis, leguminibus, butyro, lardo caeterisque in talibus officinis reperibilibus, stabulum carnibus, loris etc. — braxatorium cacabis et aliis instrumentis (quae officinae in omnibus bene erant provisae) spoliarunt, res earum aliquas ipsi accipientes, reliquas nequissimi incolae rustici etiam subditi nostri (quos

forte ipsi conduxerant et apud se hosp[iti]o recipiebant) inter se dividentes. Posterum ipsum pallatium, seu residentias perillustrissimi fundatoris, in quibus sedem fixerant, omnibus ornamentis spoliantes devastarunt, nobiles etiam duobus, quos solos e catholicis in oppido repererunt (hi enim utpote nihil habentes et nihil possidentes, praeter propriam vitam, hanc per suam pauperiem sperarunt posse servare indemnem) olus ab eis non habentes, quod rapiant, qua...¹⁾ dere vitam deripuerunt. His itaque impiissime patratis, obierunt in vias suas pessimas in vicinis similia patraturi. Necdum tamen totaliter hoc oppidum ab invasione et incursionibus horum luridissimorum nebulonum mansit immunitate, post aliquot enim temporis intervallum pervenit secundus cum suis—asseclis isque maturior Sawka nuncupatus, vel ignarus, quod prior lurco illud devastaverit, vel exploraturus, utrum ad sua vota (utpote iuvenis) nequissimum perfectit opus. Videns itaque ad suum genium omnia esse devastata et desolata, ad demonstrandum tamen suum fastum huius loci incolis, rusticis necpiissimis suis fautoribus, ominans sibi futurum se esse palatinum (duodecim enim eorum principaliores gloriabantur se futuris temporibus hisce titulis per se ipsos decorandos) hanc arcem Rżyszczoviensem in futuram dignitatis suae residentiam (nisi aliter Deus optimus, maximus disposuerit) praelegit nequissimus; abivit tamen adhuc aliorum grassaturus.

Quatuor e nostris hisce fatalibus temporibus in hac residentia fuerunt commanentes, videlicet: pater Frater Ludovicus a s-o patre nostro Felice praesidens, pater frater Jldephonsus a s-o Joanne Baptista, p. fr. Procopius a s-o Jacobo et p. fr. Raymundus a s-o Adriano. Hi omnes declinantes (ut supra memoratum) furores informales rabidorum hominum in sua patria, non parvas calamitates etiam extra limites sunt experti, nam non habentes locum, ubi pedem figant, de villa ad villam per decem circiter septimanas transire cogebantur, ex peculio aliquo secum accepto vitam sustentando, superaddendo insuper panem tribulationis et potum lachrymarum, donec tamen Kijoviam appulsi, suum quasi domicilium inibi figentes. Verum et ibi non parvas cogebantur urumnas (?), intus maeror, foris fames, victus enim parvus, quem subditi timoratoris conscientiae (aliqui enim etiam ex subditis in necem patris praesidentis caeterorumque religiosorum commanentium inhiabant) ex villa Szcuczynka fundationali clam ad limites Moschoviae supportabant, quod poterant, a limitibus vero quasi furtive ob timorem pater praesidens Kijoviam advehebat.

---

¹⁾ Годї відчитати.

Praetermissis autem caeteris incommodatibus, unum est, quod maxime dolendum, scilicet, quod e visceribus patriae quatuor egressi, vix unus sospes redivit, pater praesidens. Pater enim Procopius a s-to Jacobo administrandis sacramentis infimis Polonis confoederatis in captivitate et carceribus detentis assiduus, ab ipsis morbo contracto ibidem Kijoviae die 15-o X-bris 1768 vivere desiit. Pater item Raymundus a s-o Adriano tempore harum transmigrationsum incipiendo fugam, per casum de curru in tria frustra fracto pede, commotisque et permixtis visceribus, sensim deficientibus viribus, Kijoviae ibidem die 2-da Martii anno 1769, ultimum diem clausit. Pater vero Ildephonsus a s-to Joanne Baptista, licetsi post pacatas hasce nebulonum turmas, supranominatis fratribus Kijoviae extra muros sepultis, cum patre praesidente die 4-to Martii 1769 in patriam et suam residentiam redux, ex contracto tamen ibidem simili modo ac pater Procopius a S-o Jacobo morbo, eodemque usque ad diem 5-tam Februarii anni 1770 protracto et patienter tolerato, hic Rżyszczoviae eadem die 5-ta Februarii in Domino obiit. Parva sunt, quae hic adnotata, plura per sceleratissimos saepenominatos lucrones patrata et ulterius forent patranda, nisi inspirante Deo, quidam e proceribus regni bona haereditaria his in partibus possidentes, tot innocentissimorum suae fidei patriotarum, tum crudeliter interfectorum, commiseratione, moti suis supplicibus, precibus ad compescendos hos insanorum hominum tumultos a ducibus exercitus Moschovitici, eo tunc in Polonia cum confoederata republica nostra ex parte serenissimi regis Stanislai Augusti negotiatis et degentibus auxilium impetrassent. Quare ad plures procerum instantias praefati duces inclinati non quidem a principio manu armata (erant enim illi nebulones permulti et fere omnes rustici incolae ad similes tumultus excitandos nimium proclives, quocirca ingentem stragem in suo exercitu paterentur) ast svasionibus et amicabiliter, uti eiusdem sectae schismatae, aliciendo eos ad [de]bellandos simul suos hostes Polonos pro tunc confoederatos. Et hac subventionem deceptos, ac inter suum exercitum commixtos, tandem disarmatos, ad urbes principales (uti Leopolim sexcentos, Camenecum totidem, vel fortasse plures ac ad alias civitates etiam minus principales permultos transmiserunt ad tuendas poenas suis delictis proportionatas temporales, Deus autem gloriosissimus manet eorum iudex vindicator et ultor effusi innocentissimi sanguinis, quo ad poenas aeternas. Ultimate (*sic!*) tandem perillustrissimus M. Stempkowski, supremus praefectus exercitus regni ex minore Polonia redux (qui et ipse cum suo exercitu cruentum subiret exitum, pararant enim nequissimi lucrones insidias cum rusticis incolis pacti, ut unusquisque suum militem proditorie

occidat, nisi a perspectissimo et tale exitium praevidente supremo mareschalco exercitus Rossiae Romansow nuncupato fuisset praeventus et monitus) ad stabiliendam his in oris maiorem tranquillitatem circumibat villas huius regionis cum suo exercitu, exploraturus, qui num rustici incolae villarum, simul cum supra saepius memoratis nebulonibus debacchati fueri[n]t et quos, ut tales reperit, Codnam et alias civitates proximiores conducebant, ut, qui vitam aliis innocentissimis crudeliter adimebant, ipsi suam sceleratissimi sub ascis et in patibulis finirent. Sicque, Deo adiuvante, has rebelliones et tumultus quodam modo compescuerunt.

З сорокових років.

Студії Олександра Грушевського.

---

1. „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ Куліша.

Між творами Куліша „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ не звертала уваги дослідників. Легко се можна пояснити тим, що сю книжечку важко побачити, бо її було заборонено після катастрофи 1847 р., і через те лише декому попадала ся вона на очи. Звичайно біографи українського письменника вдовольняли ся кількома загальними увагами про зміст та загальний напрям сієї книжки, не вдаючи ся в більш детальний її аналіз. А між тим ся статя Куліша цікава деякими своїми прикметами, що стоять в тіснім звязку з тодішніми історичними поглядами і з'являють ся таким чином не особистими поглядами і думками автора, але відгомонам загальних поглядів і оцінок гуртка вчених прихильників рідної старовини.

Автор мав своєю метою дати невеличкий начерк рідної історії для початкового ознаймлення, і через те, розумієть ся, тут не можна шукати результатів самостійної праці. Куліш щойно починав розглядати ся в джерелах рідної історії і через те не міг дати критичного перегляду загально прийнятих оцінок і поглядів. В тісних межах маленького начерка він вдовольнив ся лише головними фактами, більш значними моментами минулого життя українського народа. Тільки пізніше міг Куліш розірвати в традицію, на підставі ближшого ознаймлення з джерелами збиваючи традиційні погляди на цілі епохи або поодинокі особи. Поки що сього не було. Не критичний перегляд

мета автора, а загальний начерк минувшини українського народу. Се — „славянскій народъ, отличающійся отъ нашихъ сѣверно-русскихъ простолюдиновъ языкомъ, одеждою, обычаями и нравами; то народъ южнорусскій или малороссійскій“ (с. 1)¹⁾. Статистика дає сьому українському народу друге місце після „сѣвернорусскаго племени“; але і окрім того заслугує український нарід великої уваги — „наши Южноруссы, или Украинцы, имѣють свою исторію, исполненную героическихъ подвиговъ и занимательнѣйшихъ приключеній“ (с. 2). Тепер ми звичайно уживаємо иньші критеріі, щоб уважати цікавою історію того або иньшого народу, але в ті часи дійсно „героическіє подвиги и занимательнѣйшія приключенія“ рішали се питання. Сей героїзм української історії мав своє значінне і для автора „Исторіи Руссовъ“ і для Маркевича, для Бодянского і Срезневського. На тодішній загальний погляд історія народа се не довга еволюція, як ми думаємо тепер, але певний ряд героїчних подій, певний ряд героїв реальної дійсности чи народніх споминів. Кого властиво внести в сей ряд героїв, в тім могло бути, і дійсно було вагання, чи внести наприклад сюди Мазену або Подуботка; всеж таки принципіальний погляд на зміст історичного процесу від сього не зміняв ся²⁾.

Але звертаючись до загалу читачів в сій своїй характеристичі української історії і стараючись говорити найбільш для них зрозуміло, сам Куліш всеж таки вже тримаєть ся більш наукового погляду на зміст і границі української історії, того наукового погляду, який починає брати верх в творах і статях молодших українських істориків. Сей погляд більш стійний з боку наукового, разом з тим і більш демократичний. Замість давнїйших поодиноких героїв з їх великими героїчними вчинками виступає тепер на перед маса людности, на яку звичайно не звертали увагу ранїйше. Після Бруховецького „потомъ тѣмъ дальше, тѣмъ больше народъ становился безсильнымъ, безгласнымъ и наконецъ бессмысленнымъ! Вотъ исторія Украинскаго народа, исторія грустная, печальная, какъ поминальная пѣ-

¹⁾ Я визначаю сторінки тексту „Повісти“ по окремії відбитці in 16°, 112 сторін. В кінці додана на двох сторінках 113—114 „Хронологическая таблица главнѣйшихъ происшествій“ починаючи від 1597 р. („Битва подъ Чигириномъ и Лубнами“) і кінчачи 1775 роком.

²⁾ Взяти наприклад характеристичний рядок імен у Срезневського: „языкъ Хмельницкаго, Пушкиря, Дорошенка, Палія, Кочубея, Апостола“ — в листа його до Снегирева 1834 р.

сня!¹⁾ Напрасно наши українські історики вдаються въ подробное изложение событий послѣдующихъ: то уже исторія не народа, а гетмановъ, которыхъ народъ не избиралъ, которымъ не сочувствовалъ и о которыхъ теперь даже не помнитъ“ (с. 86)²⁾. І трохи низше, знов характеризуючи перевагу сумних моментів в цілій історії українського народа, Кудіш каже: „и такъ вотъ судьба украинскихъ простолюдиновъ, по поэзии и по благородству нравовъ едва ли не первыхъ въ Европѣ“ (с. 97)³⁾. Се — „судьба украинскихъ простолюдиновъ“ дуже характеристичне для

1) Вказівки про загальний сумний характер цілої української історії зустрічаємо часто в творах і листуванню української інтелігенції з початку XIX в. Характеристичні з цього погляду уваги автора „Історіи Руссовъ“ (передмова). Пізнійше з початком наукового, більш уважного студіювання народніх пісень сумний загальний характер народньої творчости поставлено в тісний звязок з загальним характером української історії, також сумним. Дивись напр. у Бодяньського в його творі „О народной поэзии славянскихъ племенъ“ (1837) — в загальній характеристичній українських пісень та умов життя, що надали сям пісням ознаку глибокого суму. „Поминальную пѣсню“ вище наведеного уривка з Кудіша можна порівняти з „погребальными напѣвами“ у Костомарова „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзии“ с. 110.

2) До того примітка автора: „Это фактъ. Въ Украинѣ знаютъ Наливайка, Сагайдачнаго, Богдана Хмельницкаго, Дорошенка, но не помнятъ послѣднихъ, близкихъ къ нашему времени гетмановъ“. Розглядаючись в рідній старовині, українська інтелігенція рано мусіла провести границю між двома групами минулих діячів української історії: з одного боку представники народніх бажань і надій, які прямували до одної, ясної мети, не вагаючись і не зраджуючи, в яснім розумінню народніх бажань і в яскравім ореолі народніх симпатій і народніх легенд; з другого боку — діячі не народні. Пізнійше сю границю між двома групами прийшлося аазначити більш уважно і більш обережно. Для Костомарова напр. загальний характер поступовання Сагайдачнаго „совершенно не народенъ“. Так міняли ся погляди.

3) „Помян старорусскую вольность, они не терпятъ иго Польскихъ и своихъ ополеченныхъ пановъ, войнами Хмельницкаго уничтожаютъ въ Украинѣ крестьянство; но, потерявъ свою аристократію отпаденіємъ ея въ католичество, становаютъ жертвою хитрыхъ эгоистовъ, сражаются то за того, то за другого, слѣпо ища свободы; образовавшаяся изъ нихъ новая аристократія объ этой свободѣ не думаетъ; немногіе только, подобные Сомку и Полуботку, дѣйствуютъ благородно, но и тѣ погибають безъ успѣха. Наконецъ, при губительномъ вліянніи вѣшнихъ обстоятельствъ и своекорыстїи пановъ, отдѣлившись свои интересы отъ интересовъ народныхъ, простолюдины подъ гнетомъ нуждъ сперва теряють свою энергію, а потомъ и самое сознание своихъ человѣческихъ правъ...“ (97—98).

поглядів автора. Додати ще, що як раз доля отсих простолюднів се і зміст історії українського народу; такого ясного вислову ми не знайдемо у Куліша, але се зовсім ясно в цілої його книжки.

На перших же сторінках приходять ся автору яскраво відокремити пануючу верству суспільства від підвладної. „Испытавши тягость Татарскаго рабства, Украинцы подпали подъ власть Литвы, а потомъ подъ власть Польши. Скоро Поляки стали дѣлать разныя притѣсненія этому добродушному народу; короли Польскіе отдавали свободные города и села украинскіе въ владѣніе Польскимъ и Южнорусскимъ дворянамъ, подъ именемъ староствъ, каштелянствъ и т. п.; а дворяне, пользуясь своею почти неограниченною властью, начали обходиться съ мѣщанами и поселянами, какъ съ рабами. Народъ бунтовался; дворяне старались усмирять его жестокими мѣрами“ (с. 2). Таким чином швидко прийшлося зазначити велике соціальне розеднанне між двома верствами українського народу. Далі приходять ся зазначити і инше розеднанне між сими верствами — релігійне і культурне. „Дворяне южнорусскіе, боясь потерять свои права, всѣ приняли католическую вѣру и вмѣстѣ съ Поляками стали принуждать свой народъ отстать также отъ греческой вѣры.. Дворяне теперь сдѣлались низшимъ сословіемъ еще ненавистнѣе, потому что съ именемъ пана соединялось имя католика и утѣснителя вѣры“ (с. 6—7). Нарешті виявила ся і ріжниця культурна. „Паны въ иноземныхъ одеждахъ, въ чуждыхъ обычаяхъ и презрѣніи къ своему родному думали видѣть образованность, свѣтскость и отличие отъ грубаго общества; за почести при дворѣ, за ласкательства, какимъ осыпала ихъ столичная знать, за дарованныя имъ права надъ ихъ же соотечественниками, они отказались отъ любви къ своей родинѣ, назвали своимъ отечествомъ чужое государство и сдѣлались естественными врагами своему народу...“ (с. 27). Так українське панство „развратилось въ роскоши, въ чужеземныхъ обычаяхъ и сдѣлалось негоднымъ и вреднымъ для своего отечества“ (с. 39).

„Съ отреченіемъ дворянъ отъ ихъ вѣры, языка, обычаевъ“ (28) доля сього відокремленого суспільного класа, при тім ґрунтовно зденационалізованого, вже не може цікавити українського історика: він звертає тепер увагу лише на низші верстви, де заховали ся і на далі прикмети національного життя.

Вже з перших часів панського режіма „народъ бунтовался,

дворяне старались усмирять его жестокими мѣрами“ (с. 2). Далі ми читаємо про „тягостное рабство“ (12), „панскія угнетенія“ (7), „тягостное господство дворянъ“ (5), „деспотизмъ дворянъ“ (5). Але все се не могло знищити енергії і надій українського народа: „все еще существовало Запорожье, звучали по Украинѣ козацкія пѣсни, ими питалось въ народѣ чувство ненависти къ притѣснителямъ, ими питалась жажда свободы, и впереди былъ еще длинный рядъ кровопролитныхъ войнъ“ (13). Від посланців Тараса Трясила „порабощенный народъ слушалъ эти вѣсти съ такою жаждою, съ какою узникъ слушаетъ стукъ заповорѣвъ и скрипъ дверей своей темницы, когда настанетъ наконецъ пора его освобожденія и уже идутъ снять съ него оковы“ (с. 15). І на сей раз надії не здійснили ся: „казалось, никогда уже не возстанутъ Украинцамъ изъ своего порабощенія; но въ томъ то и состоитъ достоинство этого народа, что въ немъ никогда не угасала искра свободы. Въ самомъ послѣднемъ порабощеніи онъ помнитъ о прежней вольности и какъ бы ни былъ уничиженъ, никогда не теряетъ надежды на лучшія времена“ (с. 20). „Много отважныхъ людей погибло тогда жертвою любви къ родинѣ и свободѣ. Но чѣмъ больше принесено было жертвъ, тѣмъ драгоценнѣе была народу его тайная дума; чѣмъ несправедливѣе и жесточе были угнетенія, тѣмъ болѣе должно было ождать при новомъ возстаніи силы духа народнаго, который составляетъ опору и душу всякой революціи“ (21). І всі почуття, що росли і міцніли протягомъ сього сумного часу, всі вони вили ся і виявили ся в Хмельниччині: „всѣ прежнія притѣсненія народа и духовенства, всѣ жестокости пановъ, всѣ отчаянныя и несчастныя битвы, всѣ казни героевъ украинскихъ направлены были судьбою къ тому, чтобъ народъ почувствовалъ всю тягость рабства и всю сладость свободы, чтобъ уразумѣлъ онъ свои человѣческія права, чтобъ воспиталъ въ себѣ самую горькую обиду за нарушеніе ихъ, чтобъ воспиталъ въ себѣ самую глубокую вражду къ своимъ поработителямъ и, исполнясь воинскаго духа, разомъ поднялся и уничтожилъ своихъ притѣснителей“ (22). Через те в Хмельниччину „каждаго украинскаго воина одушевляла жажда мести и свободы“ (42).

Розумінне Хмельниччини може бути гарнимъ прикладомъ, щоб простежити рїзницю в поглядахъ на рідну старовину. Коли за головними діячами цілкомъ не можна було помітити мас, людности; коли діяльністю отсіхъ поодинокихъ діячівъ обмежують ся дослідники, цілкомъ забуваючи про иньші верстви і елементи ми-

нущого життя, тоді Хмельницького легше всього було уявити собі творцем цілої епохи, головною особою свого часу, і в сій діячій прикметі дипломата і державного таланту для старших дослідників зовсім заслонюють великі здібности ініціатора загального народнього руху і вождя мас. Трохи пізнійше прийшло і се, і з сяєва, що обгортало особу „нового Моісея“, висунули ся наперед народні маси і їх участи в великих замислах Хмельницького, їх прихильности надають тепер велике значінне; але всеж таки ініціатор і творець сам Хмельницький, він подвигнув зовсім інертні маси, дав всім одно бажанне, одну мету і забезпечив їм успіх. І тільки в пізнійші часи складається новий погляд на участь народніх мас, як цілком самостійного елемента минувших часів. Не Хмельницький дав всім одно бажанне, одну волю і таким чином сполучив маси для загальної боротьби, не Хмельницький дав гасло для сїєї боротьби: віками росло незадоволення мас, віками міцніла ненависть і росла в очікуванню надія: Хмельницький дав лише останній імпульс. Коли читаємо у Куліша, що „каждого українскаго воина одушевляла жажда мести и свободы“, пригадується характеристика тієї епохи і народнього руху у Костомарова: „здѣсь не для чего искать средствъ, они явятся сами; не нужно воззваній — всякій чувствуетъ свое бѣдствіе, всякій готовъ на смерть, потому что для всякаго уже надобла жизнь; неужно даже готоваго войска: старики и женщины становятся въ ряды мятежныхъ полнщъ. Таковы были брани нидерландцевъ съ испанцами, брани шведовъ съ датчанами при Густавѣ Вазѣ, брани грековъ съ турками, такова была брань малороссіянъ съ поляками“ (дисертація про унію).

З наведених вище згадок Куліша про „судьбу українських простолюдинів“ легко побачити, що сей письменник близько підійшов до демократичного розуміння історії, хоч і не висловив ясно свого profession de foi. Треба зауважити, що і ранійше не раз дослідники української історії підходили близько до такого розуміння старовини, хоч і робили се несвідомо, без програм, під впливом самих лише наукових занять. Гарний приклад сього ми можемо бачити в авторі „Історіи Руссовъ“, перейнятим властиво аристократичним розумінням старовини. Але коли сей аристократичний принцип і можна було перевести в студіюванню та аналізі окремих поодиноких епох, коли і можна було уважати там головним діячем і ініціатором шляхту, панство, всеж таки сього принципа не можна було перевести

протягом цілої української історії, бо се панство не становить постійного, незмінного елемента української історії. Коли панство піддавало ся чужим культурним впливам і втрачувало ясну свідомість своєї народности, в такі моменти се панство не було діяльним і живим елементом українського національного життя, і шукаючи національної самосвідомости дослідник мусить переходити до інших верстов суспільства, міщанства або селянства. Але вводячи в загальний начерк української історії нижші верстви суспільства, автор несвідомо залишав свій принцип аристократичного розуміння історії: несвідомо, бо він ще тримав ся своїх переконань і не міг оцінити усю вагу зроблених ним змін. Перший в ясній повноті поставив сей новий принцип демократичного розуміння історії, оцінив усе значінне цього нового внесення і свідомо переводив у всіх своїх наукових працях, представник молодшої групи української інтелігенції, Костомаров. Зауваживши, що тогочасна історіографія зовсім не займаєть ся долею мас, начеб то „бѣднѣйшій мужикъ земледѣлецъ-труженикъ и не существуетъ для исторіи“, молодий історик хоче заповнити як раз се пусте місце в системі історичних розвідок і в першій своїй дисертації про унію по новому малює відносини героя і мас, відступаючи від звичайних на се поглядів. В творах цього молодого історика Куліш міг знайти розяснення і доповнення своїх гадок про головні діяльні елементи минулих часів рідного життя.

Вище ми бачили вже, що оповідаючи про соціяльне роз'єднання двох верстов тодішнього українського суспільства, Куліш ставить разом шляхецтво польське і українське (с. 2); не робить він ріжниць між сими двома групами й оповідаючи про утиск селянства: „низшія сословія, поддерживаемыя козаками, боролись не на животь, а на смерть съ ополяченными своимъ дворянствомъ, подкрѣпляемымъ Поляками. Перевѣсь однакъ почти всегда былъ на сторонѣ дворянства“ (с. 13). Так само каже автор і про релігійний утиск — „съ того времени, какъ дворяне приняли католическую вѣру, духовныхъ нашихъ стали не только пренебрегать вездѣ, но и преслѣдовать; вѣра католическая считалась панскою вѣрою, а вѣра греческая мужицкою и нерѣдко помѣщикъ, отдавая свою деревню въ аренду Жиду, отдавалъ ему на откупъ и церковь деревенскую“ (16). Не робить він ріжниць між двома групами панства і в оцінці становища перед Хмельниччиною: „смутенъ былъ духъ тогдашняго козачества, еще грустнѣе было на душѣ у поселянъ. Описать трудно

угнетенія, какія терпѣли они отъ своихъ пановъ“ (с. 24). Далі перечисляє автор три дні праці на пана, податки хлѣбом та птицею, рїжні десятини; згадує про юридичну безпомічність селянина, утиск і грабування з боку рїжних панських слуг, підчеркує нарешті важкий тягар жидівського посередництва між панством та селянством. Окремо характеризує автор становище міщан і козаків, також застановляючись па вичисленню рїжних обовязків і податків панам (с. 26); загальний вивід — „мѣщане и козаки также были угнетены до крайности“ (с. 25).

Українські інтелігенти з аристократичним розумінням історії не охоче застановляли ся на описах важкого становища селянської верстви під суворим визиском панського режиму. Їм не хотіло ся брати на душу важкий тягар проклонів народньої маси на адресу давнього українського панства і там де приходило ся оповідати про панський режим минулих часів та бідування селянства, вони видвигали на перед рїжницю культурну і релігійну: не робило ся відповідних потрібних пояснень і через те читачам здавало ся, що сі гнобителі селянства пани з польською мовою і латинською релігією були виключно Поляками етнографічно, а не спольщеними Українцями. Запобігаючи такому можливому непорозумінню читачів, Куліш, як ми бачимо, єднає під словом дворянство разом і польське і спольщене панство українське. І знов тут Куліш близько підходить до Костомарова з його антитезою пануючих і підвладних верстов суспільности.

Одинокий вихід з важких умов селянського життя для сьміливих і енергічних була Січ. В характеристиці побута січовиків ми чуємо той самий віддих романтичного розуміння старовини, якого ще не було в „Исторіи Руссовъ“, але який вже ясно почуваеть ся у Маркевича, Бодянського, Костомарова.

„Народъ бунтовался; дворяне старались усмирять его жестокими мѣрами. Многимъ стало такое житье несноснымъ и цѣлыя толпы вольныхъ юнаковъ, оставляя свои жилища уходили въ степи, къ низу Днѣпра...“ Се було продовженне давньої традиції, бо вже „съ девятого вѣка жили тамъ бездомные русскіе выходцы, проводя время въ набѣгахъ на непріятельскія земли“ (с. 3). Тепер таких юнаків стало далеко більше і було „у нихъ двѣ цѣли: воевать противъ враговъ христіанства Татаръ и Турокъ и освободить свою родную Украину отъ деспотическаго господства польско-русскихъ дворянъ“ (с. 3). Застановляєть ся далі автор на т. зв. реформі Баторія — „король

Стефанъ Баторій, щобъ примирить ихъ съ правительствомъ, подтвердивъ права воинскаго ихъ сословія, далъ имъ устрйоство, нѣсколько сходное съ устрйоствомъ рыцарскихъ духовныхъ орденовъ на Западѣ, приславъ ихъ предводителю, называвшему ся гетманомъ, знаки верховной власти, булаву, бунчукъ, знамя, уговаривавъ ихъ мирно жить съ Поляками и защищать христіянскія земли отъ набѣговъ татарскихъ“ (с. 3). Але такі добрі відносини між урядом і козаками не могли довго продержатись; швидко прийшлося козакам сполучити ся з селянством для боротьби з соціалним і релігійним утиском польського державного ладу. Се придбало великі симпатії козацтву. „Дніпровскіе острова были тогда единственнымъ мѣстомъ, куда могли убѣгать отъ тягостнаго рабства, въ какомъ дворяне держали всѣ низшія сословія украинскія“ (12). „Слово козакъ стало у народа любимымъ именемъ¹⁾ во всѣхъ южнорусскихъ сбластяхъ, какъ имя челоуѣка свободнаго, не клонящаго головы подъ рабское ярмо“ (с. 5). Ихъ противодѣйствіе деспотизму дворянства, ихъ безпрестанныя войны съ невѣрными, ихъ воинскія приключенія — сдѣлались по всей Украинѣ предметомъ самыхъ пріятныхъ для народа разсказовъ и пѣсенъ. Странствующіе пѣвцы складывали о козакахъ стихотворныя повѣсти и, ходя отъ села до села, распѣвали ихъ народу, сопровождая свой речитативъ игрою на музыкальныхъ струнныхъ инструментахъ“ (с. 6).

Цікаві вказівки автора про вплив улюблених народніх пісень на почуте мас. „Эти пѣсни, дышація любовью къ родинѣ, тоскою о ея бѣдствіяхъ и вонственнымъ жаромъ, питали въ украинскомъ народѣ тотъ же духъ, который одушевлялъ и козаковъ, не давали народу забыть свою старинную русскую волюность и внушали сочувствіе ко всѣмъ замысламъ и предпріятіямъ козацкимъ“ (с. 6). „Все еще — каже автор в иньшій місці — звучали по Украинѣ козацкія пѣсни, ими питалось въ народѣ чувство ненависти къ притѣснителямъ, ими питалась жажда свободы“ (с. 13).

Після того, як дослідники народньої творчости простежили тісний звязок і вплив житя на загальний напрям і характер народніх пісень, се був наче паралельний доповняючий вивід.

---

¹⁾ Цікаво в сим порівняти вказівки Костомарова на сторінках присвячених козацчині в розвідці „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“ (с. 158).

Пісні зложені під впливом певних подій і умов життя, пісні, де нарід висловлював свої почуття, свій сум та обурення, або радість з приводу несподіваного успіху, сі пісні переходячи з уст в уста і иньших, непевних та апатичних, переймали тими почуттями суму чи бадьорости, обурення чи надій.

З другого боку цікаве се уживання народніх пісень для характеристики епох та настроїв. Дари Баторія, побіда Наливайка, Барабашева грамота, смерть Богдана Хмельницького — про сі події оповідає автор з яскравими прикметами народніх переказів і пісень. Оповідючи про те, як Хмельницький добув у Барабаша королівську грамоту, Куліш додає замітку — „объ этомъ до сихъ поръ —еще въ Украинѣ бандуристи и лирники поють пѣсню, а старики рассказываютъ своимъ внукамъ преданіе. Я былъ недавно въ Субботовѣ и тамъ рассказывали мнѣ это происшествіе вотъ какъ“ (с. 35). Для загальної характеристики сумних умов життя перед Хмельниччиною, Куліш наводить т. зв. думу про трох полководців, Сомка Мушкета та иньших, з загальною увагою — „тогдашнія козацкія пѣсни дышутъ самою грустною поэзією¹⁾. Въ одной изъ нихъ такъ выражается смутное состояніе козацкаго духа... Смутенъ былъ духъ тогдашняго козачества...“ (22—24).

Притягнути пісні народні для характеристики минулих часів рідної історії, се була сьвіжа думка і вона виникла в звязку з новими течіями в студіюванні народньої творчости. Срезневський перший в книжечках „Запорожскої Старини“ дав народнім пісням почесне місце поруч з иньшими джерелами української історії, навів вдатні приклади, як користувати ся народніми піснями в сих цілях та дав кілька уваг про критерії для пізнання зіпсованих місць і пізнійших вставок. Костомаров в своїй книзі „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзи“ хотів дати загальну характеристику народніх пісень, як джерела для історичного студіювання. За ними і Куліш в своїй Повісті дав кілька уривків з народніх для характеристики минулих настроїв і течій.

Таким чином на підставі нашого ознайомлення з Повістю Куліша ми бачимо, що ся невеличка книжочка, загальний коротенький начерк української історії тримаєть ся нових поглядів на минуле життя України. Куліш не займав ся ще спеціально

¹⁾ Порівняти з смм відповідне місце у Костомарова: „ужасная пѣсня народнаго отчаянія, горькаго времени памятникъ...“

і критично історичними джерелами і через те його погляди і методи склали ся під впливом нових праць по українській етнографії і історії. Дещо зауважив Куліш і сам з своїм критичним дотепом, дещо дали йому нові книжки, дещо пояснив йому Костомаров, горячий представник демократичного погляду в історіографії. І кінець кінцем історичні оцінки Куліша, в сій і в иньших його книжках сього часу, являють ся відгомном поглядів молодшої групи української інтелігенції сорокових років, київського гуртка, який витворив з себе Кярило-Методіївське братство. Се і надає цікавість Повісти Куліша.

Miscellanea.

Дві замітки до тексту найдавнішої літописи.

Прочитуючи літопись старого византійського хроніста Івана Малали (т. XVIII бонського видання), я натрапив на деякі уступи, що можуть придати ся для оцінки і зрозуміння поодиноких місць і уступів у старих памятках нашого письменства, а особливо нашої найстаршої літописі. Ми знаємо вже давно, що наш літописець користувався грецькими хроніками Григорія Амартола і Івана Малали, але знаємо розмір того користування не зовсім у повні, тим більше, що літописець мав під руками певно не грецькі оригінали, а їх болгарські перерібки. Частина тої болгарської енциклопедії, в якій містили ся крім перекладу біблійних книг також обі хроніки Амартола і Малали, дійшла до нашого часу і зберігається в Москві в архіві міністерства заграничних справ. Із того рукопису черпали пізніші автори староруських хронографів і також автор Толкової Палеї, який до тексту тої виписки з Палеї долучив просторі виписки з болгарського хронографа.

Подаю тут два такі причинки, що належать безпосередно до критики тексту нашої найстаршої літописи.

І. „Живяхуть звѣринимъ образомъ живущи скотськи“. Сі памятни слова містять ся в відомій літописній характеристиці племен сумежних з Полянами, отже Деревлян, Кривичів і ин. Сі слова здавна дивували руських істориків, бож із самого змісту характеристики тих племен, нехай і троха

менше цивілізованих від Полян, усе таки виходило, що й вони давно вийшли зі стану звірячої дикости, мали розвите семейне жите, хоч із звичаєм „умисливанія дівчиць“, який одначе зовсім не був уже тим доісторичним грабунком дівчат, злученим звичайно з оглушуванем ударом палкою в голову, який практикується ся декуди й доси ще у примітивних народів. Сам літописець згадуючи про ту „умичку“ додає увагу, що се робило ся в часі „игриць межю селы“ і що „умикали“ дівчат лише ті парубки, який з якою наперед порозуміли ся. На якійже підставі наш літописець говорить тут про „звіриний образ“ і „скотське жите“?

Відповідь на се питанє стане нам ясна, коли прочитаємо ось який уступ Малали (стор. 71 бонського вид.): „Кекропс, родом Єгиптянин, був першим царем Атен; задля великого тіла його називали Дубельтовим (*Διφνής*). Розпочав він своє панованє тим, що видав закон, щоб жінки, дівчата, скілько їх було підданих його державі, кожда віддавала ся тільки за одного мужа. В тім своїм законі він назвав дівчат Німфами (тоб то жерелами), бо на подобу жерел вони таємними рухами тіла родячи дитий випускають із грудий молоко. А перед тим королем аттицькі і всі атенські жінки і в сумежних краях мішали ся по звірячому (*θεριώδει μιξει ἐμίγνυντο*), пристаючи по своїй уподобі з кождим, хто стрітив ся з ними. Оттим та „обграбована“ (*ἀρπαζομένη*) жінка не була жінкою одного, але всім прохожим віддавала себе на блуд. І кождому було вільно взяти таку з собою і держати її в домі з собою, скілько йому злюбить ся, і по своїй уподобі він міг передати її всякому, хто захотів її. Отже Кекропс заборонив людности Аттики той звичай, змушуючи жінок, щоб добровільно вибирали собі лиш одного мужа. Бож в таких обичаях виходило таке, що ні один мужчина не знав, котре його син або його дочка. Бо вроджену дитину, чи хлопця чи дівчину, по своїй уподобі дарувала першому ліпшому прохожому, а сей брав радо дарунок. Аж від тоді всі жінки почали шанувати чистоту, дівчата парували ся з власними мужами, а ті, що вперед були зананащені, вибирали собі одного мужа по вподобі“.

Не входячи в історичну вартість сього оповіданя, бачимо в ньому яркий малюнок суспільного порядку чи радше безладя, до якого дуже добре надаєть ся літописцева характеристика „θεριώδει μιξει ἐμίγνυντο“, дословно: мішали ся звірячим мішанєм. Наш, чи може болгарський літописець, що перекладав хро-

ніку Малали з грецької мови, переклав сі слова троха свобідно: „Живяху звѣринимъ образомъ“. Правдоподібно якась пізнійша рука, що бажала висловити те саме простійше, не так поетично, дописала на боці: „живуще скотськи“, та коніст своїм звичасм втягнув і сю ільоссу в текст, і так повсталала літописна фраза, властиво тавтологія скомпонована на грецькій основі.

II. Річка Ситомль біля Київа. В нашій найстаршій літописи обох редакцій, Лаврентієвої й Іпатської, під роком 1065 (6573 по старому літописному численю), по згадці про походи на Тмуторокань князів Ростислава і Святослава і їх боротьбу за той далекий уділ (чи не ті се походи мав на думці пізнійший автор „Слова о полку Игоревѣ“, коли писав: „Се ко два сокола сълетѣста съ огни стола злата пенскати града Тьмутороканя, а любо испити шеломаъ Дсноу“ — бож до Игоревого походу вони певно не належать, бо тоді про Тмуторокань не було вже мови) і по загальній згадці про те, що в тімже році і Всеслав розпочав свою першу війну, вказує літописець на ряд страшних і дивоглядних появ, що заповідали розлив крові і лихо на Русь. На заході явила ся „звѣзда прѣвелика лоуча нмоуци аки крокавы“ і автор додає: „се же проклаши не на докро, но семь ко быша оусовица многы и нашествіе поганыхъ на роусьскоую землю, си ко звѣзда вѣ аки крокава проіаклаючи крокопрлитіе“. Не задовольняючи ся сим справді ефектовним і для тих часів страшним знаком, наш літописець наводить ще один знак, уже зовсім иньшого рода. „Въ си же врѣмена высть дѣтициъ вѣ вержень вѣ Ситомль, сего же дѣтициа вываѣкоша рыволоки вѣ неводѣ, его же позорокахомъ до вечера, ѿ пакы вѣ вержоша ѿ вѣ водоу. Бышеть ко сице: на лиці емоу срамныи оудокє, и ѿного неазѣ казати срама ради“. Подавши сю пригоду, інтересну між иньшим і тим, що автор її признаєть ся, що дивив ся на ту дитину, поки її знов не вкинули в воду, він починає нагадувати давнійші подібні появи, що все віщували людям лихо: при царі Антіосі перед його нападом на Єрусалим, при Нероні перед нагінкою на христіян, при Юстиніянні (оповіданє про появу комети взяте з Малали) і нарешті при Маврикії, взяте певно з якогось континуатора літописі Малали, бо ся літопись уриваєть ся на шестім році Юстиніянового панованя. „Пакы же при Маврикин царі — читаємо в нашій літописи — высть сице: жена дѣтициа роди безъ очию и безъ роукоу, вѣ чресла вѣ емоу рывнй хвостѣ прираслѣ; и несѣ роди сиа шестоногѣ; вѣ Яфринки же два дѣтициа родиста си, єдинѣ

о чотырехъ ногахъ, а друугый двою главою“. Як сказано, грецького оригіналу сего оповідання не маємо, воно пізнійше від Мадали. Але маємо його в тзв. болгарськiм літописці, якого часть була на Русь приставлена до „Толкової Палей“ і розповсюдила ся з нею разом. У своїм описі Крехівської Палей, поміщенім у Передмові до першого тома „Памяток“ маємо се оповіданє з інтересною болгарською вставкою, в якій дивоглядну появу пари Сирен на Нілі пототожнено з болгарськими Видами. Ось се оповіданє: „При сем же (царі Маврикії) ~~иде~~ ди сѧ детншъ къ Црїиграде везъ очню и везъ рѣкъ, на мѣдвнхъ емѧ ривки хвостъ пороцнѧ къ швразъ кожнша рыбы. пѣсь роди сѧ ѡ ѧ. ногахъ, глакѧ пѣкъ лвокъ швразъ превелии. вѣсть же къ Фракинѣ. дѣтншѧ роднста сѧ, едїн ѡ чотырехъ ногахъ, а друугый ѡ двѧ глакѧ. гѣть же нѣкншї ѡ ѡбразннк: „не знаменѣеть сѧ благое въ градехъ, нже аще тако роди сѧ. тѧкн же сѧ въ рѣкцѣ Нилѣ снѧцю шведншю члѣкѡвразне дѣе животное, мѡжъ и жена, тѧ же ны нарицають сѧ рѣккшѣ Кнлѧ (болгарська вставка): сладко гѣть, вѣсьма оумрѣтъвѣще, швразъ же ѧмѡтъ ѡ главы до пѣпа члѣскаго, проче же птица (очевидно Сирени). мѡжъ же красноперѣсець ѣдншъ, женѣ же лице ѧ власн черьмнн, подѡбно же и мѡжъ, сѣсѧ же ѧмѣашѣ безъ власъ, власн же на неї чернн. Люди же с патриархомъ чюдаци сѧ клатвѧ приложиша тѣма малженѡма, да не видѧ раздрѡшнт, да же всн видѧт (тут щось неясне). до ѧ-го же часа всн людїе видѧще диклѡхѧ сѧ, такоже пакн в рѣкѧ вндѡста. снма же погразѡшнма коркѡднли вѣсплѡкнне ѧ скочнвшѣ многѧ члѣкѧ помѡшо (Памяткн I, стор. LII). Порівнюючи сей цитат із тим, що дає руський літописець, бачимо у сього останнього текст значно скорочений. Він пропустив означене місце, де жінка вродила дитя без очей і без рук, пропустив левину голову шестипногого пса, із Фракії зробив Африкію і обмежив ся всего двома реченнями, та за те присвоїв собі речене грецького автора „не знаменѣеть сѧ благое въ градехъ, нже аще тако роди сѧ“ і передає його своїми словами: „се же вѣкають снѧ знаменнѧ не на докро“. Але він із грецької чи грекоболгарської новини взяв ще щось більше. Морського мужа в жінкою, щѣ явили ся над Нілем, перемінив на дитину вирода вигягнуу рибакѧми неводом на подобу тої дитннн, що вродила ся без очей і без рук, лише замість рибячого хвоста в грецькiм оповіданю дав їй „срамннн оудѡкѣ“ на лиці, концепт не особливо дотепний. Сирени на Нілі сидять на березі від ранку до вечера, так само й дитина на Ситомлі лежить від

ранку до вечера. Сирени вечером тонуть назад у воду; дитину на Ситомлі також замість похоронити, хтось кидася у воду. На вид Сирен над Нілем збігаєть ся народ, приходять і патріарх і закладає їх, хоч і на дармо; в руськім текстї автор тільки загально говорить, що „егоже позоровахомъ до вечера“, — не знати, хто й по що. Як бачимо, руське літописне оповіданє не що иньше, як недоладна копія грецького.

Якийже фактичний ґрунт під назвою річки Ситомль? Найпростїйша думка була б та, що назва річки так само видумана, як і ціла поява чуда, що буцім то стало ся на нїй. Ситомль стоїть замість Нілю, а етимолоґічно нагадує радше Жито-мель, отже млин ніж річку. Ніхто крім нашого літописця не згадує про сю річку біля Київа, ніякого хоч би лише геолоґічного слїду її не знайдено. За те наш літописець, той догадний печерський монах, що скопілював частину літописи від настаня на київське князівство Святополка Окаянного аж до вставки (в Лаврентієвім кодексі) Моисмахового Поученя, з численними вставками із житія Антонія та печерської, не Нестором писаної літописи, для скріпленя своєї вигадки про фактичність Ситомлі згадує про неї ще раз, перед оповіданєм про чудо, під роком 1036 (6544), оповідаючи про напад Печенїгів на Київ; побиті військом Ярославовим „на мѣстѣ, идеже стоить нынѣ святага Софія, митрополита руськага — вѣ бо тогда поле вѣнѣ града — высть сѣча зѣла, и едва шдоуѣ къ вечерѣ Ярославѣ, и повѣгоша Печенѣзи разво, и не вѣдѣаху сѣ камо вѣжати, и они вѣглающе тонаху къ Ситомли, ни же къ никухъ рѣкахъ, а прокъ нхъ провѣгоша і до сего днѣ“. Чи виратує се оповіданє історичний характер річки Ситомлі, сим разом уявленої десь у самім Київі, не далеко пізнійшої церкви св. Софії, не беру ся рїшати. Нехай говорять київські топоґрафи. *Ів. Франко.*

З сільського архива.

В бібліотеці парафіяльній села Волчухи, городецького пов. зберегаєть ся писаний документ (4 картки fol., з них остатня чиста) пз. Kosygnacya Realności Duchownych do Cerkwi Wołczuskiej należących. Cerkiew Wołczuska do Cerkwi Dobrzańskiej koadonowana. Містить ся тут на першій стороні історія збудованя сеї церкви в ось яких словах: Ad perpetuam rei memoriam. Magnificus Remigius Felix de Karnice Karnicki, olim magnifici Jacobi de Karnice

Karnicki et Catharinae de Wielowieyskie conjugum legitimorum filius, olim autem m-ficorum Joannis de Karnice Karnicki et Annae de Lisowskie nepos, porro olim m-ficorum Nicolai de Karnice Karnicki et Theressiae de Michalewskie pronepos, praesentanius bonorum Wolzczuchy, olim in palatinatu Russiae et terrae Leopoliensis, ac praesens in circulo et districtu Leopoliensi sitorum, vigore jurium suorum haeres recognovit. Quia ipse gratus beneficiorum Dei ter optimi maximi in persona sua benignissimi expertorum, in auctionem cultus divini, pro commoditate subditorum suorum, quam etiam animarum locupletando salutem ecclesiam ritus graeci latino uniti, in bonis suis suprascriptis, Wolzczuchy dictis, in loco ubi jam alias antiqua ecclesia extabat et collapsa est, de nova radice extruere, erigere ac fundare intendendo, cum eandem intentionem suam in anno praesenti Deo juvante felicissime ad effectum deduxerit, prospiciendo, ut ejusmodi fundatio pro semper daret, obviandoque ne fors aliquando ruat, eandem observandam manutenendam, una cum suis successoribus declarat. Nihilominus pro dote ejusdem ecclesiae ritus graeci latino uniti at conservatione sartorum et tectorum, ut circa eandem ecclesiam sit et maneat pro semper sacerdos presbyter, parochus ejusdem ritus graeci latino uniti itaque pro subsistentia, victu et amictu ejusdem parochi ad eandem ecclesiam introducendi, et per se modernum recognoscentem auctualiter et in effectu sub die 18-vo Junii anno praesenti 1781-mo praesentati venerandi fratris Jacobi Koronczewski diaconi pro tempore moderno existentis nominati parochi, quam in post illius succedaneorum parochorum ad eandem ecclesiam praesentandorum et aplicandorum fundum suum proprium et haereditarium in iisdem bonis Wolzczuchy situm, in locis infradescribendis existentem, videlicet fundum, in quo locata antiquitus, ad praesens vero de novo exstructa et fundata extitit ecclesia cum cementario penes viam ab occasu ad orientem (і т. д. наступас опне меж і шіль), insuper libera pascuaria cum pecudibus et pecoribus subditorum communia, quam etiam collectionem lignorum in sylvis jacentium ad aedificationem inutilium, pro solo foco idoneorum... cum omni jure, dominio, usufructu utilitatibusque universis praesentanei nominati parochi et ejus succedaneorum parochorum cum suis successoribus inscribit, erigit, constituit et ordinat, ea adjecta conditione, ut idem venerandus Jacobus Koronczewski diaconus et nominatus parochus, quam etiam ejus succedanei parochi sacramenta administrent, saluti animarum invigilent, commoditati fundatoris et ejus subditorum quoad spiritualia, scilicet doctrinas, praedicationes s. Evangelii et alia caetero prosint. Insuper curabit modernus venerandus diaconus nominatus parochus quolibet die festo

juxta calendarium ritus latini lectam irremissibiliter celebrare et nec hanc obligationem suam sub onere conscientiae praetermittere, quam etiam qualibet die ter, nempe de mane, meridie et vespere, pro recitandis praecibus, nec non omni tempore contra nebula et tempestates ut campanis pulsetur invigilare, et inservientem paedagogum seu bacalarium custodire et adstringere, pro cujus subsistentia ex fundis supra scriptis particulam aliquam exdividere tenebitur et debebit, ita ut idem in obsequiis ex fundis ad praesens inscriptis sit solutus et mercenarius. Quam quidem inscriptionem modernus recognoscens fundator manu propria et amicorum subscribit, quibus haec subscriptio nocere debet, eandemque intabulare permittet.

З культурно-історичного погляду в тій грамоті заслугує на увагу обов'язок руського пароха — відправляти „lectam“, себто тзв. тиху або читану службу божу в латинські празники, обов'язок, який поясняєть ся тим, що в Волчухах уже тоді обік греко-уніятів жили також селяни латинники. Другий обов'язок — заряджувати дзвонене в часі мраки і градової тучі має фольклорне значінє. По підписах фундатора, його сьвідків, далі городецького декана Юрія Завалкевича, пароха і їх сьвідків іде детальна спеціфікація ґрунтів (цікавійні назви часток: Островець, Коців, Брожиска, Оздушиска, Кругляк, Замогильне, Скоруписко, Загумінки; сума ґрунту 43 морґи 1476 кв. сажнів), а потім дві інтересні дописки з р. 1798, які тут подаємо дословно.

Adnotacya.

a) Pola orne że w erekcyi między miedzami tych poddanych, iak są w erekcyi opisani, nie znajduią się teraz, iest ta przyczyna, iż naprzod erekcyя nastąpiła podług dawney ґрунтів chłopских y dworskich sytuacyi, y podług dawney sytuacyi miedze ґруntow cerkiewnych w erekcyi opisane zostały.

b) Pozniej, gdy ґrunta dworskie dla gromady rozdawane zostały y osiadłość gromadzka pomnażala się, panstwo de nova radice rozmnożyło wies, że pomnożyło osiadłości, a biorąc w porządku gospodarzów iak ieden koło drugiego we wsi był ulokowany, tak y w polach cwierci dla nich wyrzynaіąc miedze podmieniane y ґrunta chłopskie przy ґруntach cerkiewnych innym gospodarzom dostały się, y dla tego lubo też same są ґrunta cerkiewne w swoiey cyrkumferencyi, ale ґrunta y miedze poddanych inszych niż tych, iak są w erekcyi wyrażeni, stały się przyległemi, gdyż z nowego ґрунту rozmiaru takowa innym gospodarzom ґруntow sytuacyя przypadła.

c) Po nastąpionym przez dominium dla chłopów swoich ґруntów

rozdaniu y pomierze nastąpił pomiar urbaryalny, a podług niego grunta dominikalne, cerkiewne y gromadzkie topograficzne w protokol zaciągnione zostały y dotąd w swoim: używaniu y possessyi utrzymują.

d) Ta adnotacya dla tego tu się kładzie iż gdyby była kwestya, dla czego przy innych poddanych miedzach opisane są grunta w erekcyi, a dla czego przy innych teraz poddanych miedzach znajdują się, aby przez opis ten takowa kwestya objaśniona została, tym więcey, że w zdarzeniu tych odmian, począwszy od erekcyi aż do trażniejszego czasu woyt y starszyzna gromadzka niniejszą konsygnacją podpisująca obecnemi zawsze byli, y gdyby tego była potrzeba, iako widoczni swiadkowie uznać mogli.

Powinności od gromady Wołczuskiej dla Xiędza parocha.

1-mo. Każdy cwiertnik obrządku greckiego z łacinskim złączonego proskurnego na rok cały dać obowiązany złoty pol. jeden (nr. zł. pol. 1).

2-do. Zagrodnik takiegoż obrządku proskurnego także na rok cały daie groszy pietnaście.

3-tio. Przed wielkanocną spowiedzią od każdej osoby obrządku ruskiego do przyimowania Sakramentu zdatney na wino po jaju iednemu.

4-to. Od poświęcenia paski każdy gospodarz dać powinien po groszu pol. iednemu.

5-to. Chodząc paroch po kanonie razy cztery na rok, to iest około Wielkieynocy, od każdego gospodarza obrządku ruskiego bierzy jay trzy pierwszą razą.

6 to. Przed świętem S-go Jura bochenek chleba ieden — drugą razą. Przed świętym Bożego Narodzenia bochenek chleba ieden — trzecią razą, y na srodopoście także bochenek chleba ieden — czwartą razą. Lub ieżeliby w tych terminach chleba nie dali, każdy gospodarz po groszy pol. trzy dać obowiązani. A gdyby zaś xiądz paroch w tych terminach nie chodził po kanonie, dawać chleba czyli po gr. trzy parochianie nie są obowiązani. Dan w Wołczuchach dnia 12 września 1798 roku.

Ів Франко.

Україніца в альбомі Н. Гербеля.

В рукописний відділ Імперат. Публичної бібліотеки в Петербурзі подаровано недавно коштовний альбом відомого російського поета, головно перекладача, Н. Гербеля. Як знаємо з праці

О. Кониського, в Гербелем був знайомий Шевченко (вписав йому в альбом „За думою дума“). Коли Шевченко у 1846 р. завітав у Ніжин, то „двери Шевченковой квартиры не затворялись; особливо не давали ему покою студенты Лицея, въ числѣ которыхъ былъ въ то время и будущій переводчикъ Кобзаря Н. В. Гербель“ (Чалый, Жизнь и произвед. Т. Шевченка, стор. 54). Гербель так само знайомий був з Гребінкою, Олександром Кониським, Лашнюковим, Афанасієм Чужбинським, Колосовським, Є. Шрамченком, Г. Андрузським (братчик Кирило-Методієвський), і сі Українці полишили памятку про себе в альбомі то в формі віршів, українських або російських, та листів, вписаних власноручно авторами, або наліплених на картках альбому. Є декілька малюнків, що дотикають ся сюжетом своїм України. Окрім записів українських, є велика сила російських — найвидатніших поетів та письменників, як Гоголь, Герцен та інші, але се для нас річ стороння.

Перейду до Ukrainiana.

На стор. 135 портрет Миколи Маркевича, автора „Історіи Малої Россіи“; се літографія, роботи Льва Жемчужникова з датою „1861“. Намальовано Маркевича у пальті, з шапкою на колінах і з цибухом у лівій руці. Під портретом факсімілье:

„Нынѣ волосы мои сѣды и взъерошены, усы висятъ; музыку замѣнила исторія, поезію — славистика.

Николай Маркевичъ

(род. 1804 г. — ум. 1860 г.).

На стор. 181 художник Вишняков олівцем перемалював дуже влучно Шевченкову „Раду“.

На стор. 187 візитова картка Е. Гребінки: шматок твердого паперу з власноручним написом: Е. Гребенка.

На стор. 297 мало цікавий російський вірш Лашнюкова, з датою 25 мая 1846, Нїжинъ. Хто такий Лашнюков? Се один з потайних співробітників „Основи“. Добре знав українську історію, студював на початку 1860-х рр. галицькі відносини. В „Оснoвi“ за р. 1862, квітень, 28—36, надруковано його статю: „Миѣніе г. Палацкаго о происхожденіи козаковъ“; підписано „—ъ“. В одному з листів з Праги до Марка Вовчка, у Париж, він пише: „Г. Бѣдозерскій напечаталъ мою статью о козачествѣ, но не считалъ нужнымъ увѣдомитъ; другую статью о Галиціи онъ не напечаталъ по причинамъ хорошо мнѣ извѣстнымъ. Я напечатаю ее; я не желаю заискивать [у] лю-

дей, которыхъ не люблю, не люблю двусмысленныхъ сдѣлокъ; для меня плохой миръ хуже доброй драки. Я ясно высказалъ мой взглядъ на исторію южно-русскаго народа и никогда не измѣню моего взгляда. Меня глубоко огорчаетъ занесчивость нѣкоторыхъ господъ, ихъ гордое презрѣніе къ народу, котораго они не знаютъ, и тупоуміе другихъ, которые увлекаясь временными интересами и личными отношеніямъ, забываютъ дѣло, для котораго, новидимому, работаютъ; я не люблю партій, обществъ, компаній, которыя работаютъ болѣе для себя, чѣмъ для другихъ и приобрѣтаютъ монополію. Я не ищу денегъ за мои статьи, но я не желаю, чтобы со мной обращались какъ съ рабочимъ, какъ съ поденщикомъ. Я потерялъ вѣру въ авторитеты и въ... такъ называемыхъ передовыхъ людей. Я буду работать одинъ“ (на початку серпня, 1862. 3 недрукованихъ листів до М. О. Марковички).

На стор. 327 намальовано пером сільську розправу (зборню) та дзвіницю; підпис: *dittin's Poste office.*

На стор. 341 прегарна, рідка тепер гравюра Грегора з підписом: *Rynek miasta Krzemienca.*

На стор. 423 дуже гарна фотографія Е. Гребінки: фотографовано покійника на столі.

Тамже два листи: один Е. Гребінки до якогось генерала, певно, до свого патрона на службі, писаний за кілька місяців до смерти, а другий лист, до Гребінки, відомого автора „Конька-Горбунка“, Горбунова, з р. 1836. Оба листи подамо окремо.

На стор. 427 рукою Т. Шевченка вписано тільки перших 4 рядки (а не все!) вірша „За думою дума“. Ось дословна копія їх:

<p>За думою дума роємъ выливаетъ   Одна давить сердце друга раздыраетъ   А третья тихо тихеселько плачетъ   У самому сердци... може й богъ не бачить.</p>
--

Т. Шевченко.

Текст обведено чорними рамцями. Під віршом дата (рукою Н. Гербела): „1846 года, Нѣжинъ“.

На стор. 451 знову автограф Шевченка, але вже не вписаний рукою поета, а наліплений пів аркушъ поштового па-

перу на картці в альбомі. Се вірш „Поставлю хату і кімнату“. Гербель надписав над ним „Одно изъ послѣднихъ стпхотвореній Шевченка“.

Ми знаємо, що вірш сей, написаний 27. IX. 1860, далеко ще не „один з послѣдніх“, бо ще аж 15 віршів написав Шевченко по ньому. Але далі, під віршом, знаходимо приписку Гербеля, яка поясняє, чому саме Гербель вважає вірш за „один з останніх“. Ось що він приписав під віршом: „Автографъ подаренъ мнѣ покойнымъ Шевченко недѣли за двѣ до смерти“. „Вотъ вамъ на память мои послѣдніе стихи“, сказавъ онъ, — „я только что написалъ ихъ, и дарю ихъ вамъ, переводчику моего „Кобзаря“. — По странному стеченію обстоятельствъ, единственные два автографа покойного поэта, находящіеся у меня, написаны имъ въ самомъ началѣ и въ самомъ концѣ нашего продолжительнаго знакомства“.

Тут щось та не так... Коли Гербель бачив ся з Шевченком справді за два тижні до смерти, тоб-то аж у лютому 1861 р., то Шевченко, даруючи йому автографъ не міг йому сказати: „ось вам мої останні вірші“, бо написав він їх, як уже згадувало ся, 27 вересня і зараз же потому переписав у свій альбом (я його зву альбом Б), що й зараз зберігаєть ся у В. П. Науменка в Києві. Безперечно, що Гербель забув ся згодом, коли саме він бачив ся з Шевченком, чи в жовтні 1860 р, чи аж у лютому 1861 р., бо останній вірш, написаний Шевченком перед смертю (не лічучи „Чи не покинуть нам, небого“, про який не може бути тут мови), датований ще аж 5. XII. 1860 р. Отже ні в січні, ні в лютому 1861 р. не міг сказати Шевч.: „я тільки що написав їх“. Очевидно, що не за два тижні бачив ся Гербель з Шевченком, а багато ранійш.

Подаю вірш в тій редакції (найранійшій), в якій він вийшов з під пера Шевченка.

Поставлю хату и кимпату,
Садокъ-райочокъ пасажу
По[с]яжу я и поажу¹⁾
В свой маленькій благодати,
Та в одини-самотини
В райочку²⁾ буду спочивати,

¹⁾ Зразу було: И по[с]яжу, але „И“ закреслено синім олівцем і дописано далі я після „посяжу“.

²⁾ В альбомі Б Шевченко виправив на: „В садочку“.

Присяця диточки мени,
 Весела присяця мати..
 Давно — колишій¹⁾ тл ясний
 Присяця сонъ мени!... и тл,
 Ни я не ляжу²⁾ спочивати,
 Бо й ти присяця и малый³⁾
 Тихенькій рай мій⁴⁾. стиха-тиха⁵⁾
 Підкрал[е]ся, паробивъ лиха..
 Залалишъ рай той⁶⁾ самотный!

Нарешті кілька віршів українських письменників. А. Чужбинський умістив в альбомі вірш (по російськи) „На берегахъ пустынного Остра“, з датою „1848, Апрѣля 1, Шостенскій пороховой заводъ“ (пізнійш був видрукований); О. Кониській вписав отсей вірш (згодом переложив його на українське):

Люблю я съ утеса въ кипучее море
 Глядѣть и дивиться порыву валовъ;
 И сравнивать съ шумомъ сердечное горе
 И страстную душу и жнзнь и любовь.
 Люблю я, въ раздумьи сидя одинокомъ,
 Съ пріятною грустью о прошломъ мечтать,
 И въ этомъ раздумьи мечтою далекой
 Несчастную душу свою утѣшать.
 Всего же я больше въ обаяньяхъ голубки
 Люблю ее локомъ роскошный свивать,
 Цѣлуя въ божественно-милыя губки,
 И съ устъ ея сладкихъ дыханье вдыхать.

1848 года, февраля 9.

Александръ Конисскій.

Г. Нѣжинъ.

1) В альбомі В: „давие-колишній“.

2) В альбомі В: „не буду“.

3) Замість сього було спочатку так:

Бо й ти присяця. Стиха-тиха
 Підк рад еся“,

але закреслено і після крочки в малої літери написано: „и малый“. В альбомі В теж „И малый“, тільки вже в великої літерц, але се явна помилка.

4) В В: „Райочок мій“.

5) В В: „спідтиха-тиха“.

6) В В: „мій“.

Він же написав ще й жартівливий отсей лист, ніби-то до якоїсь „дамы сердца“.

Гурія Магомета и очаровательница благовонныхъ умовъ !

Долго прятая въ чуланѣ скрытности блюдо моего терпѣнія, наполненное соусомъ любви, я наконецъ рѣшился поднять кришку откровенности и подать вамъ тарелку признанія. — Бѣгуны моего сердца при первой съ вами встрѣчѣ начали ристать по полю вашихъ прелестей и кормиться благовонными травами ума и искусства, изобильно растущихъ въ цвѣтникѣ души вашей. — Сколько я ни старался остановить брчку моихъ наклонностей на косогорѣ благоразумія, но она ближе и ближе подбѣжала къ воротамъ вашей персональности и наконецъ остановилась у крыльца безпредѣльности. — Корабли вашихъ прелестей, фрегаты душевныхъ достоинствъ, корветы внимательности и канонерскія лодки привычекъ ворвались въ портъ моего спокойствія и до того врѣзались въ берегъ моего сердца, что никакая сила оболъщенія не въ состояннн сдвинуть ихъ оттуда — ни канатомъ забвѣнія, ни волною измѣны, ни даже рычагомъ разочарованія; и потому прошу васъ, благовонная очаровательница флакона моего сердца принять дохаль объясненій а удостоить меня хотя ложкою отвѣта при семь. Храня вашъ образъ въ шкатулкѣ моей памяти и рисуя его на полотнѣ сердца, остаюсь любящій васъ до конца жизни и за калиткою смерти.

1847 года, 26 сентября.

Александръ Конисскій.

Далі є вірш Г. Андрузького, написаний 1844 р., 27 січня у Києві (цінні нові матеріали про нього видруковано в ІХ книжці журналу „Былое“ за р. 1907).

N. 9.

Какъ громы рокочуть и вихоръ шумить,
Какъ нѣжно голубка воркуеть, —
Такъ пѣсьнъ благодати повсюду гремитъ
И сердце и душу волнуеть.

Въ ней нѣчто родное, въ ней отчій привѣтъ
Источникъ любви Совершенства;
Пѣвецъ благодатный! безсмертный поэтъ
Лишь ты здѣсь познаешь блаженство.

Какъ солнце собою весь міръ нашъ живить,
Лелѣеть, хранить, согрѣваетъ, —

Такъ геній, кого онъ къ безсмертнымъ парить,
Забитыхъ судьбой утѣшаетъ.

Къ нему притекають Владыка, герой,
И нищій бредеть со слезами;
Ты Царь, утѣшитель, Спаситель земной!
Ты равепъ величьемъ съ богами!

И пѣснямъ внимаю несчастный слѣпецъ
Всѣ скорби съ тобой забываетъ;
Героевъ сразившій — триумфы, вѣнецъ
Съ любовію тебѣ уступаетъ.

Самъ кесарь надменный, поправшій весь міръ
Пѣвца называетъ „великимъ“.
Служитель безсмертныхъ и выщій кумиръ
Въ тебѣ почитаютъ Владыку!

Душой постигая величье творца,
Ты чувствомъ высокимъ пылаешь,
И слава блаженныхъ Владыку, Отца,
Той пѣснею смертныхъ плѣняешь.

Цвѣти жъ, украшайся, всѣ блага познай,
Да будетъ Всевышній съ тобою!
И съ пламенной вѣрой, съ любовію дерзай
Сразиться съ коварной судьбою.

Пусть всѣ мы погибнемъ, но слава пѣвца
Пребудетъ во вѣки безсмертной.
И грянетъ предъ трономъ — Владыки, Творца
Въ страиѣ для всѣхъ смертныхъ завѣтной.

1844 года. 27 генваря. Кіевъ.

Г. Андрусскій.

Нарешті дві українські „Думки“: одна Є. Шрамченка
(1848 р. в м. Воронежі), друга Петра Колосовського
(1850 р. в Ніжині).

ДУМКА.

(Посвящается Н. Гербелю).

Сумно стало. Дежъ ты дилась
Молодая воля?
„Геть од мене одступилась
Неправедна доля.

Горе прийде, — слізъ немає;
Радість — нема сміху;
Однаково зустрічати
Страту и утху

Тільки часомъ страшно стане
 Зъ думкою зпиткаться,
 Що житє мое вовяне
 Пустоцвитомъ, братця!

Що несчастный десь загину,
 Да ще трудно знаты,
 Я нїду у домовину
 Никому й вгадаты!

1848 года. М. Воронежъ.

Що никому побываться
 За лихимъ студентомъ;
 Товариши розлетятся
 Скореньким моментомъ.

Оце тилько якъ вгадаю,
 Якъ ся думка блисне, —
 Тоди горе дуже, дуже
 За серденько втысне.
 Ёгоръ Шрамченко.

Д У М К А.

Добре тому, дуже добре
 Хто лежить въ могили,
 Въ кого серденько горяче
 Вже на вкѣ остыло.
 Нема горя у могили,
 Въ домовини тихо
 Въ ій не плачуть и не бачуть
 Що жвь въ свити — лыхо...
 Лыхо жъ по свиту блукаты
 Мини сиротыни,
 Мабуть доленьки шукати
 Тилько въ домовини;
 Вона мене приголубить
 Якъ мила — якъ маты
 И одъ туги и одъ лыха
 Буде закрывати.
 Переставъ же въ грудяхъ битця,
 Мое ты серденько
 Закривайтесь швыдче, швыдче
 Очки веселеньки.
 Бо николы вже вамъ іи
 Бачить не придетця,
 Бо вже сердце бия сердця
 Ёи не забьется,
 Бо не жить мини зъ тымъ въ
 [свити,
 Зъ кимъ я такъ спивнався,
 Зъ кимъ мовъ голубъ зъ голубкою
 Любився, кохався...

Якъ безъ неи мини жити,
 Що буде зо мною?..
 Сердце жъ мое, сердце бидне,
 Лышенько зъ тобою!
 Сердце жъ мое неразумне,
 Що ты наробило?
 На що зъ нею ты спозналось,
 На що полюбыло?..
 Терпижъ теперь, та некому
 Не розкажуй того,
 Що болышь ты, и що любишь
 Дуже, дуже кого...
 Бо якъ скажешь, то изъ тебе
 Всякѣ сміятця буде,
 И осудить и набреше,
 Бо люде — якъ люде.
 Тяжко жъ тобі, гирко тобі
 Битця сиротою,
 Легче, лучше въ домовини
 Лѣжать пидъ землею.
 Не жаль мини молодому
 Свита покидаты,
 Бо никому тутъ за мною
 Мабуть жалковаты.
 Та яка мене хочъ любить
 Та буде далеко,
 И не приде й не пригорне
 До свого серденька,
 И не буде головоньки

Моїй убираты,
 И не буде мертве тило
 Мое цюловаты;
 И не кине земли жмени
 Вона въ домовину,
 Й не посадить на могилу
 Червону калышу...

О! Якъ мни було бь гарно
 Подь нею лежаты:
 На ій ставь бы соловейко
 Що весны спиваты;
 И тогда, якъ місяць зыйде,
 Хочь разь може бь мила
 Црыйшла слухать соловейка...
 На мою могылу.

Вотъ Вамъ Николай Васильевичъ на память моя думка. Богъ вѣсть, увидимся ли; но если изгладится изъ Вашей памяти мое имя, я надѣюсь, что хотя разсматривая листки Вашего альбома Вы, прочитавъ мою думку, вспомните того, который желаетъ Вамъ отъ искренней души всегда быть счастливымъ во всѣхъ Вашихъ благихъ предпріятіяхъ.

Генваря 1850 г. Нѣжинъ.

Петръ Колосовскій.

Отсе й усе, що можна було витягти з альбому одного з значнійших російських письменників, прихильних до Українцїв і українства.

В. Доманицький.

Наукова хроніка.

Антропологічні й археологічні часописи за 1906 р.¹⁾

2. Преісторичні часописи.

Mitteilungen der k. k. Zentralkommission f. Erforschung u. Erhalt. d. k. u. h. Denkmale. Кількадесят дрібних нотаток і статей про поодинокі розкопки і знахідки, які не надають ся до короткого обговорення. Загальну тему порушує хіба одна стаття А. Ржевака Die sogenannten Opfersteine Westmährens (181—7), що кінчить ся негативним результатом, а темою зближує ся до нас замітка Е. Весловського, Thronsessel aus dem ehemaligen gr.-orient. Kloster Moldawitza (Bukowina), де крім опису сидища звернено увагу на византийський вплив. Про Amtliche Beilage нижче.

Jahrbuch der Zentral-Kommission f. Erforschung u. Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, 1904, 1905, 1906, N. F. II, III, IV. (1904, 1, 2). Другий річник містить передовсім статтю Кайндля, Prähistorisches aus der Bukowina (17—44), яку обговорюємо далі, статі Ржевака про преісторичні знаряди в формі людських ніг (Prähistorische Gefäße mit Nachbildungen von Menschenfüßen, 71—7), Сомбаті про палеолітичні знахідки в Ляуч, між якими находимо і вершок черепа з признаками Сто-Магноп'ської раси (Neue diluviale Funde von Lautsch in Mähren, 9—16), I. Бауєга, Das prähistorische Gräberfeld bei Statzendorf (NÖ) (45—72, з років 1903/4, між знахідками також одно начинне з наслідуванем людських ніг), Ф. Кеннера, Römische Funde in Wien aus den Jahren 1901—1903 (103—170), В. Кубічка, Votivtäfelchen aus Blei (171—180), Скра-

¹⁾ Початок див. в т. LXXXII.

бара, Römische Funde in Pettau (181—214), I. Жмавца, Das Gräberfeld im Lajh bei Krainburg (233—274) і Шварценбаха, Funde aus Voralberg und dem Fürstentume Liechtenstein (277—291). Друга половина тому, присвячена штуці і церковній археології, містить 4 статі, між тими статі Н. Tietze, Die typologischen Bilderkreise des Mittelalters in Österreich (21—88) і Земнера про студії над тирольським малярством в Каринтії (89—174). В відділі справовадань стрічаємо дві замітки Ромсторфера про дерев'яну церкву в Босанцях (229—233) і про колишню церкву в Калюгаріци (Das ehemalige Klosterkirchlein Calugaritza, 233—240). Перша з них збудована 1774 р., друга з кінцем XVI в. Остання багато прикрашена, особливо коло дверей, з наansom в церк.-слав. мові української редакції і з кількома церковно-славянськими рукописами.

(1905) Кеннер описує далі знахідки у Відні за роки 1904 і 1905 (137—230), А. Гнірс пише про античний театр в Полі (247—288), Кубічек дає статтю Altäre von Beneficiariern aus Unterthörl (в Каринтії 129—136), Е. Новотні обговорює Römerbauten auf dem Grazer Kogel im Glantale (231—246). Проф. М. Гернес оголошує розвідку з обсягу штуки і історії культури про австрійську неолітичну кераміку: Die neolithische Keramik in Österreich (1—128): згадали ми її окремо у відділі бібліографії. В другій частині знаходимо статі П. Бубері, Ein Armring aus der Völkerwanderungszeit gefunden zu St. Apollonia bei Grissian (1—8), Ф. Отмана про романські різьби на входовій брамі віденського костела св. Стефана, Тіце про рукописи Ульріха з Лілієнфельд, Р. Еіслера, Die Hochzeitstruhen der letzten Gräfin von Görz (65—176). (1906.) Четвертий річник приносить дві більші праці К. Бухтелі (Die Lausitzer und schlesischen Brandgräber in Böhmen, 1—53) і Гернеса (Goldfunde aus der Hallstattperiode in Österreich-Ungarn). В першій з них обговорено старшу людність Чех, поділ на культурні групи, а спеціально старшу і молодшу епоху лужицького типу, далі кволицький, шлезький і білянський тип, склад знахідок, гроби і оселі, а вкінці територіяльне розміщенє усіх 4-ох типів. Друга дотикає ближше Галичини і написана з нагоди праці Гадачка про Михалківські скарби, вона у нас була окремо обговорена. Інші статі згадаю лише. Вауер дає статтю Eine Töpferei aus der Bronzezeit bei Herzogenburg (53—71), О. Сунтц, Römische Meilensteine von Deutsch-Feistritz im Murtal (93—105), В. Кубічек, Carnuntina (105—144) і Norica (145—160). З другої части можна занотувати лише розвідку П. Гаузера, Kunstgeschichtliche Vorarbeiten zur Topographie von Kärnten (1—60). Інші дотикають історії штуки новітніх часів.

Prähistorische Blätter, XVIII, 1906. Маленькі статейки про камінну епоху Mehlis'a, Archäologische Studien. Menschliche Figuren aus der Grotte von Marsoulas (39—40) Limburg in der Pfalz (54—5), про бронзу: Naue, Funde aus oberbayer. Grabhügeln (1—6), Wieser'a, Der Urnenfriedhof von Schwaz (6·8) і von Kufstein (55—7), Gössler'a, Prähistorische Grabhügel auf der Schwäbischen Alb (33—9, 49—54), Naue, Bronzeschwerter aus prähistorischen Gräbern der Nekropole von Zafer Papoura bei Knossos in Kreta (81—7). Гальштатська епоха заступлена статями Mehlis'a, Grabfund in Benzenloch bei Speierdorf (40—2) і A. Steier'a, Ausgrabung in der Löttschau bei Höresham (65—8). Вкінці про La Tène маємо дві замітки Преена, Zwei La-Tène-Funde aus der Umgebung von Mining aus Inn O. Ö. (17—20) і Mehlis'a, Eisenschmelzen der Vorzeit.

Schlesiens Vorzeit in Wort und Bild, том IV, вийшов по дволітній перерві в р. 1907 і буде відтак обговорений.

Fundberichte aus Schwaben, XIV, 1906, що мали вийти в р. 1907, не дійшли ще до моїх рук.

Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder, V, Галле 1906. Найбільше статей самого Höfer'a, передовсім його хроніка знахідок (Weitere Funde der ältesten Bronzezeit, 88—97), а далі докінчене статі Die Hügel von Helmsdorf und Leubingen (98—99), дві замітки про нові розкопки (Der Hügel bei Langel unweit Körner, 35—38 і Der Orlishäuser und der Griffstedter Hügel in der Flur Leubingen, 78—83) та більша розвідка Der Leubinger Grabhügel (1—59), що стоїть в тісній звязи з попередніми. Тої самої місцевости дотикає також праця єнайського професора В. Міллера, Die Skelette des Leubinger Grabhügels (60—76).

L' homme préhistorique, IV, Paris, 1906. Богато різно-родних статей, переважно про поодинокі знахідки; важливіші: Coutil'a, Les presque îles de la Courbe (3—12), Bourlon'a про передісторичну стацію в Cutesson (13—19) і Quelques pièces de Liveyre (38—41), A. Mortillet'a про кілька предметів з бронзи в природничім музею в Blois (210—5), Les polissoirs de villemaur (42—9), Palafittes du lac de Chalain (65—83), Cuchette de l' âge du bronze de Porcieu-Amblagnieu (129—40), Les os utilises de la période mousterienne station de la Quina (231—8), Cuchette de fondeur de la Blanche-Pierre a Jersey (327—33), Viré, Les mégalithes de l' arrodissement de Fontainebleau (97—111), P. Pallary, Classification industrielle des flèches néolithiques du Sahara (168—73), Gaillard'a, L' atelier des silex taillés et de pierre polie du Rocher de Berg-er-Goalenec en Quiberon (289—301), а далі описи знахідок Jacquot'a з Haut-Savoie, Lava'a,

Baudet'a, Augier'a, Jeanselme, Berthiaux'a, Mazeret'a, Pérot'a, Lènez'a і багато інших. Інтересна ще стаття Chervin'a, *Mutilation dentaire* (34—8), бо довідуємось з неї, що у диких народів не лише надавано зверху форму зубам, але виверчувано ще в них діри і вкладано всякі каміні. Наведені приклади походять усі з полудневої Америки.

Bullettino di paleontologia italiana, XXXII, 1906, приносять такі статі: Castelfranco, *Nuove indagini nelle palafitte varesine* (49—57), Pigorini, *Materiali preetnologici dell' Isola di Capri* (1—16), Quagliani, *Tombe neolitiche in Taranto e nel suo territorio* (17—49), Patroni, *Oggetti di rame e di bronzo della Lomellina* (55—70), Rellini, *Vestigia picene nell' Alta Marca* (70—7), Taramelli, *Incisioni sopra monumenti preistorici nel Sulcis (Sardegno)* (78—86), Issel, *I problemi dei Balzi Rossi dinanzi al Congresso di Monaco* (87—102), A. Colini, *Vasi dell' Italia e dell' estero con figure animali nell' interno e sugli orli* і *Le scoperte archeologiche del dott. C. Rosa nella Valle della Vibrata e la civiltà primitiva degli Abruzzi e delle Marche* (105—173, 181—268), A. Taramelli, *Dolmen „sa perda e s' altare nel comune di Birore in provincia di Cagliari* (268—271), G. Ghirardini, *Paletta primitiva italica* (271—81) з 28 таблицями.

Atti della R. Accademia dei Lincei, Anno 1906, Ser. V. Notizie degli Scavi di Antichità, Vol. III, Roma 1906. Богато дрібніших статей, що обговорюють поодинокі знахідки і розкопки Італії. Дуже багато гарних ілюстрацій. Між інших поміщені статі: S. Boni, *Foro Romano. Esplorazione del sepolcreto* (5—46, 245—95), Mossi, *Crani preistorici trovati nel Foro Romano* (46 і д.), E. Gabrici, *Bolsena Scavi e trovamenti fortuiti* (59—93), Sogliano про розкопки в Помпеї, Pasqui про розкопки в Остії.

3. Археологічні часописи.

Mitteilungen d. kaiserl. deutsch. Archäolog. Instituts, Athenische Abteilung, XXXI, 1906. З численних статей зазначаю подрібну працю F. Staehlin'a, *Zur Landeskunde der Phthiotis* (1—37), статі Арванітопулльоса, *Phyllen-Heroen am Parthenonfries* (38—49), Wiegand'a, *Lemnos* (60—88), де найбільше звісток про кераміку, Wace, *Skiathos und Peparethos* (99—133), Dörpfeld'a, *Dreituss-Basis aus Athen* (145—150), Curtius'a, *Samiaea* (151—185), Rhomaios'a, *Vasenscherben in Eleusis* (186—204), де обговорені керамічні прикраси, Dörpfeld'a, *Das Alter des Heiligtums von Olympia* (205—218), Steiner'a, *Bronze-Statuette aus Olym-*

ria (219—227), Фредріх'а про археологічні і топографічні питання в Лемнос (251—55) і Скірос (257—278), Michel'a і Struck'a, D. mittelbyzantinischen Kirchen Athens (279—324), Steiner'a, Antike Skulpturen an der Panagia Gorgoepikoos zu Athen (325—41), Poulsen'a, Eine kretische Mitre (373—391), Duhn'a, Zum Wagenlenker von Delphi (421—9). Далі уміщено справоздання про розкопки в Гесперії і Фокідії (392 і д.) і обширну працю Jacobsthal'a, Studien zu den Weihgeschenken und der Topographie von Delphi (437—568). До цього річника додамо 27 таблиць.

Mitteilungen d. kais. deut. archäol. Instituts. Römische Abteilung, XXI, 1906. Містять слідуючі важливі статі: Mau, Das grosse Theater in Pompeji (1—56), E. Petersen, Rostra Caesaris nochmals (57—63), L. Savignoni, Di una sima ionica con bassorilievi dell' isola di Creta (64—82), Staehlin, Bronzeblech mit Münzporträten im Kircherianum (83—86), I. Sieveking, Römisches Aushängeschild mit Darstellung eines Nymphaeums (88—97), P. Ducati, Frammenti di vaso attico con dipinto rappresentante la morte di Argo (98—141), P. Шпайдер, Herons Cheiroballista (142—168), C. Huelsen, Der dorische Tempel bei S. Nicola in Carcere (169—192), E. Petersen, Comitium und rostra (193—210), Г. Шепкль, Der Hain der Anna Perenna bei Martial (210—219), E. R. Fiechter, Der ionische Tempel am Ponte Rotto in Rom (220—279), В. Амелюнг, Zum Silberbecher Corsini (280—87), G. E. Rizzo, Leggende latine antichissime, altorilievo di un sarcofago romano (289—306), Л. Поляк, Archaische Elfenbeinreliefs (314—330), F. Staehlin, Die Thensa Capitolina (322—386), К. Гадачек, Zur Geschichte des etruskischen Einflusses in Mitteleuropa (387—93).

Jahrbuch d. kais. deutschen Archäologischen Instituts, Berlin, XXI, 1906. З поміж статей згадаю слідуючі: R. Förster, Laokoon (1—32), А. Прайдтль, Zur Rekonstruktion des Parthenon-Ostgiebels (33—42), Г. Шрадєр, Der Leichenwagen Alexanders (52—75), Ф. Студнічка, Die auf den Kitharodenreliefs dargestellten Heiligtümer (77—89), E. Mass, Pannychis (89—107), E. Assmann, Die Schiffsbilder von Althiburus und Alexandria (107—15), O. Washburn, Eine protokorinthische Lekythos in Berlin (116—27), A. Köster, Das Alter des Athena Niketempels (129—47), E. Pfuhl, Olympiaka (147—62), В. Sauer, Eine Apollonstatue des Paionios (163—176), F. Poulsen, Zur Typenbildung in der archaischen Plastik (176—221) і Бр. Шулльц, Bogenfries und Giebelreihe in der römischen Baukunst (221—230).

Archäologischer Anzeiger містить справоздання з засідань

товариств і з веденя розкопок. Між ними знаходимо і справозданє Фармаковського про розкопки на Україні (Südrussland, 109—124). Наперед подає він звістки про розсліди Кубанщини проф. Веселовським, відтак згадує про розкопки Шкорпіла в Керчи, Реннікова на Крмї, Костюшко-Валюжиніча в Севастополи і Штерна на Березани, розповідає про результати своїх студій в Ольбїї і кінчить замітками про розкопки А. Бобрієвського в чигиринським і черкаським повітї кївської губ. і Спиціна у воронїжській губернії.

Jahreshefte d. österreichischen archäologischen Institutes in Wien, IX, 1906, містять отсі статі: А. Riegl, Zur kunsthistorischen Stellung der Becher von Vafio (1—19), С. С. Edgar, Über antike Hoheformen (27—32), Ф. Гаузер, Tettix (75—130), Ф. Студнічка, Das Standmotiv der polykletischen Pythokles (131—38), Е. Маасс, Die Griechen in Südgallien (139—82), А. Премерштейн, Ein Fluchtäfelchen mit Liebeszauber aus Poetovio (192—8), Е. Рейсх, Kalamis 199—268), Г. Люкас, Die Ganymedesstatue von Ephesos (269—77), Гаузер, Apollon oder Athlet (279—87), R. Schneider, Neger (321—4) і статю Гадачка, Zum Goldschatz von Michalków (32—9), про яку згадаю на иньшїм місци, в рецензії на працю Гернеса, Goldfunde aus der Hallstattperiode in Österreich.

Mitteilungen und Nachrichten des deutschen Palästina Vereins, 1905, 1906. До занотованя одна тільки статя дра Г. Шумахера, Die Ausgrabungen auf dem Tell-el-Mutesellim, зі справозданєм за роки 1903—1905; про неї докладний реферат Мессершміда в Zentralblatt f. A. u. Ur. 1906, N. 239.

В Zeitschrift des deutschen Palästina Vereins, 1905 уміщена між иньшим статя А. Зандлера, Medizinische Bibliographie für Syrien, Palästina und Cypern, в якій угляденно і народню медицину.

Revue archéologique, Paris 1906, VII. України не дотикає ані одна статя, не бачу також нічого взагалї для Славянщини. Зі статей загальнїйших і спеціальних згадаю статі: Bell, Notes on a journey through Cilicia and Lycaonia (1—29, 385—414), Besnier, La collection campana et les musées de province (30—51, 422—460), А. Baillet, Les vases „oucheb“ et „sochen“ (52—55), М. Reymond, Une façade de Giuliano da San Gallo pour la basilique da San Lorenzo (56—78), Е. Michon, D'hermes d' Alexandre dit Hermés Azara (79—110), S. Reinach, Sull' Irene e Pluto di Cefisodoto (110—141), продовженя: S. Chabert, Histoire sommaire des etudes d' épigraphie grecque en Europe (145—164, 297—317), С. Côte, Bagues romaines et merovingiennes (165—172), P. Monce-

aux, Enquete sur l' épigraphie chrétienne d' Afrique (177—192, 260—279, 461—475), P. Pedrizet, Sur deux reliefs grecs de l' Asie-Mineure. Lettre a. M. S. Reinach (225—235). Крім того важні розвідки Наму, Matériaux pour servir a l' histoire de l' archéologie préhistorique (239—259) i A. Lang, Bronze and iron in Homer (280—296).

Annales de la Société d' archéologie de Bruxelles, 1906. Ch. Buttin, La Cinqueadea de la collection de M—e Goldschmidt (50—74), M. Schweisthal, Histoire de la maison rurale en Belgique et dans les contrées voisines (87—195), E. Maillieux, Les stations préhistoriques des environs de Couvin (196—204), Ch. Comhaire, La sepulture carolingienne de Grivegnée (205—35), Dens, Fouilles d' Anderlecht (236—56), Loë, Rapport général sur les recherches et les fouilles exécutées par la Société pendant l'exercice (295—310). Крім того справоздає в конгресу в Монако, про XVII ст. розвідка Pierron'a, La forêt de Soigne (345—74) i кілька статей, дотикаючих церковного малярства й археології Bavaу'a, Tahon'a, Pergameni, Cumont'a i Bigwood'a.

Bulletin de l' institut archéologique Liegeois, 1906, буде обговорено в дальшій огляді.

Memoires de la société nationale des antiquaires de France, 1906 (Paris). В рамки нашого реферата входить стаття M. Rouquette'a, Recherches sur les lanternes romaines (186—205), в в часті i стаття A. Héron'a de Villefosse, Antiquites romaines trouvées a Alise-Sainte-Reine (207—72).

Bulletin de la société nation. d. antiquaires, Paris 1906. Коротенька замітка барона Baye, Couronnes nuptiales chez les Russes et en Géorgie.

Mémoires et documents publié par la soc. nation. d. antiquaires de France (Mettensia) 1905, 1906, 1907. Через усі три річники тягнеть ся збірка Cartulaire de l' évêche de Metz.

Compte-rendus de l' academie des inscriptions et belles-lettres, 1904, 1905, 1906. Річник 32-ий приносить швврший некролог Г. Парі i ряд статей, з яких наводжу отсі: Martin, Observations sur la technique de l' illustration des livres au moyen âge (121—132), Capitan, Breuil i Charbonneau, Les rochers gravés de Vendée (132—51), Babelon, Le dieu Eschmoun (231—9), Huart, La poésie arabe anté-islamique et le Coran (240—2), Lagrange, Rapport sur une exploration archéologique au Nègeb (279—305), D' Arbois de Jubainville, Les dieux a forme d' animaux (365—72), Опперт, Sogdien, Roi des Perses (385—95), Cagnat, Le tracé primitif de Thamugadi (460—9), Capitan, Breuil, Ampou-

lange, Une nouvelle grotte préh. à parois gravées: La grotte de la Gréze (487—95), Berger, Epitaphes puniques et sarcophage de Marbre (505—12), Clédат, Nouvelles recherches a Baouit (417—26), Наму, Quelques observations sur les tumules de la vallée de la Gambie (560—9), Holleaux, Sur les travaux dans l'île de Délos (726—48). Найбільше статей уміщено в 33 томі за 1905 рік. Посередню дотикає нас коротенька статейка Leger'a, La conversion des Permians au christianisme (25—36), яка може бути інтересна хіба для французького читача і друга його замітка L' invasion tatarе dans la littérature Russe du moyen âge (730—749), написана на основі знаного матеріалу. М. Наму дає дві статейки про результати археологічних студій Фуру на Сахарі і обговорює в них могили з гробами і знахідки (58—71, 83—93). Breuil представляє техніку і зміст рисунків в часів репінфєра в статі La dégénérescence des figures d'animaux en motifs ornementaux à l' époque du renne (105—20); між рисунками переважають звіринні мотиви (риби, вужі, голови звірят, особливо конів і оленів), але стрічаються також і рисунки рук та домів. E. Guimet'a, Le dieu aux Bourgeons (121—5) представляє бога рільництва, подібного до молодого Гора. В статі Delattre, Carthage (125—134) описано La nécropole voisine de Sainte-Monique, а то розкопки і знахідки в римських і пунійських гробах, їх урядженє і поодинокі статуєтки. G. Schlumberger (Quatres bagues d'or et un reliquaire byzantin, 137—143) описує реліквіар у виді хреста, що містить кісточки, по словам грецької написи ще й кров св. Варварі, кусень плаща св. Стефана і палець св. Теодозії. F. Cumont подає Note sur une statue provenant du Mithraeum d' Emerita (148—51). Ph. Berthelot оголошує і пояснює арабські, перські і хінські написи з ріжних околць (186—204), Г. Деренбурґі подає Une inscription yéménite (235—42), в якій стрічаємо ся з назвою бога „'Ouzzâyan“ себто „всемогучий“ — популярного в 4-ім століттю у Арабів. G. Foucart описує малюнки кораблів на посуді і виказує їх схожість з старими єгипетськими виробами (Sur la décoration des vases de la période dite de Nèggadèh, 257—78). У Collignon'a знаходимо замітки про знахідки в Аполлонії (300—6), у Delattre (Nécropole punique de Carthage, 317—27) опис знахідок з Картаґени, між ними статуї ліриччки, жрекині, жінок у всіляких позах і ріжних голов. Зміст невеликих статей Croiset'a, L'ordre des aventures d' Ulysse dans l' Odyssée (351—63), D. Vasseur'a, Découverte de poteries peintes à décoration mycénienne dans les environs de Marseille (383—7), A. Dufourcq'a, Lérins et la légende chrétienne (415—23) і Capitan'a і D' Agnel'a, Rapports de l' Egypte et de la Gaule a l' époque néolithique (423—4) видно вже з самого заголовка. В остат-

ній статі обговорено також знахідки в Помпеї так як і у Thédénat'a в Deux basreliefs de Pompei (464—71), де подано опис двох релієфів, представляючих катастрофу в 63 р. н. Хр. Поза тим пише Leypaud про катакомби Гадрумета, а Gautier про тимчасові результати етнографічних розвідів Сахари (515—92).

В томі за 1906 рік маємо передовсім простору життєпись Опперта (567—92) і багато дрібніших статейок, приміром статі Delattre про найбільші картагенські саркофаги (10—21), Менделя про розкопки в Афродізіас, Naville, Le dieu de l' Oasis de Jupiter Ammon (25—32), Heuzeu'a, Les dieux a turban sur les cylindres chaldéens (43—8), Cumont'a, Les mystères de Sabazius et le Judaïsme (63—79), Jubainville'a, Le culte des Menhir dans le monde celtique (246—52), Бергера, Les aventures de la reine Aliénor (Histoire et légende, 702—14), Pichon'a, Virgile et la légende des origines troyennes (714—20) та звістки про розкопки в Больноії (315 і д.), Алябанді (407 і д.), Картагені (422 і д.), про написи в Мілеті (511 і д.) і т. д.

Bulletin de correspondance hellénique, XXVIII, XXIX, 1904—1906 містить м. н. статю Fouilles de Délos, exécutées aux frais du duc de Loubat (XXIX, 4).

Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, Parenzo 1906, XXII. Можна хіба запотувати статю Venturini, Domenico Tomaso Tarsia dragomano grande della Republica veneta, als secondo assedio die Vienna per opera dei Turchi (45—136).

Nuovo Bullettino di Archéologia cristiana, X, 1904, XI, 1905. 10-ий том містить м. н. статі: Marucchi, Il cimitero di Commodilla e la basilica cimiteriale dei ss. Felice et Adauto ivi recentemente scoperta (41—160) і Г. Вільнерта про те саме місце, A. Munoz, Alcune fonti letterarie per la storia dell' arte bizantina (221—32) і дві статі Marucchi, Di alcune iscrizioni recentemente scoperte nel cimitero di Priscilla (205—220) і Resoconto delle adunanze tenute dalla società per le conferenze di archeologia cristiana (249—65). 11-ий річник заповнений переважно статями Marucchi як Ulteriori osservazioni sulle tombe dei martiri nel cimitero di Commodilla ed ultime scoperte ivi fatte (5—66), Di una sconosciuta iscrizione Damasiana in onore del martire S. Valentino (103—22), La crocifissione di S. Pietro nel Vaticano (135—180), Discussione critica sul luogo recentemente attribuito ai sepolcri del Papa Damaso e dei martiri Marco e Marcelliano presso la via Ardeatina (191—230), Importante aggiunta all' articolo sulla crucif. di S. Pietro (269—272) і статями А. Вассі, Munoz'a, L. Cavazzi (S. Maria in via Lata e le

recenti scoperte nel suo antico oratorio (123—34), Канцлера і G. Schneider'a.

4. Часописи присвячені старинностям.

Anzeiger für schweizerische Altertumskunde, VIII, 1906 (Zürich, 1907). В порівнянню з попередніми річниками містить 8-ий річник більше статей в преісторії. Так дає Гейєрлі продовжене свої студії *Die Grabhügel von Unter-Lunkhofen, Kt. Aargau* (1—12, 89—96) і коротку розвідку *Der „Feuerbock“ von Wauwil* (271—275), в якій обговорює цікаву знахідку з епохи *La Tène* і визначає її місце серед інших подібного типу. D. Viollier описує *Fouilles exécutées par les soins du Musée National* (97—112, 169—187, 257—270), а то знахідки в похоронного поля в *Giubasio*. Новіші знахідки з кельтійсько-римського часу обговорені в статях E. Lanz-Bloesch'a, *Die Ausgrabungen am Jensberg, 1898—1904* (23 і д., 113 і д.), L. Frölich'a, *Die Grabungen am sog. Kalberhügel in Königsfelden im J. 1905* (195 і д.), Th. Burckhardt-Biedermann'a, *Ausgrabung in Kaiseraugst, Viollier'a, Fouilles exécutées par les soins du Musée National* (286 і д.) і в *Bericht über die Grabungen der Antiquarischen Gesellschaft von Brugg und Umgebung im J. 1904* (13 і д.). Крім того занотую ще замітки Е. Татарінова про римську мармурову голову (130 і д.), Буркгарда-Бідермана про замок з с. Вольфганг (279 і д.), W. Wachtel'a про написи. Кілька розвідок присвячено церковній археології, малярству і різьбарству; між ними продовжене праці Лемана, *Die Glasgemälde in den aargauischen Kirchen und öffentlichen Gebäuden* (44 і д., 210 і д.). В відділі заміток кілька інтересних і для історика культури, прим. стежний лист з р. 1433 (с. 149), сатиричний малюнок на шклі з 15 століття (149), інвентар зброї і муніції міста С. Галлеп з р. 1532 (с. 150), представлене шкідливого „*niemand'a*“ і т. д.

Mitteilungen aus dem Verbands der Schweizerischen Altertumssammlungen за 1906 рік містять справозданя з поодиноких музеїв і товариств і цильно нотують літературу швайцарської території в обсягу антропології, преісторії, археології і історії культури.

Bonner Jahrbücher, 1906, 114/115. Справоздане розкопок і знахідок дає Г. Ленер в статі *Ausgrabungs- und Fundberichte des Provinzial-Museums in Bonn* (204—343). Інші статі дотикають майже виключно римських часів, як Steiner'a, *Die dona militaria* (1—98), Oché, *Der limes des Tiberius* (99—133), Піттерлінга, *Zur Geschichte des römischen Heeres in Gallien unter Augustus* (159—188), R ü-

bel'a, Fränk. und spätröm. Kriegswesen (134—158). Про римські гроби статі Poppelreuter'a, Die römischen Gräber Kölns (344—78) і Гагена, Ausgewählte römische Gräber aus Köln (379—434). Крім того пише Furtwängler про Augustuskameo des Aachener Lotharkreuzes (189—9), Pernice про римську камінну вагу (435—44), Асбах про Bellum germanicum (442—7), Steiner про руїни амфітеатру в Colonia Traiana коло Ксантен (447—53) і про два релієфи в панатії Горгопико в Атенах (454—60), Брінкманн про пропавший релієф з Наймаген (461—72) і Loeschke про статую Августа в Prima Porta. Книжка багато ілюстрована.

Niederlausitzer Mitteilungen, Губен 1906, містить м. н. статі К. Rieken'a, Ausgrabung auf dem Urnenfelde bei Tauer Kr. Kottbus (390—400), Н. Schmidt'a, Neue Funde im Gräberfelde bei Pitschkau, Kr. Sorau (401—6) і Г. Енча, Vorgeschichtliche Funde aus Niederlausitz (407—15).

5. Часописи мішаного змісту (антропология, преистория, этнология).

Zeitschrift für Ethnologie, XXXVIII, 1906. Сьогоднішній том багатший і різноманітніший і приносить статі з усіх трьох обсягів науки про чоловіка. Антропології в найширшій значіню дотикають лише три статі Люшапа, Über ein rachitisches Schimpansenskelett (115—120), Коранеї, Über Schädel und Skelette der Koreaner (513—535) і О. Шлягінгауфена, Zur Morphologie der Palma und Planta der Vorderinder und Ceyloner (656—706 з 25 образами).

Преісторичний відділ значно багатший. А. Г. Вільке дає статю Zur Entstehung der Spiraldекoration (1—33), в якій висловляє ся за середноєвропейським походженням спіралі, незалежним від орієнтального, микенського типу і доказує її повстанє з геометричних взірців, в кола через пересунене його долішної половини до кінця горішньої півкулі. Орнаментиді присвячена також розвідка А. Шліца, Der schnurkeramische Kulturkreis und seine Stellung zu den anderen neolithischen Kulturformen in Südwestdeutschland (312—345), в якій показано обшпільні впливи обох родів керамічних прикрас і по докладнім розслідуженю територіяльних нахідок пороблено висліди, важні також і що до походження сучасної людности. Статю М. Verwoorn-a про еоліт французький і поругальський обговорив я в бібліографії. Третє справозданє Ліссауєра з діяльності комісії для уложеня преісторичних мал тишів (Dritter Bericht über die Tätigkeit der von der Deutschen anthropologischen Gesellschaft gewählten Kommission f. prähistorische Typenkarten, 817—862) займаєть ся тепер схарактеризованєм, описом і урупованєм т. зв. Larpenäxte і дає крім статі гарно виконану карту, па

яку внесени усі відміни і перехідні форми. Н. Schäfer простує в статі *Die angebliche ägyptische Figur aus Rhodesia (896—904)* погляд К. Петерса (*Im Goldland des Altertums, 1902*) і доказує наглядно, що фігурка, на підставі якої доказується, наче б то знаний з єгипетських написів край Певенет лежав над Замбеаї, не має ніякої доказової сили, бо се найпростіший фальсіфікат повійших часів. Г. Шмідт обговорює найновіші розкопки у східних Прусах (*Ostpreussische Beiträge, 456—484*), що походять з новіших часів, з *La Tène* і римської епохи та з періоду вандрівок народів. З його результатів можна підчеркнути вказівки на зносини північних територій з побережжям адриатичького моря в перших десятиках літ п. Хр.

Між іншими статтями найбільше описів подорожей. G. Binetzsch і G. Härtter оголошують вязанку етнографічного матеріалу в статі *Berichte über die Eweer bezw. Anglo Eweer (32—70)*, поділивши його на чотири окремі розділи. В першій розділі подає Бінеч замітки про погляди і релігійні вірування Евеїв. Бог Мазу сотворив світ і спустив людей в кошику на землю. Люди мають душу і йдуть по смерті в царство померших, для злих людей приготоване пекло. Душа вандрує по смерті і може бути для чоловіка помічна або шкідлива. Щоби устерегти ся від слабости і смерті, якою може покарати чоловіка, приносять їй жертви, особливо поживу, воду, горівку і вино; людські жертви стрічають ся рідше. По похоронах пирують звичайно кілька днів, а 5-ого або 7 дня виливають на гріб небіщика горівку або пиво краєвого виробу. При будові домів приносять в жертву вівцю або козу; таксамо приносять ся жертви для здержання недуг і помештій. Між богами відріжкують Неґри три касты, провінціяльних, міських і домових богів; поважають також вужів і певні роди звірів. Сьвященники уміють ворожити, спроваджувати дощ і блискавки — до того є окремі жреці — і знають радити на все. Побіч них одначе мають велику силу чарівники і чарівниці і надуживають її насилаючи на людей слабости і нещастя. В другім розділі описує Härtter звичаї, з яких наводжу дещо цікавіше. Вагітна мати і новонароджена дитина виставлені на небезпеченства зі сторони чарівників, мусять тому носити окремі коралі. Поліжниця лишається по породі доньки 36 днів в хаті, не сьміє носити води і дров і ходити в гості; домашні послуги сповняють за неї свояки і знакомі. Дитину називають від дня в тиждни коли уродила ся, тому знають лиш кілька імен, а часами і якимсь поганим іменем, щоби відстрашити злих духів. Самоубийників і заражених ховають по смерті в лісі, вдалека від людських хат. Покійникам дають до гробу гріш, щоби мали за що переправити ся на другий бік ріки на другім сьвіті. Плачки мають також свої функції, а комашня буває у богатих навіть дуже гойна. Третій

розділ пера Härtter'a присвячений описови ловлі риб в краю Евге а четвертий займає ся тамошними забавами. Автор дає в нїм замітки про місцеві розривки дїтїй і старших, і описує дуже докладно поодинокі забави, які в дечім пригадують європейські. Так приміром знають Негри забаву подібну до нашого таляра з тою лише ріжницею, що кара спадає на того, хто не подасть скоро сусїді свого камінця і так припізнить ся, що за той час дістане вже другий камінець від иньшого сусїда. Забава „rotarre“ полягає знов на тїм, що діти повторяють за провідником три слова з помїж яких одно зажадане: провідник стараєть ся скорими перемїнами збаламутити учасників забави і призначає за кару „дупака“. З європейських забав прийняли ся передовсїм карти і забави бальною. Г. Фріч пише про працю-S. Passarge, Die Buschmänner der Kalahari (71—79), E. Nordenskiöld оголошує Ethnographische und archäologische Forschungen im Grenzgebiet zwischen Peru und Bolivia 1904—1905 (80—99), P. Traeger подає цікаві звістки про полуднево-тувіських троглодитів (Die Troglodyten des Matmata, 100—114). В статї Г. Вернера, Anthropologische, ethnologische u. ethnographische Beobachtungen über die Heikum- und Kungbuschleute nebst einem Anhang über die Sprachen dieser Buschmannstämme (241—268) стрічаємо фрагментарний матеріал про антропологічні признаки гайкумських Бушменів, про їх житє і мову. Ф. Люшан містить свій Bericht über eine Reise in Südafrika (862—895) і обговорює в нїм питанє про пігмеїв і відносна Готентотів до Бушмен, камінну епоху старинности в Родезії, хінське питанє та політику англійського правительства супротив тубильців і їх будучність в полудневій Африці. F. W. K. Müller публікує в статейці Ethnologische Mitteilungen aus Japan (947—953), дрібні замітки більше культурно-історичного змісту приміром про японські знахідки в хінським Туркестані, про японську оркестру і музику, про вотивні образи і про зносини Японців в 16 і 17 столїтї з чужими країнами.

Технічній етнології присвячено дві статї А. Маасс'a, Die primitive Kunst der Mentawai-Insulaner (433—455) і П. Радіна, Zur Netztechnik der südamerikanischen Indianer (926—938), яких вартість підносять багаті ілюстрації.

Е. Зелер оголошує і пояснює Das Dorfbuch von Santiago Guevea (121—155), мексиканську рукопись з часів старої держави Запотеків з середини XVI столїтя. До тої самої території відносить ся також розвідка Ed. de Jonghe'a, Der altmexikanische Kalender (485—512), заосмотрена кількома хронологічними таблицями. P. Ehrenreich ¹⁾

¹⁾ Звертаю при тїм увагу на його поважну книжку: Die Mythen

критикує працю популярного історика К. Breysig'a: Die Entstehung des Gottesgedankens und der Heilbringer (Berlin, Bondi 1905) так основно і обширно, що рецензія розростає ся в більшу розвідку (Götter und Heilbringer, Eine ethnologische Kritik, 536—610). При тім розсліджує критик погляди про початки і характер релігій і противить ся теорії автора, наче б то особи богів витворились з героїчних постатей людей, доказуючи, що се діється як раз противно. Цінні уваги на так важну тему, розсипані по цілій розвідці, і критичний спосіб писання, управляють нас поручити сей новий причинок до докладнішого перестудійованя. Спеціальну вагість має праця Г. Баба, обговорена мною в попередній книжці. Вкінці занотую ще статю R. H. Mathews'a, Australian Tribes-their Formation and Government (939—946).

Між рефератами поданими в скороченю нема багато до занотованя. Славян дотикає замітка П. Купки, Neolithische und wendische Funde bei Stendal (164 і д.) і Маєвського, Über eine neuentdeckte polnische schnur-keramische Gruppe mit Schnurwellenverzierung (221—227), що переповідає коротко иньші статі автора як La ligne ondulée comme motif d'ornementation dans la ceramique préhistorique (L'homme préhistorique, 1904, 337—362) або статі в Światowid'і. Про розкопки і нові знахідки маємо реферати Люшана, Драгендорфа, А. Шмідта (Urgeschichtliche Fundstellen an der Drewenz), Г. Шмідта, Ратгена, Бранденбурга, Купки, Ольсгаузена, Гросса і ин., про чужі, позаєвропейські народи і племена реферати Кох-Грінберга, Мессінга, Фріта і ин. Годить ся ще навести реферат В. Шесслера про старосаксонський дім і дискусію над згадкою Waldeyer'a про крашанки в Кракова, що так як і сама згадка не дала нічого нового в виїмком хиба звістки Mielke, що крашанки подибують ся також в Тунісі (750—751).

Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina, т. X, вийшли доперва в р. 1907 і будуть обговорені в дальшій огляді.

Politisch-anthropologische Revue, часопись, про яку була згадка в першій огляді, містить багато нераз навіть більших розвідок, а ще більше менших нотаток. Щоби не перетягати і так вже довгого огляду — між иньшим через нотованє доповнень за попередні роки — відкладаю докладніше зреферованє до дальшого огляду.

З. Кузеля.

---

und Legenden der südamerikanischen Völker und ihre Beziehungen zu denen Nordamerikas u. der alten Welt (Берлін, А. Асгер & Со, 1905).

Бібліографія

(рецензії та справоздання).

В. А. Бабенко — Дневникъ раскопокъ, произведенныхъ въ 1906 году въ Верхнемъ Салтовѣ Волчанскаго уѣзда Харьковской губ. (Записки Императ. Харьковского университета, 1907, кн. 2, ст. 113—116).

Д. Бабенко, що робив розкопи у Верхньому Салтові в рр. 1902—1904 перед XIII археологічним віздом в Катеринославі (див. Труды Харьковской Комиссії по устройству XIII археологического съезда въ г. Екатеринославі, стр. 553—577), року 1906 розкопав по дорозі в Салтова до хутора Байрака 4 могили, усі рядом, в аналогічним ритуалом похоронним. Могильна яма (катакомби) на 2¹/₂—3 метри завглибшки; в ямах поховано по нарі людей, тільки в одній могилі одна. Побіч кістяків знайдено дещо з оздоби: бронзові сережки з рухомими привісками, дрібне сердолікове та шкляне намисто, шматочки бронзової спіралі та ковані бронзові дзвоники — калатальця, трьохкутні в дірочками бронзові бляшки від пояса, бронзові дротяні брансолети, уломки металевої срібної та оловяної оздоби до обуху; бронзові гузики; бронзовий з камінцем перстень; металеве зеркало в вушком. З залізних річей в трьох могилах було: залізна плескувата лопатка (в 2 могилах), якийсь шматок заліза, тонкий залізний кінджал (5 вершків довжини), три залізні ножі (коло торових кісток, у другій могилі). З посуду: черепки з горщика, глиняна посудина (як кварта) з відбитою ручкою (побіч кістка з бика), глиняна (немов горщик) посудина з вузенькою шийкою та ручкою (побіч знову кістка з бика).

В. Д.

Евг. Ивановъ — Херсонесъ Таврической и его историческая судьба (Вѣстникъ Европы 1907, кн. IX, с. 59—109, X, с. 556—611, XI, с. 217—252).

Се не можна сказати аби мала, але дуже мало вартна робота. Щирійше сказати — зовсім беввартісна ділтанська робота в гіршім значінню слова. В передмові автор рекомендує себе, що він в хрестоматії Латишова познайомив ся з античними джерелами, в Записок одеського товариства — в середновічнихми, перечитав видання „археологической (читай археологічної) комиссіи“ і пятнадцять літ сам був свідком розкопок Херсонесу. В таких обставинах не будши цеховим ученим, а тільки просто інтелігентним чоловіком в дрібною письменського хисгу можна було дати одно з двох — або інтересну статю для публіки, не перетяжену подробицями, написану можливо легко, живо, інтересно, або — помічення над старими звітками про Херсонес і його пововипаїденим археологічним матеріалом. Але д. Иванов не дав ні того ні сього. Його оповідання, нудне, сухе, загромаджене мало івтересними датами й іменнями, цитатами з джерел і незручно дібраними виписками з літератури, до шкільних підручників включно, не дає скільки небудь суцільного, виразного образу старого життя; з другого боку для читача хоч трохи вибагливого в наукового погляду — нічого івтересного в сїм компілятивнім хаосї, а потуги автора сказати часом і своє слово в якімсь заплутанім питанню можуть викликати тільки жалісний усміх. А от взірці загального освітлення: „Прошло много вѣковъ и дикіе скиѣы временъ Геродота подъ вліяніемъ тѣхже грековъ сильно измѣнились: они воспріяли многое изъ эллинской культуры и уже стали дѣлиться на осѣдлыхъ и кочующихъ (поділ не півнійший, а власне Геродотів). Это были уже не тѣ скиѣы, и полумиѣической другъ Солона, скиѣы Анахарсисъ, сталъ живымъ и обыденнымъ лицомъ. Анахарсисовъ уже было много, и соотечественники не убивали ихъ за проведеніе новыхъ идей, а принимали дома, какъ желанныхъ гостей. Да и греки охотно давали имъ права гражданства, а въ стѣняхъ устьевъ Борисоена и Истра (Днѣпра и Буга) (sic) скиѣы готовы были слиться съ греками и почти образовали особое племя эллино-скиѣеовъ. Словомъ, среди скиѣеовъ съ вѣками все болѣе увеличилось число „сознательныхъ“, и они уже не могли равнодушно смотрѣть на захваты и хозяйничанье въ ихъ исконной странѣ пришлыхъ грековъ, правшихъ въ то время ту же роль, что нынѣшніе европейцы во владѣніяхъ Китая. При такихъ условіяхъ столкновения двухъ народовъ были неизбежны“ — і автор витолковує таким чином війни Скитів з Херсонесітами (с. 82). Або: „Хотя византійцы считали себе гражданами Римской имперіи и называли себя „ромѣями“ (romaios), но обыкновенно въ литературѣ начинаютъ византійскій періодъ

VIII вѣкомъ (sic), такъ какъ съ этого времени онъ приймаєть, такъ сказати, специфічеській характеръ: отсутствіє всякої індивідуальности и оригинальности, что особливо замѣтно у историковъ, которые занимаються такимъ образомъ компіляціями и выдержками изъ оригинальныхъ трудовъ своихъ предшественниковъ, причеиъ вездѣ доминируетъ дворъ и царская особа“, і т. д. (с. 568).

Автор пускаєть ся і в сферу староруських старинностей. Просторо розводить ся в справі „руських письмен“ корсунських, тримаючи ся погляду, що се були словянські книги писані грецькими буквами; боронить авторитет Нестора як автора літописного оповідання про хрещеннє Володимира против звісток Льва Діакона і ал-Макія (Яхя, видно, ще не дійшов його слухів) — прецінь „Несторъ, какъ извѣстно, родился около 1056—57 года и 17 лѣтъ, т. е. около 1064 г., поступилъ въ Кієво-Пачерскую лавру“...

І т. д. І такою „наукою“ прикрасив свої сторінки старий і найбільше рекомований з російських місячників!... *М. Грушевський.*

O. Schrader — Über Bezeichnungen der Heiratsverwandtschaft bei den indogermanischen Völkern (Indogermanischen Forschungen, 1904/5, XVII, 11—36).

Звісний автор підручників „Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde“ (два виданя) і „Urgeschichte und Sprachvergleichung“ (3 виданя), Отто Шрадер, звернув ся в остатніх часах до розслідів термінології спорідненя і посвояченя та взагалі до студій над початком і розвитком поодиноких назв родини. 1904 року вийшла його більша розвідка, „Die Schwiegermutter und der Hagestolz, eine Studie aus der Geschichte unserer Familie“ (Брауншв. 1904); роком пізнійше появилася в часописі Indog. Forsch. його статя про назви посвояченя, про яку хочу подати кілька коротких заміток.

Автор розглядає питанє, чи існувало імя зять в індогерманській епосі і забирає ся до її розвязки при помочи семазіології з поминенем фонетичних і граматичних дослідів, які до тепер не принесли рішачих результатів і мабуть не принесуть. Строге і старанне розсліджуване поодиноких назв після їх значіня, прояснить за те їх відносини і доведе до їх етимологічного поясненя.

Йдучи своєю дорогою виказав він передовсім, що окремої назви зять не було: індійське jāmatar, грецьке γαμβρός, і руське „зять“ означало крім зятя ще й швагра, себто мужа сестри, а у Піндара і Евріпіда мало γαμβρός також значіне тестя. Сю ріжнородність означеня бачимо найліпше в руськім, де зять може бути 1) чоловіком доньки або 2) сестри або 3) чоловіком сестри мужа; таким чином та сама особа на-

виваєть ся вятєм для 1) батька, 2) матери, 3) брата жінки (та для його жінки) і 4) для сестри жінки, інакше кажучи для цілої родини нареченої чи жінки. Так означає γαμιβρός, зять і т. д. ту особу, що пристала, особу посвоячену, як се зрештою видно і в самого етимологічного значіння слів: жм. znŭts = грець. γυνός „consaguineus“, старосл. зать відповідає знов латинському gens, а санскр. jānātar походило-б з jāni, що значить посвоячений, приналежний. Автор обговорює далі всілякі теорії про значінє і походженє деяких назв і погодивши усї противенства, доходить остаточно до того, що Індотерманці не мали окремої назви на зятя і що одна назва обіймала понятя зятя і шваґра, коли навіть не три.

Одначе тим не вичерпуєть ся зміст праці Шрадера. Він переходить ще инші назви посвоячення, а вкінци дотикає питанє про славянско-германські взаємини, яке обробленє докладнійше в його статі „Die germanischen Bestandteile des russischen Wortschatzes und ihre kulturgeschichtliche Bedeutung“ (в Wissenschaftliche Beihefte des allgem. deutsch. Sprachvereins IV Reihe, Heft 23/24, Berlin 1903).

В значіню „посвоячений“ знані ще слова soror, socer, socrus, ἀέλοι, ἔτης, одначе їх походженє нє вповні ясне, хоть автор ставив би їх таки в звязь з проном. инем sve, svo, svei, svoi. Не так маєть ся річ у Славян. Тут находить він дуже часто уживанє слів утворених в того заїменника і відріжняє їх аж 3 ґрупи. Першу творить „свьсть“ (сестра жінки), другу „сватъ“ разом з спорідненими словами, а третю „своаякъ“. Усї три ґрупи, як доказує автор, знані загально і уживають ся на означенє своаяцтва.

Блише займаєть ся Шрадер словом „своаякъ“, що у західних Славян прийшло форму „свак“, і випроваджує в нього німецьке Schwager. Формально не стоїть тому ніщо на перешкодї, бо граматично такий перехід можливий. Противно за тим промовляє досить рідке уживанє того слова і його розширенє лише на Сходї. Треба б мати лише приближений доказ, що Славяни в тім часї (себто около 9 і 10 ст.) мали вплив на творенє німецької лексики і що він був на стільки сильний, щоби могло приймити ся навіть так важне слово на означенє своаяцтва. Автор стараєть ся перевести сөй доказ і наводить цілий ряд слів, які перейшли Німці від Славян. Він вказує слушно на се, що Славяни як давні сусїди Німців мусїли не лише самі запозичати ся, як звичайно усї підчеркують, але могли і не одно відступити з свого культурного добутку. Чому-ж говорить ся завсїди тільки про славянські запозиченя в германського, хоч Славяни не стояли на найнижшій степені культури і були посередником між німецьким сьвітом і Візантією та Сходом. Автор бере проте старонімецьку лексику на розпити і доказує, як багато слів, на

означене різних появ культурного життя, завдячують Германці Слав'янам.

Зі зьвірного світа можна тут навести назви соболя (старон. zobel), сусла (zisel); ще далеко більше назв запозичили Німці від східних Слав'ян на означене футер і шкір прим. сер. нім. schübe (шуба). Ї також приміри з світа птахів і риб (щигол, осетр). Слав'янського походження krên (хрін) і сер. нім. wîchsel (вишня), gurke (огірок) і т. д. з металів сер. н. messing (мосяж), зі знарядів arl (плуг), далі Норfen (хміль), Bier (пиво), сер. н. komat (хомут), сер. н. Kretscheme (корчма), сер. н. greniz (границя), гол. skatts (скотъ), сер. н. durnitze (дворниця), tolmetsche (товмач), Petschaft (печатъ), Dudelsack (дуда) і т. д.

Аргументація автора вповні переконує, а сама розвідка, хоч фахова, читається легко.

З. Кузеля.

Friedrich von der Leyen — Zur Entstehung des Märchens (Archiv f. d. Studium der neueren Sprachen und Literaturen, 1904—1906, том 113 стор. 249—269, т. 114, стор. 1—24, т. 115 стор. 1—21, 273—289, т. 116, стор. 1—24 і 282—300).

Сорок літ минає від часу, коли звісний Бенфей виступив з добре збудованою теорією про індійське походження наших казок і оповідань. За той час цілі ряди учених вертали до тої теми, розсліджувати її з усіх боків і громадили що раз новий матеріал з яким легше можна приступити до розв'язки. Теорія Бенфея набирала чим раз більше правдоподібности і мала між своїми поклонниками самих найвізначніших дослідників. Доперва вісімдесяті роки минулого століття принесли нові сумніви що до індійської вітчизни казок.

Антропологічний напрям, який згодом розрісся значно і загорнув більшість учених, звернув більшу увагу на студійоване т. зв. диких народів, що ніколи не мали зносин ані з Індією ані з Європейцями і дійшов до результату, що казки подібно як і інші теми повставали усюди самостійно, незалежно від себе. Призбирано більше доказів на се, що між індійськими продуктами стрічаються і семітські та європейські впливи, що деякі сторони людської творчости витворилися таки не в Індії, а в Єгипті і Греції. Bediers старався навіть доказувати, що не Індія, а Європа була вітчизною переважної частини мотивів, і потрапив декого переконати.

Ся полеміка причинила ся значно до висвітлення питання про походження наших казок і оповідань і подала багато нових причинків і точок до пізнання генези і характеристики людської творчости взагалі. Знайшли се люди, що звернули увагу не лише на фактичний став, на самі мотиви, але зачали студіювати психологію людей, слідити за тим, як творяться казки, оповідання, легенди, анекдоти і т. и., приглядати ся роботі творення не в книжках, а в самих народі. Показало ся, що не усі

казки однакі, хоч подібні до себе мотивом; показало ся, що крім запозиченя рішають і вищі моменти, що приступаючи до рішення так важних kwestій, треба добре знати душу даних культурних громад і обставини, серед яких відбувала ся творчість. Зі студійованя фольклорного матеріалу поодиноких племен довідали ся ми, що кожда культурна група має свій характеристичний спосіб оповіданя, свої уподобаня, свій окремий спосіб контамінації і розумованя, одним словом, кождий центр визначаєть ся власною фізіогномією, по якій його можна легко пізнати, хотьби його плоди занесли ся далеко, далеко. Се улекшило значно роботу і хоть не довело ще до певної розв'язки — се хто зна, чи коли й можливе — то все таки поставило нові критерії в оцінюваню продуктів людського духа і охоронило від не одної односторонности.

В наслідок того від довшого часу лунають вже голоси, щоби погодити обі теорії і користувати ся обома для розслідув, і находять чим раз живійший відгомін. Ще перед десятима роками стрінув ся я з тим поглядом у Полівки, що остав йому вірний до нині, і у деяких великоруських та українських учених; тепер заходить чим раз частійше потреба нотувати статі того напрямю.¹⁾

Про одну з них, виписану на заголовку, хочу згадати кількома словами, не запускаючи ся в розбір поодиноких розділів і мотивів, бо до того треба би хіба окремої розвідки. Автор праці, доцент монахійського університету, знаний вже з подібних праць в обсягу порівняного фольклору²⁾, задумав більшу студію про початок казок і про їх розширюванє, а поки-що виступає в отсею розвідкою, в якій хоче обговорити повстанє казок і казкові мотиви у примітивних народів, спинити ся трохи на казках деяких старинних народів і опираючи ся на здобутих результатах, розслідувати питанє про вплив і значінє індійських казок.

Дорога, яку вибрав автор до розсліду, вповні раціональна, бо починаєть ся від оповідача і його душі, і йде далі від меншого і повличного до чим раз більшого і скмплікованого. Щоб дійти до виясненя походженя сучасних казок, автор розбирає попередю поодинокі мотиви, порівнує їх і вказує на численних примірах, як вони переробляють ся,

¹⁾ Прошу порівняти статю Р. Печа в *Ergebnisse und Fortschritte der germanistischen Wissenschaft im letzten Vierteljahrhundert* (Липськ 1902) і його-ж *Neue Literatur zur germanischen Volkskunde* (Archiv f. d. Studium der neueren Sprachen u. Literaturen, т. 113, стор. 159—177).

²⁾ *Kleine Beiträge zur deutschen Literaturgeschichte im 11 u. 12 Jahrh.* (Галле, 1907), *Das Märchen in den Göttersagen der Edda* (Берлін, 1899), *Indische Märchen* (1898), *Kleine Studien zur deutschen Mythologie* (German. Abhandlungen), виданє творів Герца і в.

перемінюють ся і творять в звязи з иньшими нові мотиви і групи, як всіляко перетворюють а у різних народів, які чинники вводять їх в жите і мають рішаючий вплив на їх переміни.

Початок казок лежить в поглядах на сон і яву, жите і смерть, в поглядах, що сонні мрії і дійсність однаково правдиві, що душа може відділити ся від тіла і покидати його або на хвилю підчас сну, або і на все, коли чоловік умирає. Сі погляди бачимо у тисячних комбінаціях в наших казках, на їх основі збудований величавий будинок казочного світа. Се доказали вже попередники Leyen'a Пешель, Тейлор, Ланг, Фрезер, Андре, Вайкер, Гок, Неґеляйн¹⁾ опираючи ся на наукових розслідах сну і подібних станів і використовуючи докладно патологічні об'яви душі. Автор переходить лише точку за точкою, розслідує останки примітивних поглядів і переводить аналізу поодиноких мотивів черпаючи матеріал з вірувань і оповідань культурних і примітивних народів. І мотив про зачарований сон, і перекази про заклятих лицарів, і страшні пригоди, борби з духами і зміями, муки пекельні і грозячі небезпеченства в роді Дамоклевого меча, і розвязки трудних задач, що переходять нерас своєю штучністю границі людської думки і т. д. і т. д., усе має своє жерело в примітивних поглядах на душу. Се можемо потвердити і ми самі, бо бачимо нерас у сні річи, яких ніколи ані не чували ані не видали, і переживаємо такі ситуації, з якими можна стрінути ся лише в казках, і то найбільше фантастичних орієнтальних з 1001-ої ночі. Так як ніні, оповідали ся сні і колись, з тою тільки різницею, що приймали ся на віру і давали початок поодиноким мотивам. Найбільше-ж творили і розповсюджували казки, або їх мотиви, люди з буйною фантазією, люди нервові і екзальтовані, що потрапили підняти ся до екстази і переживати на яві се, що звичайні люди видять лише у сні.²⁾ Се були т. зв. чарівники. Переважно штучними способами, постом, самітним житєм, вдихуванем всіляких одурюючих пар і димів, гашишами і подібними наркотиками, а вкінці музикою, співами і танцями, доводили вони себе до екстази та до пароксизмів, здавали ся тоді людям чимсь висшим, могутнішим і надавали значіне правди і оракула тому, що говорили або робили в тім стані. Чарівник, що міг сам викликати в собі об'яви сну, мав також силу зробити в душею, що йому подобало ся, ви-

¹⁾ Peschel, Völkerkunde, Taylor, Primitive Culture, Lang Myth, Ritual and Religion, Frazer The goulden Bough, Andre, Ethnographische Parallelen u. Vergleiche, Weicker, Der Seelenvogel, Нокк, Die Vampyr sagen, Negelein, Bild, Spiegel u. Schatten im Volksglauben (Arch. f. Religions), Roscher, Ephialtes i. u.

²⁾ Прошу порівнати статю S. Freud'a, Die Traumdeutung (1900) і Рощера Ephialtes (1900).

гнати душу в тіла, післати її куди небудь або перемінити. На тій основі повстало знов багато тем: в них головну ролю грають так важні і часті в казковім житю переміни, а далі всілякі пригоди чарівників, погоні, подорожі до неба або до пекла і т. и.

Обдарований високою силою умів чарівник виганяти злих, упертих духів, заклинати недуги, що були послідком шкідливої роботи демонічних сил і розв'язувати надприродні загадки... Чарівник паує одним словом над душею.

Душа-ж показуєть ся примітивним народам під всякими видами, як дух, тїнь, миш, вуж, птах. Відповідно до того стрічаємо ся з казковими мотивами, що сила чоловіка росте паралельно з тїню себто з її убутком, що царівни переміняють ся в миші або в вужів, які знов подібно як душа мають силу оживлюваня і лічення, що перемінені люди літають часто як птахи [Грім, Deutsche Mythologie, 4 вид. II, 690] і т. д. і т. д. Душа може перебувати не лише у крові, але також і в слині, — звідки важна роля слини при уроках і ліченю — в волосю, звідки багато мотивів як утрата сили через знищене або спалене волосків, шуканє 3 волосків, пізнаванє по волоску і т. и., і в образі, до чого знова прив'язана ціла група мотивів.

Одначе сими поглядами не вичерпують ся ще жерела казкових мотивів. Рішачий вплив на повставанє казок мали також антропоморфічні погляди на природу; тут треба шукати початків численних мотивів, де виступають зьвірі, дерева, рослини (прим. лїлії сплітають ся на гробі залюблених), каміне (оповіданя про скаменїлих людий), земля, сонце, місяць, зьвізди і иньші сили природи.

Третім з ряду жерелом повставаня казок були події ві звичайного житя, що звернули на себе чим небудь увагу, хотьби не належали зараз до найважнїйших. Типи проворної дівчини або мудрого пастуха стали осередком ріжних оповідань, що могли бути колись цілком звичайними подіями в певній стадії культурного розвою. До того самого відділу треба також зачислити багато оповідань про представників поодиноких станів і заводів, як приміром про майстерного злодія, мудрого судію і зручного будівничого.

Автор доходить отже до результату, що поодинокі мотиви витворили ся з об'явів нашої душі, з станів підчас сну і екстази та зі звичайних подій. Сей погляд ілюструє він далі розбираючи старинні європейські і індійські казки.

В старинних казках територій положених над Середземним морем видить автор багато мотивів, в якими стрічаємо ся у примітивних народів і які що до генези можна підтягнути до трьох висше вчислених категорій. В вавилонських і ассирійських переказах і легендах,

в чудовій плетінці мотивів в Одисеї, і в зручних, фантастичних оповіданнях з 1001 ночі і в останках єгипетських казок, приміром в казці про двох братів і в оповіданнях Геродота про мистецького злодія, пробивають ся на кождім кроці сліди примітивних вірувань або дійсних подій, які сплетені з собою рядом ново сконструованих мотивів, викликаних даною потребою. При тій нагоді розсліджує Leуen докладніше конструкцію казок, виказує як прості бувають їх завязки і як відтак розширюють ся через оживлене акції, а головню через подвоюване себто подвійне оповідане тої самої події, хочби і в трохи зміненим виді, і через додаване иньших подібних мотивів. Вияснює, як творять ся казки з иньших, які услівя потрібні, щоби з кількох казок повстала одна і характеризує поодинокі античні казки та підчеркує їх самостійний кольорит і спосіб розумованя.

По тих вступних студіях, що до речі сказавши займають $\frac{3}{4}$ праці, вертає автор до тої точки, з якої вийшов, себто до індійських казок, що заховали ся в більшій скількості збірок і редакцій між иньшим в найголовніших Kathâsaritsâga (з 12 ст), Siddhapati, Cukasaptali (70 оповідань поцугая), Vetâlâpansavimçati (25 оповідань духа), Sinhâsanadvatrimçati (32 оповідань трону), Панчатантра і Гітопадеша, і присвячує їм три розділи детального розбору. Подібно як при творах античного походження, аналізує він і тут поодинокі збірки і мотиви, причім з окрема розбирає т. зв. рамкові оповіданя, казки з переїнами, оживлюванями, теми про вражливість і бистроумність, про людий з чудесними прикметами, про мову при помочи знаків та мову зьвірат і казки про вдячних зьвірів. Рівночасно порівнує автор мотиви індійських казок з європейськими, азійськими та африканськими з над Середземного моря, виказує між ними ріжницї і схожости і рішає на основі характеристичних прикмет кождої групи, приналежність і вітчину поодиноких тем і мотивів. Богатий матеріал позволяє йому винайти характеристичні прикмети індійських оповідань між иньшим їх штучність і видержаність тону та акції аж до остатної трагічної хвилі, і уживати того як рішаючий момент при озпачуваню походження даного мотиву.

Свою працю закінчує автор розбором і критикою теорії Bédiers'a про індійські новелі, квестіонуючи її результати.¹⁾ Розвідка автора носить на собі пятно невикінчености і фрагментарности, але послугуєть ся

---

¹⁾ Обширні негатиwні оцінки дали також Cloëtta в Archiv т. 93, стор. 206 і д. Euling в Anzeiger f. deuts. Altertum, т. 23, стор. 265 і д. Pillet в Das fableau von den trois Bossus Manestrels (Галле 1901) і Des Granges в Romania, т. 24, с. 136. Пор. Leуen стор. 292 і д.

ся великим матеріалом. З численних примірів видно, що автор обгорнув добре свій предмет, і що радше дає менше, чим більше з того, що знає. Декуди бажало-б ся навіть, щоб автор трохи докладніше задержав ся над поодинокими темами і мотивами, а не обмежував ся лише до натяків і перелетних заміток; але се мусить ся йому дарувати, вваживши на його вступні уваги. Варта б одначе, щоби автор користував ся більше літературою до поодиноких мотивів і нотував їх нижнійше, коли не для улекшеня роботи иншим, то принайменше для ліпшої контролі — і коли се йому можливо, а можливість при добрій волі знайдесть ся, — щоби сягнув і до скарбівні славянської устної словесности, яка певно дасть йому не одну цінну вказівку і не один причинок до пізнаня, повстаня, перемін і вандрівок казок і мотивів взагалі. Замічу вкінци, що побіч усіх цінних заміток і висновків, не устеріг ся автор і від односторонних, натягнених поглядів, яких мило-б було не бачити в другім, повнім виданку отсеї цінної праці.

З. Кузеля.

Др. В. Щурат — Українські джерела до історії філософії. Історично-філософічний начерк, Льв., 1908, ст. 32 (в „Діла“ 1908 ч. 59—64).

Др. Іван Копач — Знанє фільовофії на Руси (Криичні замітки). (Діло 1908 ч. 84).

Др. В. Щурат — Аби баламутство не ширило ся. (Відповідь д-рови Іванови Копачеви). (Діло 1908, ч. 89 і 90).

Ся полеміка інтересна, з становища історії української культури, не повинна пройти незазначеною на сторінках вашої часописи, а почувая своїм обовязком зробити се я, тому що в сю полеміку втягнуно й моє імя і мої погляди. Перше одначе, ніж перейду до самої справи, мушу сказати два слівця з приводу сеї полеміки.

Вона розвела ся в незвичайно горячу пору, під час атентату на намістника Галичини, на сторінках головного політичного органу галицької України. Статі дра Щурата зявили ся у нім три тижні перед атентатом, замітка дра Копача з приводу їх — три дні по атентаті, що з такою небувалою силою заворушив галицьке житє. Коли переглядаю єї статі тепер і пригадую собі ті безконечні балачки в польській пресі і в польській суспільности, що в єім терористичнім актї, в єій формі політичної боротьби (так часто практикованій в самих польських кругах і просто апотеозованій польськими національними пророкам) бачуть симптом „нечуваного здичіння української суспільности“, його „повного розкладу“, „некультурности“ і такого пньшого — не знаю чому дивувати: чи безмежній гіпокризії чи бездонній ігноранції сих людей у всім, що дотичить українського житя. От подивіть ся, що подавала ся гайда-

мацька преса своїм читачам підчас нечуваного заворушення, польських погромів і диких нападів на українських жінок і дітей: два „любомудрці“ преспокійно спорили ся на її шпальтах про степенъ популярности неоплятонізму в старій Русі. Не буде се мабуть компліментом для часописи — бо безперечно сей спір більше надавав ся для котроїсь з наших наукових часописей, де і міг би бути ведений спокійніше і осповійше, ніж у фейлетонах щоденних, — але факт для нашого життя незвичайно характеристичний. Ах, українській суспільности, настроєній незвичайно сумирно, незвичайно охочій утечи під „сіль“ культурної, наукової роботи від тих боїв, в які втягає її вавзятє і упертість її національних противників, — менше всього можна зробити закид з воєвничости, бойового запалу, не кажучи вже про „здрічінне“ або „некультурність“.

Переходжу до самої річи. В своїй статі др. Щурат поставив своїм завданням прослідити — те що можна б назвати з найбільшим правом — рефлексі або відгомони грецького християнського неоплятонізму і західно-європейської схоластики на Україні. Він пригадує, що грецькі церковні письменники, так популярні на Україні, стояли під впливом неоплятонізму і через їх писання певні ідеї неоплятонізму і взагалі грецької філософії переходили на Україну і навіть — в певних ослаблених, елементарних формах, повторяли ся українськими письменниками. Такі гадки про перенесенне через християнську літературу певних ідей грецької філософії не пові (звертано увагу на деякі погляди Ігностиків, дуалізм), але справа ся не висвітлена відповідно й пригадка дра Щурата й кілька поданих ним ілюстрацій можна б було з подякою прийняти й побажати, щоб у дальших працях він дав більше фактичного, аналітичного матеріалу не просто *exempli gratia*, а щоб зміркувати розміри й інтензивність порушеного ним явища. Можна б було притакнути і його гадкам про інтерес, який може мати слідженне сих рефлексій для загальної історії філософії (хоч тут узятий ним титул „Українські джерела для історії філософії“ рішучо за претенсіозний і обіцєє більше ніж скільки можна дати). Але др. Щурат занадто дав себе потягнути порушеній темі і виступив в своїй статі з таким поглядом: „Ті самі письма християнських схоластиків Сходу, що запліднювали уми філософів Заходу в IX—XIII вв, були почавши від XI в. популярні і на Україні, були через довгий час віків не лиш головною лектурою, але й першими учебниками України. Завдяки тій обставині Україна вже в перших двох віках свого духового життя¹⁾ віддихала

¹⁾ Вираз трохи дивний; чи думає автор, що духове життя на Україні почало ся тільки з християнством?

тою самою атмосферою, оперувала тими самими найвищими поняттями філософії, що й сучасна їй західня Європа“ (с. 5).

Я не належу до людей, які б мали охоту нахилити *in minus* оцінку староруської культури; ставлю її високо (див. т. III моєї Історії) й дуже радий був би, як би мині др. Щурат чи хто иньший довів спеціальними студіями, що наша українська суспільність тих віків XI—XIII вв.) справді „оперувала найвищими поняттями“ тогочасної філософії Сходу і Заходу. Але сього не довів досі ще ніхто і так само др. Щурат.

Др. Копач в своїй замітці зробив одну справедливу увагу про диспропорцію між фактами, на які вказав д. Щ., і тою загальною характеристикою, яку я отсе навів; якби др. Щ. не вразив ся був безпотрібно-різкою манерою заміток свого антагоніста і під їх впливом звів був свої висновки до властивого розміру, то не потребував би й опонувати моїм висновкам про стан староруської освіти й культури, на які покликав ся при тім др. Копач. Але др. Щурат на різкий тон дра Копача відповів ще різшим і більше подбав про те, щоб зробити вражіння непомильності своїх поглядів на читачи, ніж уставити те реальне, що дають дійсно його спостереження для зрозуміння нашого культурного життя XI—XIII вв. А се реальне — се істотніше тільки рефлексів (інтересних безперечно) грецької філософії в нашій книжності, але не самостійне оперованне філософічними поняттями, чи методом сучасної філософії. Др. Щурат на потвердження й ілюстрацію свого погляду вказав на дві пам'ятки: Послання Никифора і Слово о полку Ігоревім. Але послання Никифора не тільки що не було твором свійським — бо вийшло з пера Грека, хоч і було призначене для місцевого „любомудрця“, але й не було чисто філософічним, а моралістичним трактатом, написаним, як дуже цікаво зауважає др. Щурат, під впливом трактата Ів. Золотоустого про вихованне дітей—внов таки не зовсім філософічного, а моралістично-педагогічного твору, отже само являєть ся тільки рефлексом філософічних доктрин на групі моралістики. Що до Слова о полку Ігоревім то тут, навіть як би можна було довести залежність деяких виразів і поетичних образів від психологічних чи онтологічних поглядів грецької філософії, то були б се дуже далекі рефлекси. Автор напр. сам признає, що залежність призвища „Осмомисл“ від пітагорейських поглядів тільки можлива, чи імовірна. Але взявши навіть се за факт — чи єсть тут свідоме оперованне філософічним терміном, се велике питання, коли автор „Слова“ міг знайти в якімсь перекладенім творі, як допускає д. Щ., вираз осмомислие в значінню *superbia*. Так само з виразом „розтекати ся мслию по древу“, коли навіть він справді стоїть в звязку не з звичайним деревом, а з льогічним „деревом Порфірія“. З середньовічних збірників афоризмів, як „Пчела“ й

пнєші, до наших книжників перейшли відірвані вирази, фрази, афоризми з античної драми, — щож — чи на тій підставі можемо сказати, що сї книжники жили в атмосфері античної культури I—IV вв., оперували ідеями античної драми? Півсвідомо або несвідомо повторювані вирази — і свідоме, методичне оперованне певними поняттями, выводами і т. д. — се дві річі різні. І тому кажу, що при теперішнім матеріалі, який маємо про стан освіти в старій Русі, в найліпшим разі в Слові о полку Ігоревім можна бачити рефлексі грецької філософії. Але й їх треба вибирати обережнійше, а не зводити односторонно до одного джерела. Слово, як ми вже знаємо тепер (пор. хоч би його характеристику в тімже III т. Історії) стоїть одною ногою на старій свійській поетичній традиції, що опирала ся на нашим старім фольклорі, другою — на книжній візантійській мудрости. Коли автор віру в пророче значінне сна виводить з неоплатонської філософії, а з символікою чисел відсилає до Хальцидія і Нікомоха, то тим дуже сильно підриває довіре до своєї методи, бо віра в сні або спеціальне значінне певних чисел — се річі і далеко ширше розповсюднені й далеко старші ніж неоплатонська чи якась иньша грецька філософія. Я думаю, що далеко вдячнійшою задачею було б викрити впливів і рефлексій грецької філософії — не так в чистих її формах, як дорогою екзегетичних, догматичних і моралістичних писань — на творах наших проповідників, моралістів, екзегетів, ніж у такім складнім творі як Слово.

Сї замітки вважаю потрібним піднести особливо з огляду на плани дра Щурата що до дальших занять в сїм напрямі і рекомендую йому розважити їх *sine ira et studio*, хоч вони походять не від філософа *ex officio*, а від історика культури, якому староруська філософія також інтересна тільки як складова частина староруської культури.

Два останні розділи інтересної статі дра Щурата присвячені північним вікам. Тут теж *demonstrandum est* сказане про впливи празького інтернату і краківської бурси на культуру суспільства українського — то значить на людей, які попадали в сї інтернати не розірвавши ще звязей з своєю суспільністю і національністю, і не розривали їх перейшовши через сю науку. Останній розділ присвячений спеціальному питанню — де вчив ся П. Могила в Парижі; автор вказує, що в єзуїтській колегії *La Fleche*, і се безперечно інтересно. *М. Грушевський.*

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem galicyjskiego wydziału krajowego, t. XIX, Льв. 1906, с. XXXIV+855, 4°.

Девятнадцятий том „Актив“ замикає публікацію східно-галицьких

записок судових з середніх віків. Обіймає він записки судів: земського в Переворську (1458—1506), два роди земських галицьких: *regretuitatum liber* (1475—1495) і *iudicialis liber* (1476—1497) (подібний, хоч і ще докладно не розмежований, поділ стрічаємо в XVI в. в Сяноці), записки галицьких коморників земських, далі записки галицьких судів ґродського (1473—1487) і земського (1439—1503), уривки белзьких ґродських (1465—1479), цілий ряд ґродських буських (1499—1506), уривки ґродських любачівських (1503), уривки вічевих (1446) та львівських земських (1452—1476) і ґродських (1466—1494), вкінці акти підкоморські львівські (1466—1495), перемиські (1472—1570) і сяницькі (1511—1546). Акти переворські та львівські служать продовженням оголошених вже в 13, 14 і 15 томах сеї публікації. Акти галицькі, воеводства белзького та підкоморські починають нову серію записок.

На вступі уміщена розвідка А. Прохаски про матеріал, який міститься в оголошених записках. По короткім загальнім огляді переходить до обговорення заликаючих феодальних відносин, захованих ще в Ярославщині у Ярославських та Пілецьких; ширше розводить ся над судами підкоморськими, в яких так мало записок доховало ся з середніх віків. Уряд підкоморіїв на Руси датуєть ся від часу заведеня польського права (1435), перед тим всі функції підкоморіїв сновняв королівський староста в асистенції шляхти при помочи старців—свідків. По введеню польським правом принципу автономії шляхти, права старости переходять на земських урядників, між котрими перше місце займає підкоморій як сторож приватної земської посілости, вибраний з поміж шляхти даної землі. Скоро обіймає він провід між шляхтою в її боротьбі з централістичними заходами правительства. Про сей уряд старають ся навіть такі потентати як Ярославські, Кміти і ин., а підкоморський титул ставлять на переді—хоч би і перед титулом генерального старости руського. Спір за землю належав до земських судів, підкоморій лише визначував границі. На підставі заприсяжених візнань свідків сипав граничні кіпці, а де терен був не до переходу, там зазначувано се ціле місце яко границю або сипано кіпці проти звичаю в зимі по леді. Малолітнім застерігано право по повнолітності відновити процес. Сторони накладали на себе звичайно *vadum*, що доходить і до 1000 зл. Возний був теж доконче потрібною особою правною при таких акті. Він брав лопату від підкоморія до сипання, він також оголошував рішення і на кінци проголошував непорушність границі.

Відложена справи не легко було добитись, лише тяжка хвороба, предложене важних документів або врешті в разі великої суперечности сторін і свідків, а непевности справи відкладано справу на час до наміслу і мирного полагодження справи. В разі полюбовного суду підко-

морій був звичайно суперарбітром і виконавцем рішення суду.

Вартість свою мала лише ріля, дуже примітивно оброблювана. Висилки збіжа за границю ще не знано. Модними в ті часи були ставки, які кождий для себе закладав. Ліси ще не були предметом спорів, застерігано лише собі вільне уживане для себе і своїх селян. В королівських і великопанських маєностях звертано увагу на лови.

В кінцевій часті реферату подано жерела записок і віставлене їх в окремі таблиці на підставі архівальних означень.

Подамо кілька своїх заміток з приводу поданих тут матеріалів.

XV вік був часом скорої еволюції в українських землях в користь польського суспільного устрою. Давні порядки заховують ся лиш де не де в формі звичаєвих норм, заникають вони одначе дуже скоро, що годі їх пізнійше подибати. В записці під ч. 2592 маємо таку згадку про видаване слідів злодія — правдоподібно останок колишніх конних судів.

Давні руські і литовські уряди тратять своє значінє і сходять до цілком підрядних. Такими були тивуни і воеводи, що опинили ся на становищі начальників малих містечок (стор. 147, 451, 487, 589).

Людність поділена на два стани, вільних і невільних. Вільними були: шляхта (*generosi, nobiles*), міщане (*cives*) і Жиди, котрі творять вже великий процент по містах випираючи досить ще численне руське населенє. Невільні, селяне (*famosi*), без права виходу (*illiberi, kalanny, tributarii*) мають невеликі ще розмірно обовязки для двора. Розповсюджувалось при кінці XV віка німецьке право, котре давало дідичам більше доходу, а населенє радо його приймало в огляду на привилеї звязані з сим правом.

В західній Галичині часто подибують ся села на волоськім праві, а можна б догадувати ся, що і в північній воно не було чуже. Що до народности, то Поляки дають ще малий розмірно процент, найбільше між шляхтою, де асиміляція поступає скоро на перед. Сільська непривилейована людність заховуєть ся по тій причині відпорнійше і поглотує навіть чужі осадчі елементи. Латинські парохії густою сіткою обсіли руські землі, одначе селянин беручи за одно обряд, народність і суспільну верству держав ся відпорно перед зусиллями в тім напрямі.

Не видко лише тут тої великої культурної і цивілізаційної місії польської, яку редактор хоче бачити на кождім місці. Т. С.

Ignacy Tadeusz Baranowski — Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. Rajgrodzko-Goniądzkie „państwo“ Radziwiłów w pierwszej połowie XVI wieku (Przegląd Historyczny, 1907, I, ст. 62 — 74, II, ст. 158 — 169).

Автор, на підставі переважно Метрики Литовської, оповідає про

один з яскравих зразків старого клясового життя на Підлясю (в давніших землях Дорогицькій, Мельницькій та Більській) — про „seniorii“, „państwo“ Райгородсько-Ганязьке Миколая Радивиля, воєводи виленського, в північній Підлясю, що раніше, за Олександра I, належало Михайлови Глинському. Радивил одержав сей чималий шматок на виключних правах: добув собі „exempta“, зовсім як середньовічні імунітети, і не підлягав ні польським ні литовським установам: єдиний суд признавав він — суд короля. Почуваючи себе необмеженим господарем, Радивил почав поширяти своє „państwo“ — почав притискати сусідню шляхту і довів її до того, що вона, бачивши свою безсилність, з доброї волі (!) зрікала ся своїх великокняжих привілеїв, зрікала ся права на свої маєтності, щоб тільки одержати від Радивиля право на них, як на „леп“ тільки. Помаленьку Радивил стає ніби справжнім великим князем в своїй „державі“, шляхта шле до нього „челобитя“, а він зве її своїми „слугами“ і в відповіді на „челобитя“ наслідуює навіть стиль королівських грамот. Радивил має двір — копія королівського в мініятурі: є свої крайчі, підскарбії, надворні маршалки і т. и.

Доходи Радивиля були не малі: селяне платили по золотому від волоки, а крім того платили й натурою: від волоки по гусці, по 2 курки, по 40 яєць, в інших місцях — по 2 корці вівса; крім того було всяке мито ($\frac{2}{3}$ судового ішло на пана); платили „огродники“, „сольники“ (по бочці соли), „осочники“ і бортявки, ловці і стрільці, мельники. Мав він доходи з бобрових гонів, з продажу лісу і смоли — останню комерцію проводив у спілці з капіталістом підлясько-більським Сегеневичем, „nie będąc zresztą bynajmniej zbyt uczciwym współnikiem“ (ст. 164). Нарешті крім ярмаркового та торгового, вигадав спеціальне мито — пашпортове: кожен хто йшов або вертав ся з Прусів, мусів заплатити на пана по 2 гроші. Се давало за рік 150 коп.

Цікаво, як разом з тим Радивилівська „державка“ поширювала ся. Кольонізуючи для короля споконвічні ліси, Радивил не забував і за себе. Був такий випадок: почав він кольонізувати для короля Довгу-Луку; враз забирає у вїйта королівський привилей, дає диплом від себе і прилучає маєтність до своїх земель. Не дурно пізніше, коли зроблено слідство, то виявило ся що відлеглість між „старими і новими границями“ доходила подекуди 4—6 миль! Але найефектніший епізод — се в кишиньським королівським двором. Се було улюблене місце королів: Вптовт, Жигимонт Кейстуович, Казимир Ягайлович, Олександр — усе там пробували. Але Радивил велів „двор Кишинській молчкомъ изжечи“, а на його місце вибудував свій власний двір і прилучив до своїх Ганядзьких маєтностей. Аж сні вже Миколая мусів „подарувати“ королеви сей двір.

Але вмер геніяльний „збирач земель підляських“ і все пішло внівець: дещо треба було королеви „подарувати“, дещо повертати иншим хазаям, дочки поділили решту, і Люблинська унія не застала вже тої держави в державі, з власним військом, власними підданими усякого стапу, залежними тільки від свого пана, що має над ним необмежену власть, судив їх, накладав на них податки, навіть пробував з королем воювати...

Де причина такого явища? Автор відповідає на се, що винен був внутрішній устрій В. Кн. Литовського, невироблена, первісна адміністрація, недостача сильної централізації, і що аж Люблинська унія завела як-не-як таку як треба замоуправу поодиноких земель, „padała kierunek bardziej demokratyczny rozwojowi państwa“ (ст. 169). Але далі сам автор признає, що ідея рівності усіх верств шляхти була тільки на папері (wprowadzona była tylko do ustawodawstwa), але ніколи не увійшла справді в житє. Ото ж бо й є! Скільки б і яких би не писало ся і не видавало ся „найдемократичнішх“ законів, але коли певна суспільність, через десятки літ по „демократизації“, дає такі квітки як Ярема Вишневецький в одному кутку України, а Diabeł Łańcucki — в другому, то тут вже скільки б хто не писав законів, скільки б не реформував адміністрацію, нічого не пособить... Очевидно причини треба шукати глибше, і не зверху, а в середині... *В. Домашуркый.*

Stanisława Oświęcima dyaryusz (1643–51), wydał Wiktor Czermak (Scriptores rerum Polonicarum t. XIX), Краків, 1907, ст. LXXV+137.

Ніяка доба нашої історії не виказує так великого числа різних літописей, хронік, мемуарів, діяріїв і ин. родів історичної літератури, як Хмельниччина. Се й цілком природна проява з огляду на вагу сього народнього визвольного руху й на велике число держав та народів, які сей рух загорнув у сферу своїх інтересів. Богато з них вийшло сучасними друками, инші лежать у рукописах дожидаючи свого видаля. Перед кількома роками видала краківська академія наук одну таку мало звістну літопись, а саме „Annales“ Ст. Темберского, яка одначе не принесла для виясненя згаданих подій майже нічого нового. Тим більше інтересною являє ся публікація дневника Освенціма.

Виданє дневника попереджене просторим вступом. Видавець, д. Чермак, подає до відома, що дневник сей переховав ся в однокій рукописи в бібл. Оссолінських у Львові (ч. 224) і то пеповний. Бракує частин від половини грудня 1647 р. до кінця 1649 і з 9-ти місяців 1650 р., які загинули. Між ученими, які досі хіснували ся тим дневником або й видали його частини називає видавець Пшиденцого, Шайноху і Кан-

тепкого, не згадує однак нічого про проф. Антоновича, котрий видав найважливіші частини цього дневника в російськiм перекладі в „Кіевскій Стар.“ 1882 р. Богато місця присвячено історії родини Освенцімів і життя самого автора дневника, зладженій головню на основі даних самого ж дневника. Станіслав Освенцім походив в дрібної польської шляхти, відбував в рр. 1626—43 воєнну службу, потім проживав на дворі Конєцпольських, з якими відбув подорож за границю. Від р. 1650 остає в тісних зносинах в Любомірським, а головню в маршалком кор. Юрієм Любомірським. Був під Берестечком, одначе в битві не брав участі, висланий против Костки Наперського. Історичну ролю відіграв як вцеланий Ю. Любомірського і групи сенаторів на пересправи в шведським командантом Віттенбергом в Кракові з поч. падолиста 1655 р.

Про се, що властиво нового дає дневник Освенціма і на скільки він збогачує наше дотенерішне знанє описуваних ним подій, не подає видавець ніяких вказівок, хоча цього перш за все у нього можна би домагати ся. Само по собі не тут місце доповнювати сей немилий пропуск. Для характеристики великої ваги цього дневника, на яку ввернув увагу вже й проф. Антонович, згадаємо хоч би й отсе: Майже всі сучасні літописи, а навіть теперішні історики (Костомарів, Кубаля) представляють відносини між Лупулом та Хмельницьким в справі женячки Тимоша так, немов то Туреччина наказувала Лупулови видати дочку за Тимоша, сей одначе опирав ся сьому із-за низкого походження жениха. Освенцім противно каже, що Туреччина всіми способами опирала ся сьому подружю і посилала молдавському воеводі погрози, коли б важив ся вволити волю гетьмана. Се представлєне сеї справи знаходить повне потвердженє в реляціях австрійського посла в Царгороді Ренігера і в справозданях, які семигородські агенти посилали Ракоцієви. Або так виславлений сучасною і новою польською історіографією кп. Ярема Вишневецький являє ся у Освенціма в зовсім иншiм світлі; Освенцім прямо згадує, що Вишневецький — як кажуть — дав підкупити ся Ракоцієви і вадумував державну зраду; і се також знаходить свое повне потвердженє в переписці Ракоція виданій Сіладієм (Szilágyi). Думаємо, що сї дві подробиці доволі мітко характеризують солідність жерел, якими хіснував ся автор дневника та його правдомовність.

Що до способу видання дневника в признанем зазначаємо, що пропущено тут всякі безвартні заграничні відомости та відомі з инших видавництв листи.

Не все шасливий видавець у своїх замітках до тексту. Напр. на ст. 249 згадує Освенцім, що Ракоцій проживав в марті 1650 р. в замку Маковіца, щоби лекше інтригувати против Польщі, при чім пояснює д. Чермак, що се відносить ся до князя Юрія II Ракоція. Між тим з листів

виданих Сіладієм (Hercz. Rákóczy Zsigmond levelezése, Történelmi Társ 1890) виходить, що князь Юрій жив тоді в Феєрварі, своїй столиці, та що ся замітка належить до його брата Жигмонта. Се важне тому, що Освенцім в тімже місци виразно зазначає, що князь Ракоцій про Польщу не дбає і вдоволеній своїм семигородським князівством. На ст. 250 при згадці Освенціма про „duńskich“ козаків дає видавець знак оклику (sic!). Видавець як спеціаліст до сеї доби повинен знати, що сеї форми „duński“ місто „doński“ вживано постійно в сучасних листах, справозданнях і т. п. Не вже ж д. Чермак думав тут про яких то козаків в Данії?

На кінець ще одно непорозумінє. У вступі згадує д. Ч. про подорож Парчевича до Хмельницького (ст. LXVII) і цитуючи з Валєвського (Hist. wyzwolenia Polski) наводить його справозданє як доказ великого знищення області між Бечом і Сокалем спричиненого походом Ракоція 1657 р. Коли б видавець заглянув до автентичного видання сього справозданя (в Archiv f. öst. Gesch. Bd. LIX) переконав би ся, що Парчевич переходив ті землі перед приходом Ракоція і що наведені слова належать до областей між Ярославом (не Бечом) і Сокалем.

М. Кордуба.

Акты шведскаго государственнаго архива, относящіеся къ исторіи Малороссіи, 1649—1660 (Архивъ юго-западной Россіи, часть III, томъ VI). К., 1908, ст. 58+419.

Вмішанє шведського короля Карла X Густава в першу північну війну надало загальному положеню справ новий, несподіваний оборот. Бистрі успіхи шведського оружя і зручні дипломатичні заходи для приєднання сусідніх держав виявили Карла X Густава найнебезпечнішим ворогом Польщі і пересунули точку тяжкості цілої сеї війни зі сходу на північний захід. Починаючи з кінця 1655 р. старає ся Польща помирити ся, хоч би й за ціну деяких уступок, зі своїми дотеперішніми головними противниками: козаками і Московщиною та всі свої сили звернути на Шведів. Однак і Карло X Густав розвиває енергічну діяльність, аби з Московщиною і Хмельницьким удержати добрі зносини і дійти з ними до порозуміння в ціли спільного діланя против Польщі. Пересправи з Москвою розбили ся, і тут польська дипломатія при помочи австрійської взяла верх та довела до відомого договору у Вільні; за се удало ся Шведам приєднати козаків і спонукати їх до уложеня союзної умови в Корсуні 6 жовтня 1657 р.

Отєї шведсько-козацькі пересправи пояснюють у мпогім загадкову політику Хмельницького у останні роки його життя. Тому на сю сторону справи звернули вже в давна свою увагу дослідники сеї доби. Богато

матеріалу находимо у видавництві Сіладія (Szilágyi): Erdély és az északkeleti háború; важні причинки видав далі К. Біблінг: Diplomáciai okmányok (в Történelmi Társ 1893 р.), як вислід своєї поїздки для дослідів у шведських архівах.

Почин до видавництва, якого заголовок ми отее навели, дала кнівська археографічна комісія, висилаючи в 1898 р. покійного Н. Молчановського до державного архіва в Штокгольмі. Молчановський зібрав доволі багато інтересного матеріалу, вихіснував головно відділ „Cosasica“, що обіймає роки 1654—1747, доповняючи його актами з інших відділів. Незвичайно багаті змістом донесення шведських кореспондентів в Іданську за рр. 1649—1656, які зіймають кілька томів, вихіснував видавець лише в малій часті, відкладаючи повне видане отсих „Dispassi“ на пізнійше. Зі збірки Молчановського вийшли в отсе видане акти, що належать до часів Хмельницького і Впговського.

Видані акти дуже неоднакові що до вартости і ваги новин, які приносять. Інтересний напр. дневник подорожи шведського агента І. Мара, який в р. 1651 вертав з Бакчисараю через Молдавію, Покуте, Львів у Швецію, був 3 дні (20—23 червня) в польських таборі під Берестечком і подає багато культурних і політичних заміток (№ 4—8). Замітна інструкція козацькому дипломатичному агентови, монахови Данилови, до шведської королеви з 28 червня 1654 р. (№ 18) та така ж інструкція з жовтня 1655 (№ 30). Нове світло на становище Радзівейовського у шведсько-козацьких пересправах кидають слідчі протоколи його аівнань по увязненю в Марієнбургу (№ 83, 88, 90), які вказують між иншим на причину відступлення Хмельницького від облоги Львова в падолисті 1655 р. та хвилевого непорозуміння між гетьманом та Шведами під той час. Для умови гетьмана з Татарами під Озірною (20 падолиста 1655 р.) важний „Diarus processus exercitus Zaporouiensis cum hano“ (№ 33). Все таки найбільше замітні акти, що належать до останніх місяців перед смертю Хмельницького і дають незвичайно багато нового матеріалу для виясненя загадкової політики гетьмана у той час. Сюда належать перш за все основні інструкції шведським послам Тернешельдови (Törnesköld) і Велінгові з 25 вересня 1656 р. (№ 64) та Лілекроні з 10 цвітня 1657 р. (№ 94) до козаків, з яких слідно, що Карлови Х Іуставови треба було головно розірвати союз між Хмельницьким та Москвою і спонукати Татарів до нападу на Московщину. Листи Лілекроні з Чигирина з 22 червня (№ 102), 8 липня (№ 106) і 7 серпня 1657 р. (№ 107) вказують на причини із-за яких старий гетьман вважав конечною річю не врвати рішучо з Москвою, дають живий образ роздорів між козацькими полковниками безпосередно перед смертю Хмельницького та кидають деяке світло на хитру політику Ви-

говського в той час. Оті листи подають важне доповнене образу, який змалював у своїм справоздаю царській посол Іван Желябужський, що під тоту саму пору перебував в козацьким таборі (вид. в Русс. истор. библиот. т. VIII, ст. 1235—92). Вкінці згадаємо, що Лілекрона подає в своїм останнім листі дату смерти Хмельницького 27 ст. ст. липня (6 серпня) 1657 р., яка вповні годить ся з датованем Виговського (в листі до путивльського воеводи) і Желябужського, так що усуває вже всякий сумнів що до сеї справи. Як безпосередню причину смерти гетьмана подає шведський посол незвичайне подразненє і обуренє поступком полковника Автона Жлановича (який в рішучій хвилі покинув Ракоція), наслідком чого наступив апоплектичний удар і по 6 днях смерть.

Ось і все замітніше з сеї нової публікації. Інші акти не представляють великого інтересу. Вони здебільша повторюють відомі вже з інших жерел події, або містять звичайні вислови чемности, переслани з одного двора у другий. Замітити треба, що далеко не всі акти сеї збірки печатані у перве. Деякі відомі вже із публікації Сіладі „Erdély és az északkeleti háboru“ (24 актів) та „Okmánytár“ (1 акт), Міхаловського „Księga pamiętnicza“ (1 акт), „Памяти. Киев. ком. III“ (2 акти), що й у замітці при дотичних актах зазначено. Не зазначено однак, що й акти чч. 84 і 113 вже друковані в збірці Віблінга (Történelmi Tár 1893, ст. 688—92 і 699—700); отже на загальне число актів 128, 30 друковано в друге. Що до способу видаия вважали би ми метод уживаний в Німеччині і Франції (модернізоване правописи з задержанем одначе прикмет мови) ліпшим¹⁾, а в крайній мірі домагали би ся бодай приміненія початкових великих букв до вимогів теперішньої правописи, так як з досвіду знаємо, що в рукописах часто прямо неможливо розрізнити, чи дана початкова буква велика чи мала, із-за чого видавці примушені тут до довільностей. В німецьких і латинських актах замітили ми багато несправлєних помилок друку.

У вступі подає д. Молчановський розвідку про зносини Швеції з козаками і Семигородом, починаючи з початків XVII в. Розвідка доведена до р. 1650.

М. Кордуба.

Antoni Prochaska — Samorząd województwa Ruskiego w walce z opryszkami (Rozprawy Akademii Umiejętności, wydz. historyczno-filozoficzny, т. XLIX, Краків 1907, ст. 269—336).

Автор, опираючись переважно на „Lauda“ соймків поодиноких ве-

¹⁾ З поглядом шан. автора не годимо ся що до модернізації в живих мовах памяток, хоч сей принцип і знаходить собі тепер багатьох прихильників; думаємо, що вона задає великі труднощі видавцєви і відкриває дорогу для значних довільностей і вагань. Що иньшого чисто ортографічні зміни, як великі букви, знаки і т. и. — *Ред.*

мель Руського воєводства, показує ті способи, якими шляхта, використовуючи право місцевого самоуправління, боролась з „опришками“, „бескидниками“, „толгами“, взагалі з так званою „внутрішньою небезпекою“. Ся „небезпека“ для шляхти Руського воєводства була велика: з одного боку — в заході, в горах „на цілій лінії Бескиду“, множать ся опришки, гірські „толгаї“, що найбільше виходять з Угорщини та інших сусідніх земель і то тим частійше, чим більший ставав вплив турецький на ті землі (ст. 270); з другого боку — зі сходу, йшов небезпечний для шляхти відгомон завзятої боротьби, що велась на Подніпрянщині між польською шляхтою, з одного, і українським народом, з другого боку. „Prawie trudną do uwierzenia, a jednak prawdziwą jest wiadomość, że echa grozy z nad Dniepra odezwały się natychmiast w dalekim beskidzkim pasie górskim“ (ст. 285), каже автор; відгукнулась, розумієть ся, Хмельниччина в землях Руського воєводства від Галицької (273) до Холмської (281); відгукнулись і всі сі безнастанні війни часів Руїни, отже повстання дейнеків, Дрозденка на Подніпров'ю в 1665 р. (275), потім у 1683 р. в Делятині піймано „славного“ Нестера, у якого товариші „одні були на Україні, а другі на волоській границі (276); відгукнулась „паліївщина“, коли, по словам шляхти в 1702 р. „kozackie zapalają się ignes i nulla fides własnych poddanych“ (277); врешті в половині XVIII ст. гайдамаччина знайшла тут собі відгомон в нападах Івана Варцаби, Стефана Зеленчука, Бойчука, Івана з Ясенова — товаришів Довбощука, яким співчувала місцева людність і між якими „nie brakło i kozaków, którzy tu z Ukrainy przywędrowali“ (279).

Показуючи способи, що вживала шляхта для боротьби з опришками, автор найбільшу увагу (розділ II і III своєї праці) присвячує шляхті сяноцькій, якій грозила найбільша небезпека від опришків і яка тому вела перед „w rozwijaniu organizacji obronnej“ (296). Оборона ся велась таким способом, що шляхта своїми коштами удержувала „сторожу“, т. званих „смоляків“, під командою вибраних на ссїмках „ротмістрів“. Ротмістри сі мали строгі інструкції і кожний з них мусів нильнувати визначеного йому участка гір. Така організація оборони дорого коштувала і тому шляхта сяноцька стараєть ся кошти удержання сеї оборони звалити на центральний уряд, який і призначає на се 20 „ланників“. Крім того шляхта вживала й иншого способу для охорони себе від опришків — вона вела переговори з угорськими панамі, і спершу від них, а потім від „посла цїсарського і самого цїсаря“ домагалась заведення „комісії граничних для вдержання від нападів „бескидників“, що ховались по маєтках сих угорських панів. Проте „толгаїство“ і напади опришків припинились тільки тоді, коли, як каже автор „i po drugiej stronie Beskidu zapanował spokój, kiedy wpływ mahometański wygasł

w Węgrzech w zupełności, a kraj odetchnął pod panowaniem Maryi Teresy“ (324). Отже се стало ся під впливом фактів зовсім від сяноцької шляхти незалежних, тому троха незрозумілим являється кінцевий висновок автора, у якому, підносячи цивілізаційні заслуги сяноцької шляхти, він каже, що „droga cywilizacyi torowana przez ziemian sanockich w lasach i górach Beskidu... doprowadziła w końcu do požądanego celu (?), do wzrostu cywilizacyi tam, gdzie przez długie wieki panowało tołhajstwo“ (325). Навряд чи проста та надто доволі невдала самооборона сяноцької шляхти мала такі „високі“ ціли.

В „додатку“ надруковано 5 актів: „Laudum“ соймаку сяноцького з р. 1647, 1677 і 1699; „Laudum“ сяноцького суду „фіскального“ з р. 1661 і „Ordinatio ludzi pieszych na praesidium ziemi sanockiej przeciwko zbójcom“ з р. 1678.

В. Липинський.

Archivalien zur neuesten Geschichte Österreichs, I B., 1 H. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 4/1), Відень, 1907, ст. 113.

Перед 10 роками заснована у Відні Комісія для новішої історії Австрії скоро показала під проводом голови кн. Фр. Ліхтенштайна багато енергії і житєвої сили. В круг її видань входять публікації жерел і праць. Одною з точок програми Комісії було прослідити історичний матеріал, переховуваний в приватних архівах тих панських родів, що давали Австрії визначних політичних керманців і слуг. Висше названа брошура — се початок такого знайомлення з малозвісним історичним матеріалом, серед якого подбувають ся річи першорядної ваги. Тут подано огляди шести архівів: Лобковіців (Raudnitz), Шварценбергів (Krumau і Wittingau), Букоа (Grazten), Дітріхштайнів (Nikolsburg) та Музея чеського королівства (головно архів Траутмансдорфів). Більшість архіваліїв належить до справ дипломатичних і воєнних, не мало також, і то дуже цінних, розясняє внутрішню політику габсбурської держави (найбільше актів Тайної Ради). Сі огляди, очевидно, переважно загальні, всеж таки дозволяють доволі добре орієнтувати ся. З них виходить ясно, що кождому дослідникови новішої історії Австрії треба обовязково рахувати ся з описаними архівами; багато дослідників знайде в них чимало цінного матеріалу. Для нас важне найбільше те, що криється під титулами: Польща, Московщина (Росія) і Туреччина, хоч і поза тим знайдеть ся неодно. Так прим. в архіві Лобковіців у відділі дипломатичних реляцій і кореспонденцій стрічаємо багато актів з Польщі 1658—1669. У крумовськім архіві Шварценбергів фасцикул 373 обіймає польські справи в рр. 1643—1680, а фасц. 424 подібні матеріали з рр. 1704—1707. В архіві Дітріхштайнів фасц. 31—39 дотикають польських,

московських, шведських та татарських справ в рр. 1608–1698. Бажано було б, щоби хто з наших істориків познайомив ся ближше з названими збірками.

С. Томашівський.

Paul Haake — Polen am Ausgang des XVII Jhrh. (Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, 1905, I Abt., XV B., 10 H.).

— Die Wahl Augusts des Starken zum König von Polen (Historische Vierteljahresschrift, 1906, 31—84).

Здавня вже привикла історична наука до того, що товчок до дослідів над історією Польщі виходить від німецьких учених. Тепер новий приклад того явища. В останнім десятку літ розбудив ся серед німецьких істориків живий інтерес до Августа II і його політики, коли тимчасом в польській історіографії після маловартих праць Яроховського се поле лежить зовсім пустою. З поміж німецьких істориків того часу (Ziekursch, Schmidt) на перше місце висунув ся П. Гаке, автор цілого ряду розвідок про Августа II. Ще 1900 р. появилася його стаття про політичний тестамент Августа II (Sybel's Historische Zeitschrift, 87); в 1901 р. розвідка про визначного саксонського памфлетиста тих часів Вольфрамсдорфа (N. Archiv für sächs. Gesch., 22); в 1902 р. появилася нарис характеристики Августа (König August der Starke, München-Berlin); далше стаття про Августа і Бріля (Hist. Viertelj., 6); про участь Августа II в турецькій війні на Угорщині 1695–6 (N. Archiv, 24); він також працює над виданем збірки листів і нарисів того короля, і взагалі майже що року дає докази своєї пильности і — що важнійше — бистрого помічання і талановитого зображення предмету. Усе дотепер виявлене має служити тільки вступом до великої монографії про Августа II, опертої на роздобутих автором богатих архівних матеріялах.

Обі висше наведені його розвідки видають авторови дуже корисне свідоцтво. Перша — про стан Польщі при кінці XVII в. малює дуже вірно, живо, але зовсім безпристрастно й об'єктивно політично-соціяльний стан польської держави, стан, який у неспеціалістів тої епохи може викликати здивуване. Після старої розвідки Гельбіра про Polnische Wirtschaft (H. Zeitschr. 1859) праця Гаке єсть останнім висловом науки з того поля. Друга розвідка про вибір Августа має характер у значній часті полемічний. Перед кількома роками була завзята наукова суперечка між згадуваними німецькими істориками про мотиви і вартість польської політики Августа (див. Neues Archiv, 26). Гаке стоїть на дуже критичнім становищі й загалом осуджує польську політику сього короля як нерозумну і фатальну. Одначе не робить він того так, як то

ми привикли бачити у переважної частини польських істориків, які в особі Августа раді-б бачити головне жерело всього лиха тодішньої Польщі. Автор, хоч і як критично оціняє Августа, зовсім не закриває очей на його дуже гарні прикмети як чоловіка, володаря і полководця. Без сумніву, критерій Гаке удержить ся в науці як посередній між протилежними поглядами адвокатів і прокураторів того короля.

С. Томашівський.

Акты и документы относящиеся къ исторіи Кіевской Академіи, отдѣленіе II (1721—1795 гг.), томъ I (1721—1750 гг.), часть I і II со введеніемъ и примѣчаніями Н. И. Петрова. К., 1904, ст. XXXII+463 і XXI+508.

Н. И. Петровъ — Кіевская Академія въ царствованіе имп. Екатерины II (1762—1796 гг.), К., 1906, ст. 121.

Заходом бувшого ректора Кіівської Академії, а теперішнього канзанського архієпископа, Дмитрія Ковальницького, який жертвував чотири тисячі рублів на зібрання і видання матеріалів до історії Кіівської Академії, завязала ся комісія, зложена з проф. Н. Петрова, С. Голубева та Θ. Тітова. Вони розділили поміж себе роботу так, що проф. Голубев приняв ся за збирання і видання актів з часів 1615—1721 рр. (до установлення Синода), проф. Петрову припали рр. 1721—1795, а Тітов взяв на себе останній період в історії Академії аж по новійші часи. Ціле се видання виносити-ме около двайцяти томів, а першим здобутком трудів сеї комісії були саме дві названі книжки другого відділу, який має обіймати шість томів.

Матеріал поділив автор так, що документальний матеріал вносить в першу книжку, другу займають списи професорів, каталоги учнів і т. ин. Перша кн. містить 96 № документів, чи там більше, бо під кождим № збирає видавець по кілька, пераз і по кільканайцять окремих документів, близьких собі змістом (пр. № IX обіймає аж 24 док.); друга кн. має 31 № актів. Обі книжки мають показники осіб і місцевостей та вступну статю від видавця.

У вступі до першої книжки каже автор про жерела матеріалу, про метод у виданню, та дає загальний огляд на історію Кіів. Академії в р. 1721—1796, обговорюючи її становище до рос. правительства, гетманської власти та верстов української суспільности, матеріальне положене Академії, професорів і учеників, бібліотеку, бурси та вкінці про практичні користи для учеників по укінченню шкіл Академії.

Документи, з яких складаєть ся сей перший том, видані вже по части в „Поли-ім собранію законовъ рос. имперіи“, в М. Судієнка „Матеріалах для отечественной исторіи“, в актах зібраних Д. Ви-

шевським; деякі документи оголошені в Київ. Старині і ин. Побіч того невиданий ще матеріал, знайдений видавцем в бібліотеках Київської Академії та церковно-археологічного музею, в архіві св. Синода, київської консисторії й ин. З невиданих документів згадаємо про ті, що кажуть про обовязки священиків і церковної служби віддавати свої діти до шкіл К. Акад. (№ IX, д. 3, 5, 7—8, 10, 12, 23), про студентські товариства під знаменем Богородиці (№ VIII, 1, 3—4), про атестати видавані школярям (№ LXIII), про латинський привіт виголошений студентами К. Ак. в честь гр. Мініха (№ XXXIX), про автобіографічний опис побуту бувших учеників К. А. на дальших студіях за границею в Польщі і Німеччині (Як. Богомолевського № XXV і Вас. Стефановича № XXVIII), про постриження в монахи безженного священика, учителя філософії М.—Козачинського (№ XLIII), про покликання деяких професорів Київ. Академії в Московську Академію, в Сербію, або уживанне духовників для місії в Пекін (№ VI, 1, 2, 4, 6, 8, 10; XV, XIV), про назначене ректора К. Ак. (LXXV) й ин.

В другій книжці подані реєстри учеників деяких курсів Київ. Акад. в рр. 1715—17, 1721—5, 1723—27, 1727—31, 1736—37 і 1747—51, та каталоги учеників усіх курсів із шкільних рр. 173 6/7—174 4/5, статистична таблиця складена на їх основі (№ XXII), біографії покровителів Київ. Акад., як архимандрита Варл. Ванатовича, Раф. Заборовського й ин. Книжку сю замикає реєстр професорів К. А. з р. 1721—50, числом 82 (№ XXIV), професорів Московської Академії, які були студентами К. А. (№ XXVI), та ще два реєстри духовних і світських, які відзначились в історії як бувші вихованці К. А. (№ XXX).

Каталоги учеників писані укр.-росс. мішаниною або латинською надутою мовою. Ось два зразки: в № VII *Catalogus syntacticorum anno D. 1736* читаємо таку нсту в поведення, пильности та поступу в вичуенню синтактика Андрея Флоринського: *Valet constantia apud superiorem, lucet industria apud socios, non incassum ingreditur gradum Heliconis*, в рубриці: *natio et conditio vitae* читаємо: *In Ucraina legionis Myrhorod, urbis Soroczyncy, filius militis* або: *Michael Wiszynski, Athlas virtute, Heros mente, Mars indole, Hercules ausu, Diogenes vigilatione, Mercurius profectu, in Ucraina legionis Czernihoviae et urbis ejusdem filius pretoris*. Таблиця № XXII подає цікаві статистичні дати, з яких бачимо зріст студентів в Академії та число в кожній класі. Ученики поділені на дві групи: „духовнаго сословія“ і „разночинцевъ и заграничныхъ“, з чого не знати, скільки було заграничних. Докладні дати для кожного відділу учеників маємо від 1736/7—1744/5 р. І так в 1736/7 шк. р. усіх студентів в К. А. є 367. Загальне число студентів зростає чим раз дужче від р. шк. 1743/4, тоді

є 822 (266 синів духовн. + 556 недух. і загран.), в 1743/4 р. маємо всіх 902 (263 с. дух. + 639 недух. і загр.), а в р. шк. 1744/5 число студентів доходить до 1110 (338 с. свящ. + 772 с. св. і загр.). З цього бачимо сильний зріст особливо учеників другої групи синів недуховних і заграничних (ч. 556, 639, 772). Що до поодиноких відділів то найбільше число учеників є звичайно „в аналогії“, в нижніх відділах воно меншає, а потім сильно росте в „піітиці“, спадючи поволі в висших класах аж до „богословії“. По народности, науку в К. А. набирають головню Українці, лівобічні та правобічні, Серби (в додатку до № XXIV вичислює видавець понад 20 визначійших осіб), дальше Жиди вихрести, а раз Калмик в 1736—7. В списі професорів в р. 1721—50 знаходимо 82 особи, між ними Сильвестр Кулябка, ректор К. А., професор реторики, а пізнійший архієпископ петербурський; Григорій-Георгій Кониський, пізн. архієп. білоруський; Мпх. Козачинський, проф. філософії, автор кількох філософічних і літературних творів; Гєрв. Линцевський, переясл. єпископ й ин. Взагалі Київ. Ак. видала в сїм часі багато мужів науки і політики, знаних в Україні і цілій Росії. З неї вийшло около 40 єпископів, професорів в академіях (сама Московська мала їх до 50), в духовних семінаріях і ин.; її вихованців висилано як рос. заграничних послів в Англію, Голяндію, Польщу, Константинополь, Пекін (№ XXV). З поміж світських людей зазначити належить людей таких, як: звісний Григ. Політика, славний Григ. Скворода, історик Бантиш-Каменський, поет Танський і ин.

У вступі до другої книжки д. П. робить загальні висновки з зібраного в тій книжці матеріалу. Заставляєть ся над поділом студентів що до нації, їх територіяльним походженням, над чисельними відносинами професорів духовного стану до світського та зазначає неуспішну ревалізацію москов. Академії з Київською, яка опираєть ся пераз наказам рос. правительства висилати в Москву свої ліпші сили.

Тут позволю собі зробити кілька методичних уваг. Наперед питанне, чи оправданий такий поділ матеріалу, який робить видавець, на матеріал документальний і такий, що не має документального характеру, бо в дійсности не можна петягнути якоїсь ясної границі між обома категоріями. Посуненне такого поділу історичних жерел і застосованне його в виданнях о крок дальше могло б довести вирост до абсурду.

Не зовсім щасливим можна уважати і спосіб збирання в групи по кілька або й по кільканадцять документів, споріднених зі собою змістом, замість подати їх в хронологічній порядку. З того виходить, що глядаючи за актами з якогось року, мусимо з напруженою увагою перетисувувати цілий том.

Під кожним актом находимо звичайно пояснене про походженне акту, але декуди вазначує се видавець лише при останнім акті певної групи, не кажучи виравно, чи се належить до всіх, чи лише до послідного акту. (Кн. I, ст. 229, № XL, акт 1, № LIII, акти 1, 3—4, № LV, акт 1—4 і ин.). В № XXVI і XXIX другої книжки, в списі осіб пе означено їх порядковим числом, як зроблено в № XXIV. В показчику тої самої книжки пропущено Івана Щепетковського (ст. 214 і 267), а поміщено його під букву Ш без відсилача. Коректа зроблена дуже старанно, так що друкарських похибок майже нема, окрім кількох (ст. 30 в нотці Академії; ст. 229, акт 2 Академії; в кн. 2, № V, ст. 17, рядок 10 Koroczewski).

Одначе при сих дрібних замітках дві перші книжки представляють себе дуже корисно, тож витаємо їх радисно з бажанем, що широкий плян зачеркнений Академією здійснив ся як скорше.

Переходимо до праці проф. Петрова.

Катерина II, розвивачи в однім листі до кн. Вяземського плян зрівнання українських провінцій з иншими російськими, порівнує сі перші в „вовками визираючими з ліса“. Найнебезпечнійшим „вовком“ для російського правительства була Київська Академія; обезпечена численними привілеями, стояла з наукового боку найвисше в цілій Росії, та видавала рік-річно сотки свідомих людей. Історію „упольовання сього звіра“, або инакше зрівнання Київської Академії з подібними її висшими рос. школами оповідає проф. Петров в своїй праці п. в. „Кіевская Академія в царствованіе имп. Екатерины II“.

Вона ділить ся на три головні часті (крім вступу і закінчення), відповідно до трьох фаз ровною реформаторських стремлінь Кат. II, що до української церкви, духовенства та Академії. Ті фази припадають на трьох київських митрополитів за Катерини II.

Доля Київської Академії тісно звязана з тими митрополитами, під яких управою вона стояла, та з головними моментами боротьби українського духовенства з рос. правительством. Тому то автор ділить свою працю на три часті, в яких обговорює:

- 1) часи митроп. Арсенія Могилянського до р. 1770;
- 2) часи митр. Гавриїла Кременецького до р. 1783;
- 3) часи митр. Самуїла Миславського до р. 1796.

В першій часті ровводить ся автор широко над установленими в 60-их рр. рос. правительством комісіями для переведеня реформи шкільництва. Се дає К. Академії товчок до перегляду своєї наукової програми та до установлення нової академічної інструкції і дисциплінарних приписів для учеників. Нова інструкція, яка реформувала Академію на взір старих схолястичних академії, та недостача сталої помочи

матеріальної з боку уряду (аж від 1766 р. дістає Київ. Ак. 500 р. річно, коли пр. Харківська Колегія, яке не видержує з нею порівняння, одержує 3000 р. річно), були причинами, що Київська Ак. зачинає поводи упадати, не має ліпших учительських сил та не може посилати своїх учеників за границю на дальшу науку.

В другій части мова про висилання визначених Синодом людей на начальників до українських монастирів та старанє правительства відокремити укр. біле духовенство від висших сьвітських верстов. Льоальний митр. Гавр. Кременецький, будучи ректором і учителем в великоруських висших школах, заводить в Київ. Акад. деякі зміни в тім дусі. Уровень науки в Академії в тім часі стоїть не високо. За те митрополит забезпечує Академію матеріально, жертвуючи особисто 51.500 рублів, завязок теперішнього півміліонового її майна.

Третя епоха в історії К. А., се час видвигнення її при помочи митр. Самуїла Миславського на давнє значне наукове становище, час полішєня долі убогого студентства та секуляризації маєностей Академії, яка в замін за те дістає 8.400 р. річно. Се був остаточний удар для неї. Ставши зовсім залежною від цариці, мусить висилати масово на її приказ своїх учеників в медично-хірургічні школи, в учительські семінарі і ин. Вона має тепер прикмету підготовляючої школи до висших рос. шкіл і достроєть ся до них при помочи митрополита.

В сій праці представлено, як бачимо, історію централістичних заходів російського правительства в церковних справах та становище київських митрополитів супроти сього. Історія Київської Академії стоїть майже на другім пляні і виведена трохи односторонно. Про її становище до української суспільности, про внутрішнє її житє, про відносини учителів до учеників, їх число, розвій бібліотек і бурс автор або зовсім не говорить, або лише загально. Супроти сього заголовок праці не вповні відповідає самій темі.

Коректа менш добра, як в „Актах“. *Ів. Шнитковський.*

М. Сперанскій — Одинъ пзъ учителей Н. В. Гоголя (И. Г. Кулжинскій) (Извѣстія Историко-филологическаго Института князя Безбородко въ Нѣжинѣ, томъ XXIII).

Пр. Сперанскій в своїй розвідці, переновівши в загальних рисах біографію Кулжинського, переходить до перегляду його літературної діяльности. Сей Кулжинскій, письменник тепер усїма забутий, свого часу відгравав помітну ролю в літературному українському руху. В перший період своєї письменської діяльности він брав у ньому активну участь, в другий — виступив ваклятим ворогом „українофільства“ й отвертим поборником начал „православія, самодержавія и народности“.

Саме першому періоду літературної діяльності Кулжинського й присвячує свою увагу проф. Сперанський, про другий період він нічого не говорить. В сей перший період Кулжинський був співробітником „Українського журналу“, що виходив у Харкові і „Дамського журналу“, де він писав адебільшого вірші та дрібні оповідання. Крім того видав він за сей час окремих збірничок своїх писань під заголовком „Малороссійская деревня“ (1827); закінчив ся сей період промовою про клясичну та романтичну поезію (1830) та „українскіиъ романомъ“ „Федюша Мотовильскій“. Розглядаючи в хронологічному порядку писання Кулжинського сього періода, пр. Сперанський заравом подає ширші відомости про тодішній літературний рух на Україні, характеризує напрями та течії, що були тоді серед нього і показує, як місцевий, український елемент впливав на літературну діяльність Кулжинського і відбивав ся в ній. Сей спосіб оброблення теми, самої по собі досить вузенької, робить розвідку проф. Сперанського цікавим і корисним причинком до історії української літератури того часу. Вкінці розвідки розглядає він питання про вплив Кулжинського на його учня М. Гоголя і приходить до висновку, що можна „дати місце й Кулжинському в тій течії літературній, котра почала ся перед Гоголем, до котрої Гоголь пристав, і котру він геніяльно повів за собою“; „в такому випадку Кулжинському не можна відмовити певної, може бути дуже невеликої та посередної ролі — члена літературного гуртка — в розвитку сеї сторони (етнографічної) світогляду його славетного учня“. До розвідки додано примітки, котрі містять в собі бібліографічні вказівки та інші уваги до історії української літератури того часу, список писань Кулжинського й нарешті список „матеріалів для біографії та нариса діяльності І. Г. Кулжинського“.

М. З.

А. Грушевскій — Извѣ харьковскихъ лѣтъ Н. И. Костомарова (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1908, квітень, с. 233—295).

Давно вже пора узяти ся до всесторонньої оцінки життя і діяльності українських діячів старшої генерації, з першої половини ХІХ ст. Проте про деяких визначних навіть осіб, не кажучи вже про дрібніших, окрім матеріалів, розкиданих по всіх усядах, нічого поважнішого не маємо. Час би вже взяти ся до систематичних монографій про тих людей, маємо вже й історичну перспективу для них, та й матеріалу досять.

До таких осіб, визначних але обійдених українськими істориками літератури, належав досі і Микола Костомарів. Тим то ми не можемо не повитали спасенного заміру д. О. Грушевського дати нам монографію

про Костомарова. Правда, зараз ми маємо перед очима тільки харківський період життя К. (рр. 1833—1844), але будемо сподівати ся, що ш. автор не залишить розпочатої праці і доведе її до краю.

В сьому харківському періоді автор поставив собі ціль — простежити основні моменти життя та діяльності історика, хід його занять, зацікавлення його тими чи иншими сторонами української минувшини, на решті формовання його поглядів та симпатій. Для часів студентства К-ва, нишого матеріалу, крім автобіографії, не має, для дальшого періоду автор користав ся літературою про Костомарова і першими творами самого К., написаними у Харкові. Сі останні, а особливо українські, д. Грушевський розглядає дуже докладно.

Говорячи про студентські часи, автор справедливо зазначає, що рішучий вплив на К., яко будучого історика, мав проф. Лунін, а зацікавлення українською етнографією викликав переважно І. Срезневський (в сьому розділі про зацікавлення етнографією і про Срезневського автор вібрав чимало цінних подробиць про світогляд харківських Українців того часу). Так само зовсім справедливо говорить він, що писати по українськи К. почав не під впливом Гулака-Артемовського, у якого жив навіть на квартирі, а вже коли шукати якихось осіб, то скорше був вплив Квітки-Основяненка, про якого він і пізнійше прихильно згадує (не так як про Г.-Артемовського). І справді се мусить бути так, бо власне українська карера Г.-Артемовського скінчила ся ще на студентській лаві, коли він випадково (за що потім, певно, гірко кавав ся) согрівив „Паном та собакою“... Пізнійш, ставши професором і страшенним карєристом, Г.-Артемовський вужив свій хист на компонованні по українськи істинно-патріотичних од, панегіриків панам, од яких залежало ще якийсь орден дістати, та на плачі, чомуж не летить та „біла Галка?“ (орден св. Анни — Ганин, Галка). Не од таких людей брати приклад та запалювати ся до праці на українській ниві!

Розглянувши в III розділі українські писання в харківський період (58 віршів і 2 драми), автор констатує, що в дійсности К. не вийшов в кола образів тодішньої романтичної школи української літератури. Щож до драм, то основна риса їх — палка любов до рідного краю, його минувшини; колишні страждання викликають в авторі їх співчуття до пригноблених; разом з тим проглядає скрізь бадьора певність що до будучини, надія на кращу долю колись. Сі українські проби Костомарова цінні власне тим, що показують, що власне цікавило в українській минувшині — і виявляєт ся, що цікавили його не сподаги про славу минувшину, а „відгомон часів повстання народніх мас за віру, рідний край і національність, і сілуети поодиноких репрезентантів народнього протесту і гніву в епохи пригноблення і напруженої

тиши перед бурею, яку (тишу) так часто низькоокі політики вважали за цілковитий спокій. Розправи Гайдамак і рух Хмельницького, тяжкі факти гніту і могутній вибух народного запалу — от теми літературних проб Костомарова“ (ст. 277).

Се відбило ся і на першій дисертації Костомарова „Про причини і характер унії в Західній Росії“ (1842), яку знищили по наказу з Петербурга.

Останній розділ („Наукові праці“) автор присвячує розглядові історичних праць по історії України, написаних в Харкові, які свідчать вже про демократичне розуміння історії К—им. Сі демократичні погляди остають ся у нього на завше.

Статя д. О. Грушевського читається з великим інтересом. Остається лише побажати, щоб незабаром за харківським з'явив ся в світ і київський період життя і діяльності Костомарова.

В. Доманицький.

Сергій Єфремов — Шевченко й українське письменство, К., 1907, 16^о, стор. 32.

Брошура дуже гарна і написана з тим теплом та з тою ясністю, які вичворює дозріла і непохитна думка. Те, що відчуває кожний читаючи Шевченкові твори і порівнюючи їх з иншими тогочасними українськими писаннями, те почуте незмірного контрасту і що до мови і що до всього світогляду, що до поетичної техніки, вияснює д. Єфремов дуже влучно тим фактом, що Шевченко вже від самого початку своєї творчості мав ясну свідомість того, що потрібно зробити для духового відродження українського народу і укр. письменства, знав дуже докладно вартість і хибі всього того, що було зроблено досі, і своїм власним прикладом та починаєм дав початок нової доби в нашій письменстві. Ся певність Шевченкової свідомості і руки від самого початку його творчості, се справді велика психологічна загадка, що вияснюється ся хіба його геніяльною натурою. Д. Єфремов старанно зібрав свідчення самого Шевченка і його сучасників, як проявляла ся та свідомість у його життю, в найрізніших пригодах, як вона не покидала його в пайтяжних злиднях заслання та салдатчини, не дала йому понасти в розпуку і безнадійність і додавала йому моральної сили не тільки до переносення всіх злиднів, але й до неастанної праці в таких самих напрямі, як і поперед. Та суцільність натури, така характеристична для Шевченка, якою він ніколи не перестане чарувати людських серць, зазначена д. Єфремовим дуже виразно. Він показує нам Шевченка в опозиції до тих, що бачили в літературі лише малюнок і вислов чуття т. зв. висших, паравітних верстов і в призириством дивили ся на „мужицьку“ літературу,

і в опозиції до власних зденационалізованих та вдеморалізованих земляків, і при тім з таким багатим засобом позитивних думок про будущий розвій українського слова та українського народу, що вся справа української національності в його освітленю стає від разу чинсь новим, ясним, безсумнівним і натуральним та безповоротно конечним. Як бачимо, зміст брошурики д. Бфремова багатий і такий, що повинен стати основою всіх осудів про поезію й громадське значіне Шевченка *І. Франко*.

Е. О. Карскій — „Наймичка“ Шевченка, матеріали для ея науцнаго издапія (Русскій Филологическій Вѣстникъ 1907, № 1, ст. 100—107).

Проф. Карскій, розглядаючи р. 1906 рукописи О. Бодянского в Московськїм Обществі Історіі і Древностей Россійських, знайшов серед них рукопис „Наймички“ Шевченка. Поема ся написана, каже він, доволі старанно у два стовпці, на пяти сторінках, тою самою рукою; потім тою ж рукою, але свіжо оструганим пером, трохи дрібнїйше і тонше, пороблені поправки, особливо на початку поеми. „Разсматриваемая рукопись повидимому представляет изъ себя оригиналъ самого Шевченка, такъ какъ поправки въ основномъ текстѣ могли быть сдѣланы только авторомъ“ (стор. 101). Що рукопис безперечно належить Шевченкови, можна було б довести, каже автор, тоді, як би порівнати рукописе з иншими писаннями поета, але ні у Варшаві, ні в Імперат. Публ. Бібліотечі не знайшов він не тільки жадного рукопису Шевченка, але навіть факсіміле поета, окрім підпису під портретом у „Кобзарі“ видання 1884 року. І проф. Карскій подає знімок 8 рядків початку поеми та останніх 9 рядків з підписом поета і датою написання. „Какъ видно изъ прилагаемаго снимка подшпс разлпчаются, но онѣ могутъ быть разнаго времени“, каже він.

Отже мп дуже вдячнї проф. Карському, що він подав тих два факсіміле з „оригиналу“ „Наймички“, бо свого часу я й сам вважав той рукопис за оригінал, знаючи про його істнованіе в Моск. Общ. Іст. і Древн. Рос. від пок. О. Кониського (пор. мій „Критичний розслід над текстом „Кобзаря“, стор. 117). Правда, приватно я потім довідав ся, що се не оригінал, але тепер проф. Карскій дав найкращий тому доказ: доволі глянути тільки на подані ним факсіміле, як кожден, хто хоч трохи знає письмо Шевченка, відразу скаже, що на Шевченкове вопоані трохи не скидаєть ся. Та й далі, навіть не знаючи руки поета, варто лише вчитати ся в текст рукопису, і відразу можна збагнути, що не з під Шевченка руки він вийшов: „развелы“, „вчорашне задалення“ (?!), въ такомъ рази (зам. раи), пидрило, Прыночці (зам. Орыночці). А хто знає хоч трохи правопись Шевченка, хто знає, що він

ніколи не уживав па письмі Ъ, а закінчення в глаголах писав па ця, тому відразу у вічи кинуть ся форми: у педѢльлю въ раицѢ, знов педѢльлю, сміяцьца, опучягомъ, та инше. Не кажу вже про те, що такої видержаної інтерпункції, як у факсіміле, у Шевченка не можна здбати.

Отже нема й мови про те, що рукопись „Наймички“ — якась собі копія, а не оригінал. Той доказ проф. Карского за автентичність, що „поправки в основному тексті міг зробити тільки автор“, нічогосінько не говорить: очевидно переписчик мав з початку ранійшу редакцію поеми, а як попала йому до рук пізнійша, краще виправлена, то він в горі над текстом поробив відповідні поправки.

Що ж до того, яке місце займав рукопись проф. Карского серед виших відомих редакцій „Наймички“, то виглядає так, що списаний він був з найранійшого тексту, може навіть з брульона ще в кінці р. 1845 чи скорійше па початку 1846; а тоді вже, коли текст було поправлено (Шевченко па початку р. 1847 поправив і переписав усе, що написав від р. 1843) і він попав до рук переписчика, то тоді і переписчик поробив поправки, бо деякі надписави в горі слова і вирази — ті самі, що ми знаємо з рукопису, що лежав 60 літ в Архиві Департам. Поліції (тоб то р. 1847). Як знаємо, рукопись „Наймички“ з'явлює ся був десь р. 1856—1857, бо Куліш видрукував вперше „Наймичку“ в р. 1857 в „Запискахъ о Южн. Руси“. Чи не до того часу належать і поправки в рукописі проф. Карского? *В. Доманцький.*

Józef Schnaider — Lud Peczeniżyński, część II (Lud, 1907, I, ст. 21—33, II, ст. 98—117, III, ст. 202—215).

Автор отсеї статі відомий уже нам аматор-етнограф із понеродних річників „Ludu“, де подає майже постійно матеріали з ріжних закутків нашої національної території, виступив знов із новим причипком під новисшою назвою — правду сказавши — не дуже щасливою: раз, що „Lud Peczeniżyński“ се не якась окрема національна чи чисто етнографічна одиниця, яку треба б окремо трактувати, а лише відломок одиниці, друге, що подані матеріали не творять також заокругленої цілоти, на якій підставі можна би вивести характеристику того „Ludu“. Автор відчував також, що тут бракує йому чогось, тому при кінці статі заявив, що з причини переселеня на инше місце служби, не міг виповнити первісного пляну і подати монографію околиці, а подає, що зібрав, думаючи, що так ліпше, віж зніщити призьбрані матеріали... Певна річ, що ліпше подати й дрібницю, як ніщо, але далеко ліпше розкладати собі працю на частини і звужувати свої теми, а за те докладнійше їх оброблювати, ніж розширювати западто і наскубати в кожної теми багато, але недокладно. Автор оброблює ось які теми: народній календар, родини, весіле, похо-

рони, собітки, вечериці, толока, відправа за панщину, віруваня, загадки (числом 20), словарець, казки. Усього тут по грошки. Та на мій погляд було-б далеко корисніше для справи подати докладний опис похоронів або весіля, чи чогось іншого і на тім скінчати, ніж усього по грошки і все неповне. Се о стільки було би бажане, що д. Шнайдер відносить ся дійсно в замилюванім до праці, інтересуєть ся ріжними проявами народнього життя, слідить за ними і хотів би їх прояснити. Тим більше повинен постарати ся про інформації від свідущих людей, як викінчувати такі праці, бо тоді став би дуже пожиточним чоловіком для етнографії.

Про самі матеріали нема що багато говорити, як про неповні, хоч не одно між ними інтересне, зверну увагу лише на дві річи :

Перша — се ворожба в вечер перед Маланкою досить оригінальна. Дівчина розбираєть ся до гола, стає посеред хати і кладе при ногах прилагоджені пироги. Опісля мати або й сама дівчина виліває на голову розтоплене тепле масло, яке стікає здовж тілом і омащує пироги. Потім кладе їх на виднім місці так, аби хлопці могли їх украсти, як ідуть щедрувати. Наслідок сього має бути такий, що хто вість так омащений пиріг, мусять полюбити дівчину.

Друга річ — се „сфолькльоризоване“ гімнастичних товариств „Січній“. Коли член „Січи“ умре, ціле товариство виступає пішо або кінно з ~~відзнакою~~ і робить параду під проводом кошового, що дає знаки товариством. У сім маємо найліпший доказ, як повстають народні обряди і віруваня, ввязані в ними, бо нема сумніву, що в часом такі паради стануть складовою частиною похоронного обряду. *В. Гнатюк.*

Mitteilungen der k. k. Zentral Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- u. hist. Denkmale, V B., Amtliche Beilage, 1906.

Хочемо занотувати сі офіціальні справоздання віденської комісії не для того, щоб нотувати матеріали в австрійської України, а щоб констатувати їх майже повний брак. Се разяча аномалія в діяльності сеї важної інституції, яка раз повинна звернути на себе увагу компетентних кругів. Діяльність консерваторів в Галичині обіймала майже виключно польську територію і польські памятки, не займаючи більше українських пам'яток. Консерватори виконували з піетизмом свої обовязки лише в огляду на Поляків, а Русинами займали ся тільки в кількох незначних випадках. Виходило би, що в Галичині нема нічого поза польськими костелами і будівлями, хиба лише одна катедра св. Юра, волоська церков, яку брав консерватор Гендель в оборону перед новим будинком „Дністра“, і вікниці церков в Галичч. Для консерваторів не існують численні де-

ревляні церкви гр.-кат. обряду, що без їх відома реставрують ся, продають ся, або навіть — як се нераз вже підношено в наших часописях — розбирають ся від верху до підвалин і уживають ся до ставлення нових будинків. Консерватори не знають нічого про істпованє по деяких церквах цінних іконостасів і образів, і не роблять нічого для їх захованя і забезпеченя від знищеня, через що не одна цінна річ паде жертвою огня або недбалого переховуваня. Дуже було б про те пожадане, щоби консерватори кинули бачнійше око і на українські пам'ятки, а центральний заряд щоби постарав ся іменувати і українських відпоручників, які з більшою охотою вняли б ся до роботи і постарали ся о тє, аби українські старинности зазнавали не меншої опіки як польські та тїшили ся трохи більшими грошовими підмогами¹⁾. З урядових звісток котую іменоване консерватором на деякі повіті східної Галичини дра Е. Барвінського.

З. К. і Ред.

Извѣстия на семинара по славянска филология при университета въ София. Книга II (за 1906 и 1907 годъ). Печатано подъ редакцията на Проф. Л. Милетичъ уредник на семинара, София 1907, стор. IV+[II]+587.

В слід за першим томом вийшов тепер другий, що обіймає деякі семінарійні праці з р. 1906 і 1907. Доторкають вони усіх областей фільології і перевисшують своєю вартістю значно попередні розвідки початкуючих авторів. Попереду належить підчеркнути дві докладні праці бібліографічного змісту, що заслужують на повне признає, бо вичерпують — о скільки можу сам судити — цілий матеріал, а передовсім углядиють пильно провінціональні часописи і видавництва, до яких доступ переважно дуже утруднений. Мушу також піднести, що побіч самих заголовків, які часами не дають погляду на зміст, запотовано майже усюди заголовки розділів, поодиноких оповідань, поезій і т. д. і зазначено уваги авторів, які відносять ся передовсім до змісту, але дотикають також і чисто бібліографічних проблемів. Праці обох авторів Ст. Романського і М. Маждраскової (Бібліографія на художествената литература отъ 1901 до 1904 год., стр. 471—530 і Бібліографія на славянската филология и литература въ българския печатъ прѣзъ 1905 и 1906 годъ, 531—588) знайдуть певне признає і серед земляків, що присвячують багато місця бібліографії, і заповнять як раз прогалину, якої поки що не заповнено. Треба-б лише бажати, щоб проф. Милетич на далі провадив бібліографічні огляди і сим чином доповнив і за-

¹⁾ Сим роком назначено на польські цілі кількадесят тисяч копек, коли на руські не віддано ані сотка.

вершив праці своїх попередників¹⁾ Шопова (Списокъ на Болгарскы книгы, 1852), Іречка (Книгописъ на новобългарската книжнина 1806—1870, Віена 1872), Іванова (Български перюдически печать, 3 зошити, Софія, 1891—92 і разом як I том, 1893), Теодорова (Български книгописъ [1641—1877], С. 1893), Аргирова (Приписъ къмъ бълг. книгописъ до 1877, Перюд. Списанне, 1895), Бобчева (Прѣгледъ на българскии печать (1844—1894), Пловдивъ, 1894) і Кєпова (Показалець на материялтѣ по бълг. исторія, Бъл. Прѣгледъ, ч. IV, кн. VII). З обох бібліографій бачимо, що в відділі перекладів заступлепа і наша література, хотъ, що правда, ще не дуже сильно. Крім кількох перекладів з Гоголя, а то Рєвізора, Майскої ночи, Сорочинської ярмарки і Тараса Бульби²⁾ стрічаємо тут Шевченка (Честъ. П. Р. Славейковъ. Българска Сбирка IX 1, 23—26), Коблянську (Valse Mélancolique, прѣв. Хар. Игнатєвъ. Библиотека Генад. V 1, 3—44) і Кропивницького (Лихваръ. Драма въ 4 дѣйствія и 5 сцени. Прѣвела отъ малоруски А. Сакжзова. 2-ро издание, Софія, 1901, 8°, 47).

Иньші статі переважно граматичні. Павелъ Орѣшковъ характеризує Отношенята на старобългарскитѣ памєтници къмъ єпентетичного л (1—64) на основі докладних студій старославянських памєтників і статистичних зіставлень. Цікаву тему порушує Ст. Младєновъ в статі Примѣнитѣ на граматическия родъ въ славянскитѣ єзици (65—114), яка має вартість і для Українців, бо використовує і наш язиковий материял, а крім того обговорює тему, про яку не богато ще писало ся. Статями Вольтєра (Разысканія по вопросу о грамматическомъ родѣ, Спб. 1882), Потєбні (Изъ записокъ по русской грамматикѣ, Харьк. 1898), Ягіча (Beiträge zur slav. Syntax, 1899), Лоєя (Rodzaj i liczba w rzeczownikach polskich, Спб. 1904) і дрібними згадками Бодуєна де Куртєне, Мікльошича і Огоповського вичерпує ся ціла література на ту тему, на яку існують сотки праць в германських і романських літературах. Результати автора не рїшають ще kwestії, одначе се й неможливе при инішнім ставі розслїдів.

Рєшня граматичних статей дотикає болгарської мови і її діалєктів; прѣте наведу їх лише для повноти. Так пише Маринъ Ивановъ

¹⁾ Про се прошу порїзпати статью Н. Начова, Къмъ исторіята на новобългарската бібліографія (Сборникъ статей посвящ. Ламанєкому, I, 1907, стр. 72—93).

²⁾ Також: За архитектурата въ днешно врѣме (Гоголя). Прѣвелъ Д. Хлѣбаровъ (Демократ. Прѣгледъ. III 11—12, 1110—1130) і Величко Василий, Въ памєть на Гоголя (Задружєль Трудь, II 9—110, 193—197).

про глаголната елипса въ българския езикъ (114—132), Г. А. Георгиевъ про Еркечанитѣ и тѣхниятъ говоръ (132—200), Марко Григоровъ про Говорѣтъ на малорѣканцитѣ (мянитѣ) въ Дебърско (201—289) і Критиченъ прѣгледъ на обнародванитѣ материяли по малорѣканския (мячки) говоръ (445—470), та Сребрю п. Георгиевъ По говора въ с. Чешнегръ Ново-Махала (411—444).

Етнографія заступлена двома статями, Івана Хаджова, Мотиви за клетва въ нашитѣ народни пѣсни (304—370) і П. Парашкевова, Погребалнитѣ обичаи у българитѣ (371—410). Хаджов розбирає і розсліджує болгарські пісні, в якихъ стрічаєть ся мотив проклятя і дає до того вступ про силу слова, опираючись на розсидахъ Потебні, Грушевського, Зелинського, Ветухова і Веселовського: часть тої теми оброблена перед тимъ в розвідці А. П. Стоилова: „Родителската клетва според нашата народна поезия“ (Бълг. Прѣгледъ III 3, 50—59). Статю Парашкевова обговорю пізнійше.

Книжка прикрашена богатъома ілюстраціями. *З. Кузеля.*

Svensk historisk bibliografi 1875—1900 af Kristian Setterwall (Skrifter utgifna af Svenska Historiska Föreningen 2), Stockholm 1007, ст. 439, 8°.

Дуже зручно, при тімъ зовсімъ просто вложеній сей бібліографічний підручник. Уклад такий: бібліографія, архіви, палеографія, історія, біографія й генеалогія, геральдика в пунізматукою і сфрагістикою, военна історія, історія літератури і штуки, право й економія, історія територій, історія культури, шкіл, церкви; окремо подана бібліографія Фінляндії (розложена апальогічно) та инших історичних провинцій Швеції (Бремен-Вердеп, Естонія й Ливонія, Інгрія, Поморе і Вісмар). Для нас, очевидно, найцікавійша частина про політичну історію. Вона займає найбільшу пайку кпжки (ст. 9—220). Наперед поданий перегляд часописей, загальних підручників і дипломатарів, дальше огляд середніх віків, а з нових по порядку королів, від Густава I до Оскара II; замкає сей відділ група про історію скандинавської унії. При кождім королі наперед подані збірники жерел, а за тим у хронологічнім порядку розвідки і статі. Хоч укладчик докладно збирає всі причинки з історіографій чужих, то з української відомо йому дуже небогато, апі „Київської Старини“, апі „Записок Н. Т. ім. III.“. Для нас, звісно, і в тій формі, як єсть, бібліографія Сеттервала дуже придатний підручник.

С. Т.

Видання й статі обговорені в сїм томі:

Часописи за р. 1906:

Mitteilungen der k. k. Zentralkommission f. Erforschung u. Erhalt.
d. k. u. h. Denkmale.

Jahrbuch der Zentral-Kommission f. Erforschung u. Erhaltung
der Kunst- und historischen Denkmale.

Prähistorische Blätter-

Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen
Länder.

L' homme préhistorique.

Bullettino di paleontologia italiana.

Atti della R. Accademia dei Lincei.

Notizie degli Scavi di Antichità.

Mitteilungen d. kaiserl. deutsch. Archöolog. Instituts.

Jahrbuch d. kais. deutschen Archäologischen Instituts.

Archäologischer Anzeiger.

Jahreshefte d. österreichischen archäologischen Institutes in Wien.

Mitteilungen und Nachrichten des deutschen Palästina-Vereins.

Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins.

Revue archéologique.

Annales de la Société d' archéologie de Bruxelles.

Memoires de la société nationale des antiquaires de France.

Bulletin de la société nation. d. antiquaires.

Compte-rendus de l' academie des inscriptions et belles-lettres.

Bulletin de correspondance hellénique.

Atti e memorie della Societa Istriana.

Nuovo Bullettino di Archéologia cristiana.

Anzeiger für schweizerische Altertumskunde.

Mitteilungen aus dem Verbande der Schweizerischen Altertums-
sammlungen.

Bonner Jahrbücher.

Niederlausitzer Mitteilungen.

Zeitschrift für Ethnologie.

Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina.

Politisch-anthropologische Revue.

В. Бабенко — Дневник раскопокъ, произведенныхъ въ 1906 году
въ Верхнемъ Салтовѣ Волчанскаго уѣзда Харьковской губ., 1907.

- Е. Ивановъ — Херсонесъ Таврическій и его историческая судьба, 1907.
- О. Schrader — Über Bezeichnungen der Heiratsverwandtschaft bei den indogermanischen Völkern, 1905.
- Ф. Leyen — Zur Entstehung des Märchens, 1904—1905.
- Др. В. Щурат — Українські джерела до історії філософії, 1908.
- Др. І. Копач — Знанє філософії на Русі, 1908.
- Др. В. Щурат — Аби баламутство не ширило ся, 1908
- Akta grodzkie i ziemskie z czasów rzeszypopolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, XIX, 1906.
- І. Baranowski — Z dziejów feudalizmu na Podlasiu, 1907.
- W. Czermak — Stanisława Oświęcima dyaryusz, 1907.
- Архивъ юго-западной Россіи, ч. III т. VI, 1908.
- А. Prochaska — Samorząd województwa Ruskiego w walce z opryszkami, 1907.
- Archivalien zur neuesten Geschichte Österreichs, I, 1907.
- Р. Наак — Polen am Ausgang des XVII Jhrh., 1905.
- Die Wahl Augusts des Starken zum König von Polen, 1906.
- Н. Петровъ — Акты и документи относящіеся къ історіи Кіевскої Академіи, I і II, 1904.
- Кіевская Академія въ царствованіе имп. Екатерины II, 1906.
- М. Сперанскій — Одинъ изъ учителей Н. В. Гоголя, 1907.
- А. Грушевскій — Изъ харьковскихъ лѣтъ Н. И. Костомарова, 1908.
- С. Гфремов — Шевченко й українське письменство, 1907.
- Е. Карскій — „Наймчыка“ Шевченка, 1907.
- J. Schnaider — Lud Peczenizyński, II, 1907.
- Mitteilungen der k. k. Zentral Komission, V, Amtliche Beilage, 1906.
- Извѣстия на семинара по славянска філологія при университета въ София, II, 1907.
- K. Setterwall — Svensk historisk bibliografi 1875—1900, 1907.

ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ

Виходять від 1908 р.

Редакційний комітет: *М. Грушевський, Гр. Павлуцький, Вол. Перетц.*

КНИГА ПЕРША.

ЗМІСТ: 1. Українське Наукове Товариство в Київі і його наукове видавництво — **Мих. Грушевський**. 2. Найближчі завдання історії української літератури — **В. Перетц**. 3. Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною — **Мих. Грушевський**. 4. Пісня про Дорошенка й Сагайдачного — **Б. Грінченко**. 5. Нові матеріали до біографії Костомарова — **Олександр Грушевський**. 6. Причинки до української діалектології — **Є. Тимченко**. 7. Історія української граматичної термінології — **Іван Огієнко**. 8. Про сімуляції в хірургії — **Др. М. Галін**. 9. Хроніка Українського Наукового Товариства в Київі. Передплата на першу серію 5 р., для студентів, учеників, народніх учителів 3 р., для членів товариства 2 р. (На пересилку до Галичини 1 р. 20 коп. за серію). — Приймаєть ся в Київі в бюрі Товариства, при редакції Л. Н. Вістника.

Вийшов і продаєть ся в Книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові (Театральна ч. 1) по ціні 7 кор. 50 сот.

VI ТОМ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

проф. **МИХ. ГРУШЕВСЬКОГО**

ЖИТЄ ЕКОНОМІЧНЕ, КУЛЬТУРНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ XIV — XVII ВІКІВ
(Торговля і промисел, господарство сільське, культура і побут, письменство і штука, культурно-національний рух, брацтва, боротьба за їх против унії).

Тамже продають ся:

Т. I—V Історії України-Руси по ціні 7 кор. 50 сот.

Очерк історії українського народа (короткий курс історії України до сучасности), ц. 7 кор.

Про старі часи на Україні, популярна ілюстрована історія України. ц. 60 сот. Хмельницький і Хмельниччина, ц. 20 сот.

Освобожденіє Росії и українській вопросъ (статї на сучасні теми), ц. 2 к. 80 с.

З біжучої хвилі. Статї на теми дня, ц. 1 кор. 40 сот.

Про українську мову і українську справу, ц. 30 сот.

РАДА

газета політична, економічна і літературна

виходить у Київі щодня, окрім понеділків.

Рік видання третій.

„РАДА“ має широку програму, як звичайні великі політичні газети: дає щоденний огляд життя політичного, громадського, економічного і літературного на Україні, в Росії й по чужих землях; звістки про всякі світові події, поезії та оповідання; фелетони політичні, наукові і белетристичні; телеграфічні звістки: агентські та від власних кореспондентів.

Особливу увагу звертає „РАДА“ на місцеве життя провінції.

„Рада“ має в Державній Думі і Державній Раді власних кореспондентів.

Умови передплати за границю: на рік 11 карб., на пів року 5 карб. 50 коп., на 3 міс. 2 карб. 75 коп., на місяць 1 карб.

Ціна окремого № 4 коп. За зміну адреси 30 коп.

Безплатний додаток: нове найповніше видання Кобзаря Т. Шевченка під ред. В. Доманицького.

Адрес редакції і головної контори у Київі: Велика Підвальна ул., д. 6 біля Золотих Боріт. Телефон 1458.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК

МІСЯЧНИК ЛІТЕРАТУРИ, НАУКИ Й СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

в році 1908 виходить в двох виданнях, львівськiм i кийвськiм.

Містить белетристику оригінальну й переклади — повісти, оповідання, драми, поезії, статі з української історії, літератури, суспільної економії й інших областей знання; огляди літератури, науки й суспільно-політичного життя; критику й бібліографію.

Видає **УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА У ЛЬВОВІ.**

За редакцію львівську відповідає Василь Панейко.

Редакція й адміністрація у Львові: ул. Супіньського, ч. 17.

(Lemberg, Supińskyjgasse, 17. Anzeiger für Litteratur und Wissenschaft.)

За видання кийвське відповідають як видавець Мнх. Грушевський, як редактор Фотій Красицький.

Редакція й адміністрація в Києві: ул. Прорізна, ч. 20.

Передплата на видання львівське, платна у Львові, за 1908 р. вносить:

В Австрії з пересилкою на пів року 12 кор., на цілий рік 18 кор.

Річна передплата може бути оплачена в трьох ратах: 3 січня н. ст. 6 кор., 3 квітня н. ст. 6 кор., 3 серпня н. ст. 6 кор. По порозумінню з адміністрацією можна сплачувати рати також в інших термінах, але все з гори.

В інших європейських державах (крім Росії) передплата вносить 23 франки, в Америці 4-50 долари, і може бути тільки річна.

Комплетні річники 1899—1908 р. продають ся по 16 кор.; 1-го річника (1898) перші чогири книжки вичерпані; за ціну 12 кор. можна дістати кн. 5—12, з додатком початків статей, котрих продовження містять ся в сих книжках. Поодинокі книжки коштують 2 кор. З двох перших здекомплетованих річників продають ся поодинокі книжки по 40 сот.

Книжки висилають ся раз на місяць; хто надсилає передплату по виході книжки, дістає належні книжки при найближшій розсилці.

На зміну адреси треба прислати 50 сотиків; дри тім треба подавати все не лише нову, але й стару адресу.

А К О Р Д И

АНТОЛЬОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

ВІД СМЕРТИ ШЕВЧЕНКА ДО НАЙНОВІЙШИХ ЧАСІВ

під редакцією Дра ІВ. ФРАНКА, з ілюстраціями Ю. ПАНЬКЕВИЧА

Люксове виданє, по ціні 6, 7·50, 8, 8·50 і 10 кор.

Дістати можна в „Українсько-руській Видавничій Спілці“, у Львові, ул.

— — — — — Чарнецького, ч. 26. — — — — —

КНИГАРНЯ НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

Львів, ул. Театральна ч. 1

продає

ПОРТРЕТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

натуральної величини, відбитий на папері,

виконаний внуком поета Фотієм Красицьким власноручно на літографічнім камені в чорнім кольорі з легким зазначенєм тону тіла.

Ціна 3 корони.

НБ ПНУС

249229

Publikationen

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supiński-Gasse, 17.

Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigiert von Prof. Michael Hruševskýj, bis jetzt erschienen Bde I—LXXXIII (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Litteraturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sectionen und Commissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A Die historisch-philosophische Section publizierte bis jetzt:

1. Elf Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filozofičnoi sekcyj) B. 1—IV u. VI—XI enth. eine Geschichte der Ukraine von Prof. M. Hruševskýj (I. Theil bis Anfang des XI Jahrh., II — bis Mitte des XII Jahrh., III—IV bis zum J. 1340, VI—VII bis zum J. 1569), VIII—IX Verfassung und soziale Verhältnisse im XIV—XVII Jhrh. Preis I, II u. V B. à 4 Kr., III u. IV B. 5 Kr., VI u. VII B. 4-50, VIII u. IX B. 4-50, Bd. X—XI 4-70 Kr., Bd. V. enthält Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. Preis 2 Kr.
2. Historische Bibliothek, bis jetzt erschienen B. 1—XXIV.
3. Ukrainisch-ruthenisches Archiv I Band: Die Handschriften des Müßens des Narodnyj Dom in Lemberg — 3 Kr. II Band: Materialien zur Geschichte des Bauerntums und der Oekonomie Galiziens im XVIII—XIX Jhd. — 4 Kr. III Band: Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergelurt der Ruthenen in Galizien 1830—1840 — 5 Kr.
4. Juridische Zeitschrift, bis jetzt X Bde, à 2 Kr.
5. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt IX Bde à 3 Kr.
6. Juridische Bibliothek, bis jetzt III B. à 2 u. 3 Kr.

B. Die philologische Section publizierte bis jetzt 10 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoj sekcyj), enthaltend: Bd. I. und IV. eine Biographie des ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, von A. Koniskyj, Preis à 3 Kr. Bd. II. u. III. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde und Literatur, von Michael Dragomanov (erster Theil). Preis à 4 Kr. Bd. V. Die Mundart der Lemken, von I. Verchratskýj, 6 Kr. B. VI. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde von M. Dykariv. Preis 4 Kr. Bd. VII u. X: Abhandlungen aus der ukrainischen Volkskunde und Litteratur von Michael Dragomanov (Zweiter Theil). Preis 5 Kr. Bd. VIII—IX, Die Korrespondenz d. J. Holowačkyj, Preis 7 Kr.

Ukrainische Bibliothek, Bd. I—III. Sämmtliche Werke von J. v. Fed'kovyč, Bd. I. Gedichte, Preis 6 Kr., B. II. Erzählungen, Preis 4 Kr., Bd. III. Dramatische Werke, 1A Theil, Preis 3 Kr., 2 Theil, Preis 3 Kr. Bd. V—VI: Gedichte von Taras Ševčenko, Preis à 3 Kr.

C Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medicinische Section publizierte bis jetzt 11 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). Die beiden ersten Bände kosten à 3 Kr., Bd. III—VIII erschienen jeder in zwei Abtheilungen, jede unter einer besonderen Redaction; die mathematisch-naturwissenschaftliche red. von Iv. Verchratskýj und Vlad. Levickýj die medizinische red. von Dr. E. Ozarkevč. Preis jeder Abtheilung 2 Kr. Bände IX—XI à 5 Kr.

D Die Archaeographische Commission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine, Bd. I (Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66); Bd. II (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565); Bd. III (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564—5); Bd. IV u. V (Galizische Akten aus den J. 1648—1659). Bd. VII (Lustration vom J. 1570); VIII B. Akten zur Gesch. der ukr. Kosaken 1531—1630. Jeder Bd. kostet 4 Kr., III Bd. 5 Kr.

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I. Alttestamentliche Apokryphen; Bd. II. Neutestamentliche Apokryphen A. Evangelienkreis. Bd. III. B. Apokryphe Apostelgeschichten. Bd. IV. Eschatologische Apokryphen, IV. B. V. Denkmäler der religiösen Polemik aus dem XVI—XVII Jh. Btd. I u. V. Preis 4 Kr., Bd. II u. III à 5 Kronen.

3. Kotljarevskyj, Die travestierte Aeneis, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798, Preis 60 Heller.

4. Akten Sammlung zur Geschichte der social-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, Preis 3 Kr.

E. Die Ethnographische Commission publiziert:

1. Das Ethnographische Sammelwerk (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 22 Bände. Preis Bd. I—IV u. VII—X u. XII—XIII à 3 Kronen, Bd. V—VI u. XVII—XIX à 4 Kr. Bd. XVI u. XXI—XXIV à 6 Kr. 2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie, Bd. I. Preis 8 Kr. (Enthält Abhandlungen über neueste archäologische Funde, über die Lebens- und Arbeitsweise der ukr. Fischer in der Dobruža, der galizischen Kürschner usw., sowie auch eine Abhandlung über die farbigen Ostereier, ihre Herstellung und Ornamentik, mit 13 chromolithographischen Tafeln und zahlreichen Illustrationen im Text). Bd. II, 4 Kr. Die Huzulen, Land, Leute, Lebensweise, Industrie. Sitte und Brauch, religiöse Vorstellungen usw., mit über 300 Illustrationen, Bd. III, 4 Kr. (Neue archäologische Funde, Volkskalender, Aus der galiz. Volksindustrie, Hochzeitslieder und Gebräuche a. d. Gouv. Černy. u. v., Die Corporationen der Dorfjugend in der Ukraine, Bd. IV, 4 Kr. Die Huzulen (zweiter Theil). Bd. V, 6 Kr. Die Huzulen (dritter Theil). Bd. VII. Die Huzulen (vierter Theil) 6 Kr. Bt. VIII—IX Das Kind in der ukr. Volkskunde, 4 Kr. und 3 Kr.

Chronik der Gesellschaft, enthält die Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft, Sectionen und Commissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen N. 1—33 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft in Lemberg, Theaterstr. 1, vorrätig.

ИБ ПИУС

249229